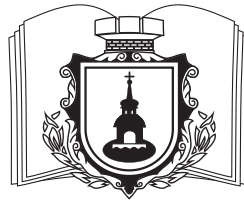

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Українська асоціація усної історії
Кафедра історії та культури України
Навчально-науковий центр усної історії

КОМУНІКАТИВНІ ГОРИЗОНТИ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Матеріали міжнародної наукової конференції
17-18 травня 2013 р.

Переяслав-Хмельницький
2013

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
К 63

Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 8 від 18 квітня 2013 р.)

«Комунікативні горизонти усної історії»: матеріали Міжнар. наук.
конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 17-18 травня 2013 р. / [Упорядники:
Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 280 с.

Ред. кол.: д.і.н. Г. Г. Грінченко, д.і.н. Я. О. Потапенко,
д.і.н. В. К. Молоткіна, к.і.н. Т. Ю. Нагайко,
к.і.н. О. А. Тарапон, к.і.н. І. О. Демуз.

Технічна редакція: О. А. Горбовий, В. О. Вовкодав.

Рецензенти: д.і.н. Ю.В. Волошин, д.і.н. О.В. Стяжкіна.

Оформлення обкладинки: А. М. Вовкодав.

© ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», 2013.
© Українська асоціація усної історії, 2013.
© Автори публікацій, 2013.

ВІД УПОРЯДНИКІВ

У дослідницькій практиці вчених-гуманітаріїв усна історія вже давно проявила себе якісною методикою, що дозволяє вивчати різноманітні аспекти соціального буття людини та суспільства. Важливим контекстом цієї роботи, поряд із її науковою організацією, постають різноманітні комунікативні практики, що виникають на тлі взаємодії окремих суспільних сегментів. На наш погляд, і в забезпеченні комунікації суспільних сегментів, і в міждисциплінарній взаємодії різних галузей гуманітарного профілю саме усна історія виступає об'єднувальною, подекуди базисною ланкою, інтегративний потенціал якої може визначити вектор подальшого розвитку гуманітаристики в цілому.

На сьогодні вітчизняні наукові студії з усної історії характеризуються сталою динамікою розвитку, широким тематичним спектром досліджень, постійною суспільною кооперацією в полі громадських ініціатив та просвітницьких заходів, активною міжнародною комунікацією тощо. Розвиток усної історії в Україні засвідчив невичерпний науково-практичний потенціал цього напрямку як у сфері вивчення історії людини, розказаної її власними словами, так і в галузі розширень та інновацій комунікації між усіма суб'єктами – учасниками усної історичної взаємодії: між тим, хто розказує свою історію, і тим, хто її записує на диктофон чи камеру, між тим, хто пише на матеріалах записаних історій наукову працю, і тим, хто її читає та використовує у своїх подальших аналізах та інтерпретаціях, між тим, хто монтує радіо- чи телепередачу, побудовану на основі усних свідчень, і тим, хто цю передачу дивиться, слухає, обговорює та запам'ятовує. Подібних комунікацій у предметному полі усної історії існує надвелика кількість, причому вони можуть комбінуватися, перехрещуватися, розширюватися та доповнюватися завдяки новим учасникам породження, трансляції чи сприйняття усної історії в найширшому її розумінні.

У становленні вітчизняних наукових студій з усної історії можна визначити принаймні два основні етапи¹. Перший із них визначається

¹ Про етапи, тематику та основні тенденції розвитку усної історії у пострадянських Білорусі, Росії та Україні див. також: Грінченко Г. Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) / Г. Г. Грінченко, І. В. Реброва, І. М. Романова // УДЖ. – 2012. – № 4. – С. 172-187.

серединою 1990-х років. Саме в цей час в Україні відбулися перші наукові зібрання, на яких було заявлено про існування та обговорено перспективи так званого альтернативного напрямку – «oral history». Так, з 5 по 7 вересня 1994 року у Львові відбулася Міжнародна конференція «Методологія та методи усної історії – життєві оповіді в соціологічних дослідженнях», що стала першим тематичним зібранням науковців в Україні, яке засвідчило фаховий інтерес до нового методу. Наприкінці червня та на початку липня 1995 року в м. Донецьку у межах VI Міжнародного конгресу українців діяла секція за номером 26 – «Усна історія: особливості та перспективи розвитку в Україні», де було заявлено сім доповідей, що торкнулися питань застосування джерел усної історії у наукових дослідженнях.

З більшою активністю практика зібрань вітчизняних науковців, що у власних дослідженнях послуговуються методом усної історії, поновилися з другої половини 2000-х років і триває до сьогодні. Так, з 17 по 19 лютого 2006 року на базі Українського католицького університету відбувся Міжнародний настановчий семінар «Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау», присвячений початку реалізації відповідного пошукового проекту з запису біографій жертв нацизму. 11 травня цього ж року у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відбувся науково-методичний семінар «Метод усної історії: теорія та практика застосування», у програмі роботи якого було заявлено виступи 15 вітчизняних науковців. Тоді ж, 20-21 травня в Українському католицькому університеті пройшов Всеукраїнський науково-методичний семінар під назвою «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього», результати роботи якого були опубліковані в 11 числі часопису «Україна Модерна». Логічним підсумком проявленої вітчизняними науковцями ініціативи стало проведення 27-28 жовтня 2006 року у Харкові Міждисциплінарної науково-практичної конференції «Усна історія у сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень», під час роботи якої було створено Українську асоціацію усної історії (УАУІ)².

Наступні 2007 та 2008 роки позначилися проведенням кількох наукових зібрань, присвячених методичним питанням та окремим проектам. 19 грудня 2007 року в Українському Католицькому університеті (м. Львів) провів роботу науковий семінар «Використання усних свідчень для до-

² Користуючись нагодою, запрошуємо відвідати новостворений сайт Асоціації та долучитися до його роботи: <http://oralhistory.com.ua/>.

слідження історії Православної Церкви на Півдні України», а 26 грудня того ж року у м. Києві на базі Інституту історії України НАН України відбувся організаційно-методичний семінар, присвячений початку роботи над спільним канадсько-українським науково-дослідницьким проектом «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: Селянський досвід». Другий організаційно-методичний семінар цього проекту було проведено вже 1 березня 2008 року. У свою чергу, 24-25 травня 2008 року у Запоріжжі пройшла Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в науковому дослідженні», що зібрала широке коло фахівців та велику зацікавлену студентську аудиторію.

Активно продовжилася практика усної історичних зібрань у наступному 2009 році. Так, 15-16 травня у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» було проведено Міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія: теорія і практика – 2009». 22-23 серпня у Львові відбувся підсумковий Міжнародний науковий семінар «Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау». 11-12 грудня у Харкові пройшла Міжнародна науково-практична конференція «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело». Це зібрання стало найбільш представницьким серед вітчизняних заходів, присвячених осягненню наукового потенціалу усної історії.

Упродовж наступних років усна історія здебільшого була представлена на наукових форумах окремими секціями. Так, 21-22 травня 2010 року під час Всеукраїнської наукової конференції «Історія степової України XVII-XX століття» у м. Запоріжжі діяла секція «Усна історія та історія повсякдення Степової України». Організаторами науково-краєзнавчої конференції «Залізничкові читання», що відбувається на базі Медведівської ЗОШ Чигиринського району, Черкаської області, у 2011 та 2012 роках заявлявся напрям «Усна історія мого села/міста». Напрямок «Усна історія» було включено в інформаційну заявку роботи Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД», організованої ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» впродовж 2009-2013 років.

У травні 2012 року у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відбувся Всеукраїнський круглий стіл «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи», що в черговий раз об'єднав представницьку фахову аудиторію.

Поряд із проведенням представницьких наукових форумів вагоме наукове та суспільне значення усної історії засвідчує також процес її інституалізації, позначений появою відповідних фахових осередків. Основною базою для цих осередків виступили вітчизняні вищі навчальні заклади. Однією з перших інституцій в Україні, що визначила усну історію як пріоритетний напрям своєї роботи, виявився Інститут історії церкви при Українському Католицькому Університеті, створений 1992 року. Саме він став ініціатором проведення деяких вищезгаданих наукових зібрань. Значущим та найбільш тривалим з-поміж вітчизняних усноісторичних студій є його масштабний проект «Образи сили духу: Жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946-1989 рр.», на основі якого створений спецкурс «Жива історія підпілля УГКЦ».

Окремий спеціалізований науковий підрозділ – Інститут усної історії – був створений 2005 року на базі Запорізького національного університету. Він об'єднав науково-дослідницьку діяльність істориків та етнографів південно-східного регіону нашої держави. У контексті його діяльності варто відзначити масштабну польову практику та публікацію на її основі багатотомного видання «Усна історія Степової України». Того ж 2005 року у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» при кафедрі історії та культури України було засновано навчально-науковий центр усної історії, що став черговим профільним осередком у зазначеній галузі. Він виступив організаційною платформою для вироблення й накопичення методичних основ наукового опрацювання джерел усного походження, організації тематичних наукових зібрань та виконання низки науково-дослідних проектів.

2006 року було відкрито «Лабораторію усної історії» при кафедрі історії Національного університету «Києво-Могилянська академія». Метою її створення стало залучення студентів до науково-дослідницької роботи, спрямованої на ознайомлення з пізнавальними можливостями методу усної історії та методикою усноісторичних досліджень. Того ж року виник «Інститут усної історії» – підрозділ науково-дослідної лабораторії «Історичне краєзнавство Уманщини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, метою існування якого зазначено формування банку даних з історії регіону. 2009 року створено Центр усної історії України при лабораторії соціологічних досліджень економічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. 2011 року заснована навчальна лабораторія «Центр усної історії» кафедри новітньої історії України Київського

національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукова комунікація сприяла виникненню співпраці та реалізації низки міжнародних та вітчизняних наукових проєктів, виконаних упродовж другої половини 2000 – початку 2010-х років. У роботі над ними були задіяні наукові та громадські організації з багатьох країн, у тому числі України, США, Канади, Німеччини, Польщі. З-поміж них варто назвати проєкт «Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау» (2005-2007), організованого муніципалітетом та громадськими організаціями міста Дахау (Німеччина), координатор проєкту в Україні – Сабіне Герхардус; ініціативу німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» зі збору документальних свідчень про долі людей, яких в роки Другої світової війни залучали до рабської чи примусової праці на території Третього райху (2005-2006), координатори проєкту і України – Гелінада Грінченко та Тетяна Лапан; проєкт «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: Селянський досвід» (2007-2008), організатором якого є Центр досліджень української спадщини Саскачеванського університету (ЦДУС) при Коледжі Св. Томаса Мора (Канада), координатор проєкту – д-р Наталія Ханенко-Фрізен; польсько-українську ініціативу «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» (2012), підтриману Міністерством закордонних справ Польщі та багато інших.

Діяльність профільних осередків легітимізувала не лише наукове використання усних свідчень, а й сприяла популяризації застосування усних джерел суспільними та громадськими організаціями як можливого засобу взаємних комунікативних практик. Так, ще 1999 року під егідою Центру досліджень усної історії та культури «Родовід» було видано друком дослідження Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920-30 років». 2003 року представницями жіночої організації «Спадщина» Галиною Дацюк та Надією Самуляк реалізовано видавничий проєкт «Усна жіноча історія. Повернення». Окремо варто сказати про появу впродовж останніх років вітчизняних медіа-проєктів. А саме, міжнародною громадською організацією Інститут україніки реалізується дослідницька ініціатива «Села України. Експедиції по збору усної історії»; Центр міської історії Центрально-Східної Європи розвиває проєкт «Усна історія Львова»; за підтримки Українського Католицького Університету (м. Львів) здійснюється наповнення аудіовізуальної бази «Розпад Радянського Союзу: усна історія незалежної України – 1988-1991» (автори: Маргарита Гевко, Сара Сіверс); Кіровоградською обласною універсальною науковою бібліотекою ім. Д. І. Чи-

жевського реалізовано аудіопроект «Голоси з війни»; музей «Територія терору» у Львові у межах власного проекту «Жива історія» провадить збирання спогадів очевидців та постраждалих внаслідок діяльності тоталітарних режимів, а саме здійснює запис відеоінтерв'ю, що є основою для інтерактивних експозицій та використовуються у створенні документальних фільмів.

В умовах пробудження суспільної активності виникають й альтернативні проекти, де усні джерела використовуються як виховний експеримент та мають чітку соціальну спрямованість. Так, з 2007 року представництвом міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні реалізується проект «Жива бібліотека», де у ролі книги виступає жива людина з певним життєвим досвідом, представник окремої соціальної верстви. У такий спосіб долаються расові, етнічні, соціальні розбіжності, так виховується толерантне ставлення до відповідних категорій громадян. У вересні 2011 року в приміщенні Вінницького Прес-клубу представники громадської організації «Моя Северинівка» презентували старт культурно-освітнього проекту «Криниця на межі», метою якого є формування театру усної історії у с. Северинівка як основи популяризації рідного краю та етнічної спадщини, розвитку спроможності засобами подібного роду комунікацій підтримувати дітей з особливими потребами.

Отже, очевидним постає факт, що усна історія здатна виступати не лише як сегмент наукового знання, а й повноцінний елемент суспільного діалогу. Цьогорічна Міжнародна конференція «Комунікативні горизонти усної історії», матеріали якої пропонуються у збірці, є черговою ініціативою вітчизняних та зарубіжних дослідників осмислити роль та значення використання джерел усного походження в умовах поживлення різнорівневих інтеграційних процесів. До обговорення під час роботи конференції пропонувалися такі напрями: методологія і теорія усної історії; міждисциплінарний дискурс усної історії; джерелознавчі аспекти усної історії; розвиток усної історії в Україні та за кордоном; історіографія усної історії; науково-дослідницькі проекти усноісторичного спрямування; усна історія та дослідження пам'яті. Робота конференції була представлена трьома секціями: «Усна історія: теорія та методика»; «Усна історія та дослідження пам'яті»; «Усна історія: горизонти дослідницьких практик».

До цього збірника увійшли не тільки доповіді, які пролунали під час роботи конференції, але й матеріали, автори яких за різних причин не брали участь у даному заході. Ця обставина, а також урахування пропозицій та зауваг, що лунали під час конференційних дискусій, зумовили

певне розширення тематичних напрямків матеріалів, що публікуються, та згрупування їх у такі блоки: «Усна історія: теорія та методика», «Усна історія та історична практика», «Усна історія та дослідження колективної пам'яті», «Усна історія та дослідження особистого досвіду», «Усна історія та дослідження повсякдення», «Усна історія та соціогуманітарне знання: горизонти міждисциплінарної взаємодії».

Ми висловлюємо щиро подяку усім авторам та сподіваємося, що запропоновані матеріали стануть у нагоді всім, хто цікавиться сучасними тенденціями розвитку вітчизняної історичної науки, та сприятимуть популяризації й утвердженню усної історії не лише як методу історичних досліджень та окремої міждисциплінарної ланки гуманітарних студій, а й як засобу суспільної комунікації.

УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА

УДК 94(477):316.77+303.62

Гелінада Грінченко
(Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ В СВІТЛІ ТЕОРІЙ КОМУНІКАЦІЇ: КОНТУРИ МОЖЛИВИХ РЕФЛЕКСІЙ

Серед багатьох характеристик усної історії одне з центральних місць належить її комунікативній природі, що організовує та забезпечує – у найширшому розумінні – передавання чи перерозподіл (за Нікласом Луманом) певних значень та інформації між учасниками «ситуації інтерв'ю» як акту соціальної взаємодії. На перший погляд, у цьому акті задіяні тільки два учасники – безпосередні партнери з інтерв'ю (тобто інтерв'юер та оповідач). Але ж, таких учасників, чи суб'єктів комунікації, є набагато більше, адже процес контактування в предметному полі усної історії, як окремої дискурсивної практики сучасної соціогуманітаристики, охоплює й окремі групи (і соціальні, і так звані «комеморативні») та інституції (організації та товариства ветеранів, свідків чи учасників певних подій, академічні установи тощо), а самі записані «усні історії» вводять нові дані не тільки в суто науковий, але й в публічний, масовий обіг. Водночас, саме соціальна взаємодія, тобто контакт і комунікація, є головною опорою того різновиду колективної пам'яті, який Ян Ассман назвав пам'яттю комунікативною, що охоплює спогади, пов'язані з нещодавнім минулим, з тим безпосереднім «горизонтом досвіду», який і є предметом усної історії¹.

Очевидно, що комунікативну природу усної історії логічніше за все осмислювати за допомогою сучасних теорій комунікації. Цих теорій на сьогодні існує доволі велика кількість², і, може припустити, саме ця обставина зумовила розмірковування Алессандро Портеллі щодо жанрової

¹ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 52-53.

² Лише як приклад, див.: Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации: учебное пособие. – М.: Флинта; Наука, 2013. – 224 с.

специфіки усних історій, виходячи не з кількох новомодних, а з класичної формули комунікації Гаральда Лассвелла – *Who says what to whom in which channel with what effect?*³ Нагадаю, що в цій роботі у відповідь на питання «хто і кому» розкаже усну історію, А. Портеллі розмірковує про певні легітимізаційні цілі, які переслідує оповідач, вибудовуючи свою «історію», а також про наративні повноваження та соціальні й персональні взаємовідносини між обома партнерами з інтерв'ю; говорячи про «що повідомляється в усній історії», автор наголошує на існуванні особливого епістемологічного «осердя» усної історії, що складається з комбінації панівної наративної форми та зв'язку між біографією та історією, між індивідуальним досвідом та трансформаціями суспільства; розглядаючи «канали передавання повідомлення», дослідник пропонує розуміти їх умовою переведення перформативної дії інтерв'ю в текст, що відбувається на рівні безпосереднього наративу та в рамках репрезентативного продовження діалогу і триває з орієнтацією на певну аудиторію; і, нарешті, описуючи «ефект» розказування усних історій, А. Портеллі порушує питання їхнього значенневого та фактологічного наповнення, цікавості й нетривіальності самого оповідання та похідну від цього питання проблему вибору й надання переваги естетичності чи автентичності усноісторичного джерела при його публікації.

Формулу Г. Лассвелла заведено розглядати як одну з лінійних формул комунікації, серед яких помітне місце посідає також функційна модель Р. Якобсона. Її основними компонентами виступають адресант і адресат, повідомлення, контекст, контакт і код повідомлення, кожному з цих компонентів, у свою чергу, властива певна функція. Цікавим поєднанням моделі Романа Якобсона та елементів теорії мовленнєвих актів (залучених, у тому числі в обґрунтування теорії культурної травми Джефрі Александера⁴) постав розгляд колективної пам'яті як комунікативного акту⁵. Складовими цього акту (учасниками комунікації), що уможливило пере-

³ Докладніше див. підрозділ «Сюжетне та жанрове дослідження усних історій: А. Портеллі» розділу I «Метод: наративний аналіз усних історій» книжки: Г. Грінченко. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Х. : «НТМТ», 2012. – 304 с.

⁴ Cultural Trauma and Collective Identity // Ed. by J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka. – Berkeley: University of California Press, 2004. – 304 p.

⁵ Törnquist-Plewa B. Can a scholar make a society to feel guilt? Jan Gross' Writings and changes in Holocaust Memory in Poland // In Search of Transcultural Memory in Europe (ISTME) COST Action. Krakow Conference, September 16-17, 2013.

давання та підтримання пам'яті про певну подію в певному соціокультурному просторі, були названі відправник повідомлення та саме безпосереднє повідомлення, ариени його артикуляції, ідеологічний і політичний контексти трансляції, а також рецепція, тобто сприйняття повідомлення суспільством. На мій погляд, за аналогією до запропонованого А. Портеллі використання формули Г. Лассвелла для пояснення дискурсивної природи усної історії, наведена схема також може бути застосованою для розуміння комунікативних властивостей усної історії як публічного дискурсу. Перед тим, як перейти до відповідних розмірковувань, зауважу, що «усні історії» я розумітиму як результати проведення усноісторичних інтерв'ю, записаних виключно у науковий, а не «любительський» спосіб, а викладені пропозиції розглядатиму постановкою питання, чи, точніше, окресленням певних контурів для подальших рефлексій щодо «комунікативних горизонтів» усної історії.

Отже, першим учасником процесу, що забезпечує комунікативну природу усної історії як окремого жанру публічного дискурсу, виступає «відправник» повідомлення. У випадку усної історії цим відправником постає чи то конкретний оповідач певної історії, чи то абстрактний «інституціональний відправник», наприклад, союз ветеранів, товариство свідків і подібні інституції, від імені (за дорученням, за згодою, за ініціативою) котрих оповідач презентує свій наратив. Звісно, актуалізована «ситуацією інтерв'ю» соціальна взаємодія усноісторичної комунікації передбачає також обов'язкову наявність того, хто проводить інтерв'ю, тобто інтерв'юера, який, поряд із оповідачем, є співавтором утворюваної в процесі інтерв'ювання усної історії. При цьому інтерв'юер, частіше за все, також є репрезентантом якоїсь (академічної) установи, яку, із певними зауваженнями, теж треба враховувати у збиральному образі «відправника» як колективного чи, краще, колегіального автора повідомлення.

Треба розуміти, що сам процес породження усної історії також містить усі ознаки комунікативного акту, в якому «кінцевим пунктом», тобто адресатом повідомлення, виступає дослідник, який проводить інтерв'ю. Але у випадку, що розглядається, йдеться про комунікативні властивості усної історії вже не на рівні її утворення, а на рівні винесення в науковий та публічний простір, на рівні оприлюднення результатів усноісторичного дослідження, чи, краще, – усноісторичної взаємодії, і сприйняття цих результатів суспільством. Треба також мати на увазі, що під час запису усної історії не відбувається просте передавання інформації від одного

партнера з інтерв'ю іншому, замість цього (за Михайлом Бахтіним) триває обрамлення висловлювання того, хто говорить, певним діалогізуючим контекстом, при якому той, хто слухає і розуміє, стає складовою висловлювання чи тексту, який розуміється. Саме з цього походить усвідомлення діалогічної природи усноісторичного повідомлення, яке є другим учасником процесу, що розглядається. Це повідомлення (за Елізабет Тонкін) є результатом перетинання в одній точці простору і часу того, хто говорить, того, хто слухає, а також часу, що був колись прожитим, потім осмисленим, а під час проведення інтерв'ю – переповіданим оповідачем. Відомо, що усна історія є надзвичайно щільним та багат шаровим нарративом зі складною структурою та різнобарв'ям змістів, детермінованим, окрім сказаного вище, великою кількістю інших ознак, і дослідження цього нарративу потребує деконструкції та аналізу всіх цих складових в їхніх взаємозв'язках і протиріччях. Проте, головною ознакою усної історії залишається те, що вона виводить досвід і пам'ять одного оповідача в поле публічних взаємодій та колективної пам'яті, що й реалізується на наступному етапі комунікації.

Цим наступним етапом є артикуляція усноісторичного повідомлення на певних «аренах», тобто в середовищах комунікації, які забезпечують як науковий, так і публічний обіг усної історії. У першій ситуації цими аренами стають наукові та освітні ініціативи із запису та збереження свідчень про ті чи інші події в минулому, у рамках яких, власне, й відбувається вибудовування усноісторичного «повідомлення»: усні історії записуються, розтекстовуються та аналізуються, після чого пропонуються до уваги академічної аудиторії у двох основних видах – усної історії як джерела (наприклад, публікації транскрипту) чи наукового тексту, написаного за результатами аналізу усних історій. Записані у науковий спосіб усні історії можуть артикулюватися і в публічному полі тоді відповідними «аренами» стають різноманітні медіа, що забезпечують утворення і трансляцію усних історій за допомогою аудіо- та візуальних засобів. Активну позицію у винесенні усних історій в публічний простір займають також науково-популярні та просвітницькі заходи зі збирання свідчень очевидців тих чи інших подій, за результатами яких медійні арени артикуляції усноісторичного повідомлення охоплюють, у тому числі, театральні постанови, музейні експозиції, пересувні виставки і т. под.

Наступна, четверта, комунікативна ознака усної історії стосується наявності певних контекстів, які обрамлюють, а точніше, детермінують і

задають конкретні рамки спочатку безпосередній «ситуації інтерв'ю» та народженню усної історичного повідомлення, а потім – передачі цього повідомлення в науковий чи публічний простір. Такими контекстами можуть бути ідеологічні настанови та ситуації політичного протистояння (і тоді усні історії відіграють роль ілюстрацій чи навіть доказів у відстоюванні тих чи інших позицій), певна історична політика, яку реалізує держава («підтримує» ті чи інші теми та формує відомий попит на ті чи інші проблеми і сюжети, а також їхнє змістовне та (!) емоційне наповнення), а також загальні тенденції розвитку сучасного історіописання, серед яких дослідження пам'яті посідають одне з найпомітніших місць.

Нарешті, п'ята ознака процесу, про який ідеться, стосується рецепції, тобто оцінювання і сприйняття усних історій суспільством, адже головним завданням усної історії, як будь-якого іншого комунікативного процесу, є не тільки і не стільки фіксація «усної історичного повідомлення», скільки одержання певної реакції суспільства та закарбування в його функційній пам'яті (що за Аляйдою Ассман забезпечує норми й цінності, з яких вибудовується ідентичність та орієнтація на майбутнє) змістовних та аксіологічних елементів приватної історії окремої людини. При цьому, байдужість суспільства чи несприйняття та незапам'ятовування певних історій має розглядатися також варіантом рецепції, при якому названі історії можуть відійти на те тло, що оточує функційну пам'ять та є простором «невикористаних, неамальшованих спогадів», «частково не усвідомлюваною та частково несвідомою» накопичувальною пам'яттю⁶.

В одному з посібників з теорії комунікації наведено висловлювання відомого філософа Мераба Мамардашвілі про те, що не треба навіть намагатися зрозуміти іншу людину, це марно, краще разом розуміти щось третє. Ці слова, на мій погляд, щонайкраще провокують подальші роздуми щодо комунікативного простору усної історії, де в діалозі між людиною, що розповідає, та суспільством, що слухає, третім компонентом, щодо якого вони можуть порозумітися, стає культурна функційна пам'ять, яка, за А. Ассман, пов'язана з суб'єктом, що розуміє себе як її носія або відповідальну особу⁷.

⁶ Ассман А. Простори спогаду: Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 147.

⁷ Там само. – С. 149.

УДК 903.2:303

Гульбану Жугенбаева
(Алматы, Казахстан)

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ТЕКСТ В ДИСКУРСЕ ИЗУЧЕНИЯ
КОМУНІКАТИВНЫХ ФУНКЦИЙ ИНФОРМАЦИИ
(К ВОПРОСУ О МЕТОДАХ ИССЛЕДОВАНИЯ
МАТЕРИАЛОВ УСТНОЙ ИСТОРИИ)**

Рубеж XX-XXI вв. это не только эпоха глобальных общественных катаклизмов в нашем обществе. Для исторической науки это прежде всего появление новых, нетрадиционных для мировоззрения классического историка-исследователя концептуальных систем познания прошлого. Этот парадигмальный сдвиг вызвал и инновационные подходы в представлении об объекте исторического исследования – историческом источнике. Он детерминирован существенно новым подходом к информативному содержанию источников и вытекает из постулата о неисчерпаемости и неограниченности исторического источника как объекта изучения и познания для ученого-исследователя. Этот поиск новых алгоритмов изучения прошлого определил формирование современных установок сознания ученых-гуманитариев. Пожалуй, этим можно объяснить смену номотетического подхода в исторических исследованиях, представленного в советской историографии марксистской его интерпретацией по преимуществу исследовательским выбором феноменологического направления исторического исследования – попытке понять человека прошлого и в этой плоскости проводить интерпретацию исторического явления. Решительный поворот в этом движении осуществила французская школа «Анналов», представители которой стремились понять историю в ее всеобъемлемости и всесторонности. Центральной проблемой стало изучение человека во всем многообразии его проявлений – суть содержания радикальных сдвигов в исторической науке конца XX-го начала XXI-го века, получившего название исторической антропологии.

Устную историю – как направление научных исследований – можно воспринимать как исследовательскую реакцию на антропологический сдвиг в современной исторической науке. В российской историографической традиции можно обнаружить параллели с гносеологической систе-

мой учения русского историка А. С. Лаппо-Данилевского¹. Представление об историческом источнике как «продукте человеческой психики» и соответственно вытекающем из этого особом отношении к носителю информации, породило нетрадиционные представления историков-источниковедов как к процессу исследования, так и способам формирования комплекса источников о прошлом и отношения к ним исследователей. Гносеологические принципы исторической феноменологии наиболее целостно представлены именно в учении А. С. Лаппо-Данилевского, исследовательский метод которого базируется на критериях исторической герменевтики.

Между тем, отношение к устной истории зачастую неоднозначно: если Д. Н. Хубова выдвигает тезис о самостоятельной основе устной истории – как направления исторических исследований в рамках источниковедения, то другие исследователи определяют устную историю как процесс сбора воспоминаний, описаний или интерпретации событий из прошлого (И. Е. Кознова). Тем не менее, развитие устной истории и как направления историко-источниковедческих исследований, и как механизма формирования комплекса источников или же инструмента для возникновения иного вида истории – истории повседневности (микроистории), требует прежде определения гносеологических возможностей источника.

Классическое источниковедение относит этот разряд исторических данных к кругу так называемых мифологизированных источников. Последнее объясняет причину того, что данный круг исторических материалов продолжительное время оставался вне поля зрения исследователей. Более того, даже воспоминания – вид письменных исторических источников личного происхождения зачастую принимаются как вспомогательный источник при проведении исторических исследований.

Характерный для устных источников мифологизм, отсутствие хронологии в содержании, селективность, неполнота сведений и ненадежность приводимых данных значительно затрудняет источниковедческий анализ материала. Отсюда прозаическое отношение к устной истории: признавая в ряде случаев научную значимость данного круга источников, устные повествования остаются за пределами использования их в научных рабо-

¹ Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. – СПб, 1911; Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники Российской истории: учебное пособие для гуманитарных специальностей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 2000; О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева Методология истории. Учебное пособие. – М., 1997; Э. А. Шейджен Введение в методологию научного исследования. – Майкоп, 2001.

тах как полноценного исторического источника наряду с письменными архивными данными.

Источникам устного происхождения как историческим источникам, происхождение которых обусловлено личностным началом, можно дать следующее общее понятие, используя принцип целеполагания: это такие исторические источники, функцией которых является установление межличностной коммуникации в эволюционном и коэксистенциальном целом и автокоммуникации². Критерием классификации при подобном, более широком, определении является направленность устанавливаемых ими коммуникационных связей. В рамках исследовательского подхода интерес вызывает анализ структуры и содержания коммуникационных связей внутри источника. Изучение этого позволяет составить картину прошлого, используя механизмы изучения социальной психологии, раскрыть механизмы формирования социального поведения. Последнее же выступает объясняющим индикатором исторических событий, в которых автор имел возможность принимать участие или же был пассивным наблюдателем. Этот концептуальный подход в свете современных междисциплинарных направлений исследований в исторической науке делает источники устного происхождения привлекательными для разносторонних научных поисков и экспериментов. Принципиальная новизна этой парадигмы в исключении селективности по отношению к историческим источникам.

Данный исследовательский ракурс к источникам устного происхождения обоснован и актуализирован следующими моментами:

1. Социальные, военные, политические катастрофы XX века, тоталитарный режим не благоприятствовали культуре письменного сохранения прошлого. Официальные же источники зачастую скудны и односторонне освещают событие. Пожалуй, единственным механизмом, который сохраняет для будущего имевшие место в прошлом события, хранит модели поведения индивида в прошлом, является человеческая память.

2. Наличие широкого интереса постсоветского социума к мемуаротворчеству (в широком его представлении), влечет за собой появление огромного комплекса источников, который требует использования пакета статистического анализа данных хотя бы на уровне иллюстративно-описательного метода изучения количественных показателей.

² Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники Российской истории: учебное пособие для гуманитарных специальностей / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М., 2000. – С. 446.

3. Поскольку данный пласт исторической информации является крайне субъективным уже в силу своего происхождения, требуется тщательная источниковедческая работа над содержанием источника. Индивид как участник событий, часть социума, воспринимает окружающий мир сквозь сложные механизмы человеческой психики: верований, убеждений, моральных норм и т. д., что значительно затрудняет анализ содержания источника, требуя от исследователя привлечения дополнительных источников информации, исключая тем самым вероятность источников устного происхождения выступить в качестве основы для построения исследовательской гипотезы.

Раскрыть познавательные возможности источников устного происхождения как самостоятельных исторических источников с присущими им особенностями отражения исторической информации, дать источниковедческую оценку информативной ценности крайне субъективизированных сведений – возможно путем исключения методов логического анализа, когда результат исследования зачастую зависит от первоначальных исследовательских посылок. Альтернативой этому может выступить методологический подход клиометрики как особой области источниковедческих междисциплинарных исследований³. Отчасти, данный подход решает дилемму между информационными возможностями источника и потребностью исследователя в выявлении необходимой информации. Под последним подразумевается выявление, наряду с явно выраженной в тексте источника, латентной, скрытой информации. Обнаружение ее требует использования специальных методов анализа и верификации данных⁴. Тезис этот был выдвинут еще академиком И. Д. Ковальченко в работе «Исторический источник в свете учения об информации»⁵. Начало же исследовательских разработок было положено ранее, и связано с именами основателей школы анналов М. Блоком и Л. Фебром, с их попытками исследования экономической истории с помощью математических методов. Эта теория получила свое развитие в работах западных исследователей Питера Дорна и Манфред Таллера, а также в работах ряда российских историков.

³ Бородкин Л. И. Концепции синергетики и изучение альтернатив исторического процесса // Россия в XX веке: Проблемы изучения и преподавания. Материалы научной конференции. – М., 1998.

⁴ Алимгазинов К. Ш. Электронные источники по современной истории Казахстана: методология и методика анализа. – Алматы: ИИЭ, 2011. – 390 с.

⁵ Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации (к постановке проблемы) // История СССР. – 1982. – № 3. – С. 131-145.

Исходный постулат основан на концепции широких информационных возможностях исторического источника и критериях верификации полученных результатов исследовательской работы. Ныне данное направление историко-источниковедческих исследований с использованием пакета статистического анализа при проведенный исторических исследований получили название историческая информатика (клиометрика)⁶.

Существует два подхода при решении вопроса о способах применения методов исторической информатики – проблемно-ориентированный и источник-ориентированный подходы, предложенные западными клиометриками⁷. При проблемно-ориентированном подходе из источника извлекается лишь тот слой информации, который необходим для решения поставленной задачи. Источник-ориентированный подход ставит в центр исследования сам источник с целью полного выявления его информативного содержания. К таким приемам исследовательской работы относятся методы многомерного статистического анализа⁸. При правильной постановке исследовательской проблемы данный класс методов способен выполнить задачу адекватного анализа скрытой информации в источнике. Одним из распространенных приемов анализа текстовой информации выступает контент-анализ, направленный на поиск, выявление, фиксацию определенных параметров в тексте для проведения последующего количественного анализа. Опуская описание технологии сложной методики и этапов проведения многомерного статистического анализа, отметим лишь, что источниковедческая работа носит характер «преобразования» первоначального текста источника в набор «машиночитаемых» количественных показателей с последующим, повторным «преобразованием» численных характеристик в уже переработанный текст.

Никто, пожалуй, не станет отрицать, что для того, чтобы понять, почему люди определенной исторической эпохи поступали так, а не иначе, недостаточно исследовать лишь политические, экономические, идеологи-

⁶ Бородин Л. И. Историческая информатика: этапы развития // Новая и новейшая история. – 1997. – № 1; Селунская Н. Б. От квантификации к исторической информатике – от исторической к виртуальной реальности // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5; Жакишева С. А. Клиометрика в Казахстане: ретроспекция и перспективы // Отечественная история. – 1999. – № 3.

⁷ Методологические проблемы исторической информатики и квантитативной истории // Новая и новейшая история. – 1997. – № 3

⁸ Бородин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. – М., 1986; Сошникова А. А., Тамашевич В. Н., Готц Уебе, Мартин Шерфер Многомерный статистический анализ в экономике. – М., 1999.

ческие, социальные условия, на фоне которых протекал процесс исторического времени. Это возможно изучением того, как эти факторы воздействовали на человека прошлого, на процессы его сознания в повседневной жизни, «как исторически развивается психология различных социальных групп..., как изменяется соотношение ее отдельных элементов...»⁹. Сами по себе эти явления, как отмечено исследователями, носят массовый характер и обнаруживаются лишь в контексте глобального, массового проявления в общественно-политических явлениях жизни. Поэтому исходными индикаторами сохранившейся в памяти социально значимой информации для проведения контент-анализа могут быть: в случае инициирования возникновения источника устного происхождения другим лицом (интервьюером) – установки, стратегические, структурные и лексические приемы интервьюера (в вопроснике, анкете или другой форме); в случае инициирования возникновения источника устного происхождения самим носителем информации – мотивы, аргументация, анализ определенных индикаторов текста (т. е. слова, словообразования, лексические обороты, смысловые фрагменты и т. п.).

При историческом исследовании апеллирование отрывочными, дискретными сведениями, на основе которых историк, придерживаясь принятых методологических и логических конструктов, воссоздает цельную картину исторического прошлого является имманентно присущей чертой. Поэтому технология исследования методами многомерного статистического анализа требует четкого представления о том, какие индикаторы информации в источнике в рамках конкретного исследования следует принять за исходные изначально объективные единицы анализа. Этот момент уже на стартовом этапе работы, отсеивает из содержания устного источника «рассуждательную» часть (авторские оценки, построение логических конструкций и т. п.). Мнения и оценки потенциально обладают меньшей достоверностью и надежностью по сравнению с фактуальной информацией¹⁰. Изучение текстового содержания, равно как и выделение в них единиц анализа, относится лишь к той части источников устного происхождения, где автор упомянул факт или событие, имевшее место в истории для построения структуры изложения и подачи информации в тексте, исходя из авторских субъективных посылок.

⁹ История и психология. – М.: Наука, 1971. – С. 226.

¹⁰ Ядов В. А. Социологические исследования. Методология. Программа. Методы. – М., 1972. – С. 123.

Поскольку источники устного происхождения это описанная человеческая деятельность, вектор исследовательских интересов всегда будет заключать в себе изучение данной категории социальной психологии. Категория «деятельность», считает лингвосоциопсихолог Т. М. Дридзе, продуктивна не только потому, что характеризует особый, сугубо «человеческий» способ проявления активности, но еще потому, что в ходе решения проблем междисциплинарного характера, теоретический принцип «деятельности» позволяет как бы вернуться к субъекту «деятельности», и оттолкнуться в своих изысканиях именно от него, а не от разных продуктов его «деятельности»¹¹. Психологами отмечено, что «деятельность» непосредственно вытекает и являет собой продукт сознания – осознанная «активность» выступает как «деятельность». В данном случае, первое проявляет себя как опосредованная текстовыми (словесными) символами, через которых автор «запечатлел опыт своего участия в историческом прошлом». Исследование механизмов функционирования коммуникативных процессов прошлого уже получило исследование в работах по историческому моделированию процессов человеческой деятельности¹².

Сознание обеспечивает отражение внешнего мира, возможность целеполагающей деятельности, контроль и управление поведением личности, степень самосознания или способности отдавать себе отчет в том, что происходит в окружающем мире. Деятельность, выступающая как продукт сознания, направленного на удовлетворение определенных потребностей, тем самым получает непосредственное отражение в мотивах. В источниках устного происхождения это получает отражение в построении респондентом (мемуаристом, автором) логических конструкций при изложении фактов и описании событий, в которых ему приходилось принимать участие. Выявить их через определенные отрывки текста, словообразования или слова как индикаторов авторских принципов изложения и подачи информации не составляет особого исследовательского труда: в каждом отдельном случае таковыми будут выступать такие категории и смысловые конструкции по тексту, которые отвечают конечной исследовательской цели и задачам научных поисков в рамках исследования. При

¹¹ Дридзе Т. М. Язык и социальная психология. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 24.

¹² Минц С. С. О возможном походе к изучению социального сознания в историко-культурных исследованиях (к постановке проблемы) // Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях. – М., Наука, 1989. – С. 212-226.

определении категорий анализа для проведения аналогичных междисциплинарных исследований важно выделить и принять во внимание особенности исторических типов сознания. Они будут характерны для всех источников устного происхождения. Основные их черты заключаются в следующем:

- отражение окружающего мира осуществляется преимущественно стихийно, но с элементами сознательности. Знания сводятся к констатации фактов и их описанию и не поднимаются до уровня объяснения и осмысления.

- человек лишь частично выделяет себя из социальной группы, где проходит его жизнь, отличая себя от группы, он все еще чувствует свое тождество с ней, не мыслит существование отдельно от нее¹³.

При определении смысловых индикаторов информации в источнике важно учесть следующее обстоятельство. Выявленные смысловые конструкции (индикаторы содержания текста для проведения контент-анализа) не должны противоречить представлению о массиве исходных данных (комплекс всех источников устной истории, подвергающихся изучению) как об однородном объекте, массиве однородных источников¹⁴. Это правило отвечает условию адекватности использования статистического анализа. При проведении исследований количественными методами для получения презентативных результатов, необходимо включить в процесс статистического анализа всю общую совокупность источников (или же использовать один из существующих способов выборки). Данной совокупности должна быть свойственна однородность как возможность сравнения вообще. Вопросы этого аспекта подробно рассмотрены в ряде методологических работ историков¹⁵.

Смысловые конструкции в рамках целого произведения, как правило, логически между собой связаны, это вызвано потребностью самих авторов в последовательном и логически цельном изложении увиденного или услышанного. Однако коррелированность этой связи носит латентный характер и обнаруживает себя после проведения специальных методик анализа бинарной и тернарной коррелированности признаков. В

¹³ Миронов Б. Н. Историк и социология. – Л.: Наука, 1984. – 175 с. – С. 122-124.

¹⁴ Алимгазинов К. Ш. Гносеологический императив «устной истории» с позиции клиометрики // «Мәдени мұра»: халықтық тарих айту, сақтау дәстүрі және оны жаңғырту жолдары. – Алматы, 2005. – С. 99-116.

¹⁵ Миронов Б. Н. История в цифрах. – Л.: Наука, 1991. – С. 40-56; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования... – С. 335-357.

социальной психологии этот момент именуют управляющим фактором человеческой деятельности, который проявляется на уровне подсознания, и не зависит от предпочтений и жизненных приоритетов авторов текста. Поэтому эта информация наиболее близка требованиям объективности. В контексте интерпретации парных связей частотных показателей единиц анализа (смысловых конструкций текста источника) этот фактор выступает как интерпретирующий содержание обнаруженной корреляции (парной связи признаков). По мнению С. С. Минца, смысловая противоположность выбранных признаков единиц анализа только способствует однозначной трактовке отраженной в источнике информации. В тексте они получают форму высказываний – повествовательные предложения, утверждающие тот или иной факт¹⁶.

Преимущество использования приемов статистического анализа заключается в возможности проведения повторного, «проверочного исследования» и проверки адекватности выбранных критериев для статистического анализа. Однако, избежать элемента субъективности невозможно даже в случае проверки полученных данных путем аналогичного исследования. Но, зато, возможно определение тех аспектов, которые будут способствовать исследовательскому пониманию присутствия неизбежного момента субъективности, чтобы затем учитывать это обстоятельство при интерпретации извлекаемой из исторического материала информации. Неизбежный момент субъективности прежде всего объясняется природой возникновения источников устного происхождения, выделяющими данный комплекс источников в массе других сведений о прошлом. Поскольку автор текста выступает в источнике как организующее и обуславливающее всю структуру воспоминаний, начало, вокруг него строится повествование, он выступает от первого лица, хотя это не всегда выражено в источнике. Все же, главным является то, что все излагаемое сквозь призму индивидуального сознания непосредственно являет собой результат личного восприятия событий прошлого. Как выразился А. Г. Тартаковский, «все события излагаются или в их отношении к автору, или его отношении к ним»¹⁷. Это объясняет ограниченные возможности оценить адекватно историческое событие автором.

Для источников устного происхождения особенно важно исследовать вопросы авторства источника. Это дает возможность определить специ-

¹⁶ Куликовский А. Ф., Мотов В. В. Теоретические основы информационных процессов. – М.: Наука, 1987. – С. 53.

¹⁷ Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика. – М., 1980. – С. 27.

фику авторского изложения фактов, масштабность представления события, авторское определение своей роли в процессе истории, а также степень выраженности авторского начала в источнике. Каждый из перечисленных факторов, как в отдельности, так и в совокупности, оказывает влияние на возможность объективного отражения автором прошлого. Использование инструментария междисциплинарных исследований, может вызвать дополнительный исследовательский интерес к вопросу авторства источников устного происхождения в рамках анализа поведения человека в истории. Концептуальная база аналогичных исследований основана на признании роли субъективного фактора в истории¹⁸.

Анализ авторства устных источников, крайне субъективизированных уже в силу своего происхождения, служит основным критерием определения степени преломления исторической информации в сознании индивида. Однако, отмеченная особенность источников устного происхождения не относит их к категории вспомогательного материала при проведении исторических исследований. Одна из основных задач источниковедения – изучить информативные возможности исторических источников в исследовательских целях для анализа исторической действительности. Изучение источников устного происхождения статистическими методами позволяет несколько иначе подойти к проблеме информативных способностей исторического материала. Другими словами, гносеологический императив устной истории определяется особенностями данных источников. Клиометрический контекст источниковедческих исследований способен, на наш взгляд, полнее раскрыть информативный баланс посредством статистического анализа индикаторов текста, отражающих информацию об особенностях источника и его содержании.

Генетическое отношение слова к обозначаемому предмету, как отмечают постсоветские исследователи, опосредовано практической и вырастающей на ее основе познавательной деятельностью субъекта¹⁹. Зарубежные же ученые исходят из того положения, что смысл

¹⁸ Макс Вебер и методология истории (Протестантская этика). К XVI международному конгрессу исторических наук (Штутгарт, ФРГ, 1985). – Выпуск 1, 2. – М., 1985; *Философия истории: Учеб. Пособие* / Под ред. проф. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999; Семенов Ю. И. *Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней)*. – М.: Современные тетради, 2003. – 776 с.; Плотников Н. Реабилитация историзма. *Философские исследования Германа Люббе // Вопросы философии*. – 1994. – № 4. – С. 87-93.

¹⁹ Петряев К. Д. *Гносеологические и методологические основы источниковедения*. – Киев-Одесса: «Вища школа», 1978. – С. 55.

высказанного определяется контекстом или природой взаимоотношений, спецификой самовосприятия индивида, культуры общественных отношений²⁰. Несомненно одно, что существующую связь между выражениями, словами, используемыми авторами, можно использовать как объективный показатель для объяснения конкретных фактов прошлого, получивших преломление в человеческом сознании.

УДК 94 (477):303

**Віталій Дмитренко
(Полтава, Україна)**

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИК УСНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Свого часу відомий український культуролог Вадим Скуратівський висунув тезу, що «культура є мірою людського буття на Землі». Згідно з цією думкою такою мірою, у певному сенсі, виступає нинішня масова культура. Цей феномен є надзвичайно складним, багатограним і суперечливим явищем, яке викликає неоднозначні оцінки та трактування. Тож не дивно, що інтерес до розвитку масової культури та людини як її творця поєднає наразі дослідників різноманітних напрямків: істориків, фольклористів, соціологів, літературознавців, мистецтвознавців, культурологів, філософів та ін. Цілком природним у цьому контексті виглядатиме і міждисциплінарний діалог представників цих напрямів. Наявність спільного об'єкту дослідження робить вкрай привабливою та перспективною спробу поглянути на нього за допомогою методик, що застосовуються у суміжних наукових дисциплінах.

Виходячи з вищенаведеного у своїй ми спробуємо:

- охарактеризувати ключові моменти дискурсу, пов'язаного з існуванням та розвитком феномену масової культури;
- показати основні проблеми дослідження функціонування масової культури в СРСР;
- проаналізувати можливі шляхи їх вирішення через застосування методик усної історії.

²⁰ Ушакин С. А. Речь как политическое действие // Полис. – 1995. – № 5. – С. 142.

Термін «масова культура» як окрема філософсько-культурологічна категорія вперше запроваджений до наукового обігу німецьким філософом і соціологом, фундатором Франкфуртської соціологічної школи Максом Горкхаймером у праці «Мистецтво і масова культура», що побачила світ 1941 р. Уже у повенні роки в США з'являється скорочене слово «маскульт» (англ. Masscult). Це було своєрідним новоутворенням, що його ввів до наукового обігу американський філософ Дуайт Макдональд, палкий адепт масової культури та її захисник у суперечках із представниками вищезгаданої Франкфуртської школи¹.

Незважаючи на доволі інтенсивний інтерес до явища масової культури, на сьогодні залишається ще багато нез'ясованих аспектів цієї проблеми, а теоретики та історики культури дотримуються далеко неідентичних точок зору стосовно цього феномену. До найбільш дражливих проблем у цій царині, як правило, відносять:

- питання про часові рамки і географічні межі масової культури;
- аксіологічну вартість набутків масової культури;
- співвідношення національного та транснаціонального у масовій культурі.

Дві останні проблеми належать, переважно, до сфери інтересів філософів і теоретиків культури і доволі часто стають предметом гострих публіцистичних диспутів. Перша ж перебуває у площині зацікавлень істориків.

З приводу часу виникнення масової культури, як самостійного феномена, на сьогодні існує два основних підходи. Одні дослідники схильні вбачати її витoki ще у культурах аграрних суспільств, інші пов'язують її появу виключно з добою індустріальних спільнот. Зокрема, російська дослідниця О. Смольська вважає, що підстав говорити про тисячолітню історію масової культури немає². Натомість, американський соціолог Деміан Уайт зазначає, що до перших елементів масової культури можна віднести, наприклад, бої римських гладіаторів, які залучали численних глядачів³.

Згідно з концепцією німецького філософа та соціолога Теодора Адорно, прототипами сучасної масової культури необхідно вважати форми культури, які з'явилися в Англії на рубежі XVII-XVIII ст. Дослідник пе-

¹ Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно. – М.: Медиум, 1997. – 367 с.

² Смольская Е. П. «Массовая культура»: развлечение или политика? / Е. П. Смольская. – М.: Мысль, 1986. – С. 70. Смольская Е. П. «Массовая культура»: развлечение или политика? / Е. П. Смольская. – М.: Мысль, 1986. – С. 70.

³ Там само. – С. 35.

реконаний, що романи, написані в той період, скажімо, авторства Данієля Дефо чи Самуеля Річардсона, призначалися для ринку і мали явну комерційну спрямованість. Отже, вони тяжіли швидше до «масової», ніж до «елітарної» культури, несучи у своєму зародку її основні ознаки⁴. Однак О. Смольська на противагу цьому вказує, що ці твори є відображенням пошуку нового стилю та не містять шаблонів, які характерні для творів масової культури⁵.

Можемо констатувати, що на сьогодні суперечки філософів, культурологів та істориків стосовно витоків масової культури багато в чому породжені неоднозначністю розуміння та прочитання термінів «масова», «популярна» та «народна». Залежно від їхнього тлумачення й визначають нижню межу появи масової культури, окреслюють її аксіологічну вартість, дискутують про глобальне та національне у ній. Проте, як би там не було, але факт існування масової культури у ХХ ст. не заперечує ніхто з науковців.

Показовими у сенсі складності оцінки феномену масової культури є питання про її функціонування у сфері культури Радянського Союзу. Воно породжує вагому проблему: чи можна взагалі говорити про існування у ній феномену масової культури як такого? Відповідь на нього вкрай складна та неоднозначна. Передусім, така складність пов'язана з тим, що важливою рисою масової культури, на думку більшості її дослідників, є орієнтація останньої на комерційний успіх. Оскільки такої ознаки у культурі соцреалізму нібито не спостерігається, то й говорити про наявність такого феномену, на думку низки дослідників, не доводиться.

Офіційна ідеологія тих часів також формально заперечує існування подібного феномену в країні Рад. Для прикладу, філософський словник 1973 року видання, трактує «масову культуру» як «комплекс фальшивих духовних цінностей та псевдокультурних потреб, які пануючий клас буржуазного суспільства, виходячи з своїх класових інтересів, прагне прищепити народним масам. Виникнення «масової культури» пов'язане із загальним занепадом буржуазної культури в епоху імперіалізму, з широким проникненням в неї духу комерції, наживи»⁶. Отож, у 70-80-х рр. ХХ ст. існування масової культури на теренах Радянського Союзу юридично не визнавалося.

⁴ Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно. – М.: Медиум, 1997. – С. 244.

⁵ Смольская Е. П. «Массовая культура»: развлечение или политика? / Е. П. Смольская. – М.: Мысль, 1986. – С. 84.

⁶ Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1973. – С. 272.

Спроби переглянути цю, здавалося б аксіоматичну тезу, розпочалися в 90-х рр. ХХ ст. Дослідники почали звертати увагу на стильову схожість пошуків європейського модернізму та соцреалізму в Радянському Союзі 30-х років, а згодом і стверджувати, що соцреалізм у СРСР можна розглядати як прояв масової культури. До прикладу, українська дослідниця Тамара Гундорова у своїй статті «Соцреалізм як масова культура» обстоює тезу про наявність у культурі так званого соцреалізму характерних рис, притаманних масовій західноєвропейській та американській культурі. Зокрема, це наявність стандартизованих сюжетів, перевага легкодоступних для сприйняття форм, розрахунок на усередненого споживача та, головне, нав'язування певних ідеологічно-культурних цінностей⁷. Аналогічної позиції дотримується і російська дослідниця Наталія Козлова у статті «Социалистический реализм как феномен массовой культуры»⁸.

Загалом, варто відзначити, що в сучасних дослідженнях поширюється думка про необхідність поставити проблему соцреалізму в контекст масової культури, яка особливим чином функціонує в ХХ ст. Одним із можливих шляхів пошуку у цьому напрямку виступає спроба ввести поняття «масова культура» у рамки дослідження повсякденного життя масової «радянської людини»⁹. Її застосування дозволить підійти до вирішення питання про функціонування масової культури, так би мовити «знизу», поглянувши на неї очима пересічних людей. Для втілення у життя цієї ідеї нам видається цікавою спроба залучити до її вирішення методики, якими послуговується усна історія.

В останні десятиліття науковці залучають до своєї роботи не лише документальні джерела, а й записані усні свідчення очевидців, переважно учасників чи свідків певних подій. Це пов'язано, з одного боку, із прагненням розширити джерельну базу, яка є основою роботи історика. Іншою ж стороною такого процесу є намагання відійти від усталеного методу дослідження історії, коли на перший план висувається подія чи явище з конструйованими історичними закономірностями та логічними

⁷ Гундорова Т. Соцреалізм як масова культура / Тамара Гундорова // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 52-66.

⁸ Козлова Н. Н. Социалистический реализм как феномен массовой культуры / Н. Н. Козлова // Знакомый незнакомец: соцреализм как историко-культурная проблема. – М., 1995. – 208 с.

⁹ Бойм С. Общие места. Мифология повседневной жизни / Світлана Бойм. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 83.

зв'язками. Натомість пропонується повернути історію до людини, показати її хід крізь призму життя та сприйняття конкретної особи.

Цілком очевидно, що для подібного підходу необхідно забезпечити відповідну джерельну базу, адже накопиченої документальної інформації у цьому випадку недостатньо, вона часто не містить унікальних особистісних переживань та ціннісних оцінок украї важливих для подібних досліджень. Через це виникає необхідність збору усних свідчень, а паралельно – й розробки методів роботи з ними. Особливо важливим уявляється формування такої інформаційної бази за умов наявності ще живих свідків, бо ж історикам попередніх епох навряд чи можна у цьому сенсі чимось зарадити.

Треба зазначити, що в Україні інтерес науковців до усної історії на сьогодні проявляється, передовсім, у розробці низки проектів зі збору усних свідчень щодо історій голодомору, оstarбайтерів, учасників бойових дій, колективізації, деколективізації тощо¹⁰. Тобто у сферу зацікавлень спеціалістів усної історії потрапляють, насамперед, особи, котрим випало пережити складні, переломні ситуації. Усе це звісно виглядає добре, проте, на наш погляд, незаповненою нішею у цій ситуації залишається збереження свідчень про життя людей у мирний, так би мовити, не кризовий час. Однією з таких тем і може бути з'ясування ставлення пересічних людей до феномену функціонування масової культури на теренах колишнього СРСР, свідків чого на сьогоднішній день не бракує.

Оптимальним методом для отримання інформації з цієї теми є наративне автобіографічне інтерв'ю. Говорячи про цей метод дослідження, необхідно звернути увагу на певні його особливості, передусім стосовно збору інформації, пов'язаної зі сприйняттям людиною культурних процесів. Визначальним, у нашому розумінні, виглядає те, що робота дослідника зводиться до постійного контакту з людьми. Отож, окрім володіння методикою опитування, постають питання комунікабельності, психологічної сумісності, уміння підтримати розмову, спрямовувати її у потрібне для отримання інформації русло. Треба пам'ятати, що подібний спосіб збору усних свідчень відрі-

¹⁰ Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.; То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» / НАН України. Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К.: [Б. в.], 2006. – С. 452-467; Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. О. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.

няється від поширеного в соціології анкетування. Адже тут важливим є не лише отримати відповідь, а й зберегти її мовностилістичну особливість, яка може розповісти про культурну епоху та її сприйняття людиною не менше, ніж сама відповідь.

Щодо тем, стосовно яких може вестися інтерв'ювання, то, залишаючи беззаперечне право їх вибору за дослідником, хотілося б зупинити свою увагу на деяких із них. Одним із проявів масової культури і напрямів її вивчення може бути дослідження індустрії «субкультури дитинства», яка включає: художні твори для дітей, іграшки, промислово вироблені ігри, товари специфічно дитячого споживання, дитячі клуби та табори, воснізовані й інші організації, технології колективного виховання дітей¹¹. Зрозуміло, що кількісні параметри таких даних можна віднайти в документальних джерелах, а от з'ясувати особистісне ставлення до таких речей допоможе лише інтерв'ю з людиною.

Ще одним цікавим проявом масової культури і можливим предметом вивчення є масова загальноосвітня школа. Вона міцно корелює з установками «субкультури дитинства», долучаючи учнів до основ знань та уявленень про навколишній світ, історичного соціокультурного досвіду життєдіяльності людей, до прийнятих у соціумі ціннісних орієнтацій. При цьому вона стандартизує перераховані знання і уявлення на підставі типових програм. Привабливою для дослідження виглядає індустрія оздоровчого дозвілля, яка включає курортну індустрію, масовий фізкультурний рух, популярні види спорту (культуризм, аеробіка, футбол, спортивний туризм тощо), а також систему медичних, фармацевтичних, парфумерних та косметичних послуг.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що:

- по-перше, незважаючи на наявність значної кількості робіт, які досліджують феномен масової культури, цю тему не можна вважати вичерпаною, а її розробка є вкрай важливою для з'ясування культурних процесів ХХ ст.;
- по-друге, функціонування масової культури у СРСР є на сьогодні мало-дослідженою темою, особливо з позиції пересічної людини;
- по-третє, залучення методик усної історії, наприклад, автобіографічних інтерв'ю, виглядає перспективним і дозволить по-новому підійти до вивчення проблеми сприйняття масової культури на рівні пересічної людини в СРСР.

¹¹ Лютий Т. В. Культура масова і популярна: теорії та практики / Т. В. Лютий, О. А. Ярош. – К.: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2007. – С. 124.

УДК 001.8

Ярослав Потапенко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ПРОБЛЕМАТИКА ТІЛЕСНОСТІ ЯК ЗНАКОВО-КОМУНІКАТИВНОЇ СИСТЕМИ У ПРОСТОРІ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Доволі поширеною темою в сучасній культурології є розгляд семіотичних можливостей людської тілесності, її знаково-символічного та метафоричного потенціалу. Тіло або окремі його елементи виступають головними і найбільш поширеними метафорами політичного, культурного та соціального характеру. В подібному розрізі тіло індивіда осмислюється, в першу чергу, як специфічна знакова система, котра функціонує в межах інших знакових систем і усталених традицією символічних значень. Пізнання людини як істоти тілесної в подібній перспективі набуває характеру відчитування культурних знаків, що ними тіло марковане¹. З одного боку, тілесність як соціокультурний феномен конструюється значною мірою владно-політичними впливами (ідеологією), світоглядними орієнтирами та морально-етичними цінностями соціуму, його релігійно-культовими й повсякденними практиками. Проте, з іншого боку, тіло людини справляє потужний вплив на всі перераховані сфери суспільного буття і свідомості (ця обставина дедалі виразніше усвідомлюється сучасними культурологами). Тілесні образи були й залишаються головними репрезентантами сенсів і значень, константами для верифікації змінних уявлень про простір та час.

Тіло як засіб комунікації – доволі актуальний напрямок культурологічних студій, в якому наголос робиться на тому, що тілесність є, власне, ключовою «умовою можливості комунікації», а також містить у собі значний масив невербальних засобів для здійснення цієї комунікації². Головні висновки наукових робіт подібного характеру можна сформулювати наступним чином: тілесність детермінує значною мірою контекст розуміння й мислення у процесі спілкування (уможли-

¹ Гомілко О. Є. Феномен тілесності: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.04 – «філософська антропологія, філософія культури» / О. Є. Гомілко. – Київ, 2007. – С. 16.

² Там само. – С. 311.

лює інтерсуб'єктивне порозуміння); тіло безпосередньо залучене до спілкування, а «тілесні маніфестації» настільки ж важливі для комунікації, як і вербальні або матеріально-предметні її засоби³.

Російські культурологи С. Грігор'єва, Н. Грігор'єв та Г. Крейдлін у 2001 р. опублікували «Словник мови російських жестів», де переконливо продемонстрували, що навіть у межах однієї культури певні жести можуть набувати різних сенсів у залежності від ситуації або контексту (при цьому автори «Словника» описали широкий діапазон значень тілесних жестів, характерних як для «народної», так і для «високої» культури в Росії). Втім, як зазначає Г. Кабакова, укладення повного тезаурусу жестів народів світу – завдання утопічне й нереальне⁴.

Осмилення тіла в якості культурного об'єкту, котре активно практикується культурологами від кінця 1990-х рр., наштовхується доволі часто на серйозні методологічні труднощі: в багатьох дискурсивних моделях тіло наділялося дуже відмінними естетичними, семіотичними й онтологічними сенсами. Так, Г. Кабакова стверджує, що інтерпретація структури тіла при аналізі текстів різних типів ускладнюється тією обставиною, що в мові (як і в культурі загалом) різні його частини отримують різні статуси. При цьому дослідниця опирається на розробки лінгвістів, зокрема Н. Арутюнова, й відзначає дискретність людського тіла, окремі елементи якого здобувають самостійний статус в якості функціональних деталей або «топографічних одиниць»⁵.

Т. Цив'ян, аналізуючи складність і полісемантичність лексем, пов'язаних з тілесністю, в індоєвропейських мовах, закликає культурологів до більш коректних і точних уявлень про «словник і граматику тіла» (що допоможе виявити «семіотичне місце» тіла в моделі світу)⁶. Поєднання в російській лексемі «тело» дуже різних, іноді взаємовиключних

³ Гомілко О. Є. Феномен тілесності: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.04 – «філософська антропологія, філософія культури» / О. Є. Гомілко. – Київ, 2007. – С. 312.

⁴ Григор'єва С. А., Григор'єв Н. В., Крейдлін Г. Е. Словарь языка русских жестов / С. А. Григор'єва, Н. В. Григор'єв, Г. Е. Крейдлін. – Москва; Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. – С. 7.

⁵ Кабакова Г. От русской души к русскому телу? / Г. Кабакова, Ф. Конт // Тело в русской культуре. Сб. статей / [Сост. Г. Кабакова и Ф. Конт]. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 9.

⁶ Цив'ян Т. Отношение к себе и к своему телу в русской модели мира / Т. Цив'ян // Тело в русской культуре. Сб. статей / Сост. Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 38-50. – С. 47.

ознак, на думку авторки, проблематизує однозначні відповіді на принципові для культуролога питання: де починається і де закінчується тіло? Де проходять його культурні межі? Яким є статус окремих елементів тіла відносно одне одного та щодо цілого⁷?

Культурологічний аналіз тілесності дуже часто зосереджується на виявленні культурних сенсів соматичних аномалій, трансформацій «природної» тілесності в художньо-літературних текстах, а також на феномені «фрагментованої тілесності». Швейцарська вчена О. Буреніна, досліджуючи «органопоетику» – зображення анатомічних аномалій в мистецтві модернізму, – стверджує, що ці аномалії в культурі авангарду виступали одним з головних напрямків пошуку нових художніх сенсів. Зокрема, «тілесна надлишковість» потрактовувалася як ознака впорядкованості та креативності, а «тілесна недостатність» асоціювалася з руйнівним началом і стихійністю⁸. «Зміна класичної парадигми, – за словами О. Буреніної, – котра відбулася на початку ХХ ст., започаткувала в художній культурі інші стратегії репрезентації людської тілесності, уможлививши появу поетики фрагментарної тілесності. Фрагмент людського тіла як тип зображення, в якому вміщене не все тіло суб'єкта, а тільки одна його частина – палець, рука, голова, око й т. д., – вигравав у цілого, здобував владу над цілим і тим самим виходив за межі фрагмента в традиційному сенсі, ставав пластичним образом нового, некласичного цілого»⁹.

Відомий британський антрополог Мері Дуглас (1921-2007) розглядала тіло в якості класифікаційної системи, досліджуючи реакцію людини на різні прояви нерегульованості, хаотичності й дезорганізації в соціальному і природному оточенні. Головним типом реакції ставало створення систематичної класифікації та вироблення структуротворчих категорій, здатних відновити порядок і гармонію. Людське тіло, за словами Б. Тернера, протягом усієї історії виступало головним засобом класифікації, оскільки воно є найбільш універсальною, природною й усвідомлюваною індивідом метафорою, невичерпним джерелом алегорій порядку і невпорядкованості. Але саме М. Дуглас зуміла культурологічний аналіз тілесності зробити

⁷ Цивьян Т. Отношение к себе и к своему телу в русской модели мира / Т. Цивьян // Тело в русской культуре. Сб. статей / Сост. Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 38-50. – С. 41-43.

⁸ Буреніна О. Органопозитика: анатомические аномалии в литературе и культуре 1900-1930-х годов / О. Буреніна // Тело в русской культуре. Сб. статей / [Сост. Г. Кабакова и Ф. Конт]. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 300-323.

⁹ Там само. – С. 323.

центральним пунктом власної антропологічної теорії, використавши ідею меж тіла як метафору соціальної системи для пояснення великої кількості моделей поведінки індивіда в соціумі (від архаїки до сучасності)¹⁰.

Книга М. Дуглас «Чистота й небезпека» (1966 р.), котра вважається однією з найвагоміших в сучасній антропології та соціології, присвячена виявленню відмінностей між священним і профанним, «чистим» та «нечистим» у різних суспільствах в різні часи. Дослідниця стверджувала, що закони юдейського «кашруту» (ритуальні харчові заборони) не були ані примітивними дієтично-оздоровчими практиками, ані довільними приписами задля перевірки відданості євреїв Богу; справжнє їх призначення – підтримання символічних кордонів. В передмові до перевидання свого головного тексту в 2002 р. М. Дуглас висунула припущення: «дієтичні закони складним чином відтворювали тіло як жертвний олтар і навпаки»¹¹. Британська дослідниця кваліфікувала тіло базовим засобом класифікації протягом всієї історії людства, основним «кодом» культури. «Соціальне тіло» диктує способи, якими сприймається тіло біологічне. Класифікації соціального статусу значною мірою залежать від моделей представлення тіла в соціальному просторі, – а фізичний досвід тіла завжди залежить від соціальних категорій, через які він пізнається.

Тіло є своєрідною «соціальною структурою», як переконливо доводить М. Дуглас, віддзеркаленням цілого ряду соціальних тенденцій, котрі здійснюють суттєвий вплив на те, як «ми сприймаємо фізичний бік нашого ества і як його контролюємо, як ми використовуємо тіло і як обходимося з ним, як ми володіємо тілом і як ставимося до нього»¹². При цьому, на думку дослідниці, можна виокремити деякі спільні уявлення щодо тілесних репрезентацій навіть у тих культурах, котрі виглядають дуже різними. Так, зокрема, «передній бік тіла завжди більш респектабельний і представляє більшу цінність, ніж задній, а незначна дистанція під час контакту з іншою людиною завжди розглядається як ознака близьких і неформальних стосунків з нею»¹³. Важливе значення для антропологічних студій має і та обставина, що людське в архаїчних культурах виконувало

¹⁰ Дуглас М. Чистота и опасность. Анализ представленный об осквернении и табу / М. Дуглас. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – С. 139.

¹¹ Douglas M. Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo / M. Douglas. – New York; London: Continuum, 2002. – P. 7.

¹² Там само. – С. 99.

¹³ Там само. – С. 109.

символічну функцію стандарту, мірила чи еталону в найрізноманітніших сферах людської діяльності. Осмислена в подібному контексті тілесність переходить від рівня біологічного тіла на рівень «соціального тіла», що виступає вже не природним, а культурним феноменом¹⁴.

Дотичною до вказаної тематики є й інша значуща в методологічному плані проблема культурної антропології – проблема «тілесного канону», прийняття якого індивідом сигналізувало ідентифікацію себе з певною соціальною групою, готовність узгоджувати власну тілесну поведінку зі стандартами цієї групи. В якості подібного штибу нормативно-визначальної тілесної практики американський антрополог Амаурі Тальбот наводить приклад звичаю, поширеного в багатьох місцевостях Західної Африки: батьки віддавали своїх доньок на цілий рік до спеціального помешкання, де вони мусили багато їсти й мало рухалися, аби відповідати уявленням про «ідеальний» тілесний канон жінки – товсту і білду¹⁵.

Іншою важливою проблемою, котра традиційно розробляється в культурно-антропологічних студіях, є проблема тіла людини як знаково-комунікативної системи, «джерела» символів і метафор, активно експлуатованих у політичній, соціальній, релігійній, етно-національній сферах. Напрацювання в галузях семіотики, лінгвістики, психології, політології, історії концептів ефективно застосовуються з метою поглибленого осмислення ролі соматичних чинників у процесі культуру- та соціогенезу. Використання соматичної фразеології в мовленні, на думку Л. Фадеєвої, свідчить про те, що в ході історичного розвитку людина навчилася абстрагуватися від власного тіла як основного інструменту пізнання (фразеологізми відсилають не до тіла конкретного індивіда, а до тіла символічного, яке в різних контекстах репрезентується по-різному)¹⁶. Російські вчені Д. Гудков та М. Ковшова, доводячи універсальність соматичного коду і його центральне положення в культурі вцілому й семіотичній системі зокрема, пишуть: «Саме людське тіло визначає параметри первинного виміру простору і, відповідно, часу й базові архетипічні опозиції «далеко-близько», «свій-чужий» та ін. Тіло у своїй сукупності, як і окремі його частини, можуть розглядатися як первинна основа концептуаліза-

¹⁴ Douglas M. Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo / M. Douglas. – New York; London: Continuum, 2002. – P. 124.

¹⁵ Быховская И. М. Homo somaticos: аксиология человеческого тела / И. М. Быховская. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 24.

¹⁶ Фадеева Л. В. Тело как знак и как смысл / Л. В. Фадеева // Традиционная культура. – 2008. – № 1. – С. 132-137. – С. 134.

ції світу (як зовнішнього для людини, так і внутрішнього). Рефлексія над власним тілом, його кордонами і будовою стає джерелом як сприйняття та опису простору., так і універсальних метафор, котрі давно забулися в якості тропів (ніс корабля, атака в лоб, вушко замка тощо)»¹⁷.

В цьому сенсі особливий інтерес становить праця чільної представниці т. зв. «есхатологічної антропології» Аннік де Сузнель, котра осмислює феномен людини через проведення широких аналогій між структурою людського тіла й міфічним Древом Життя, віднаходить і розкодує символіку функцій та органів тіла в давньоєврейській мові, намагаючись довести глибоку спорідненість (або й єдність) містичних знань стародавніх культур і релігійних систем. Висновки дослідниці дуже близькі до висновків відомого російського вченого Владіміра Топорова: «Склад людини, її плоть врешті-решт пов'язуються з космічною матерією, яка, втілюючись, лягла в основу стихій і природних об'єктів»¹⁸.

Французький антрополог Жан-Поль Гільяні в книзі «Алфавіт людського тіла»¹⁹ проводить широкі аналогії, порівнюючи будову тіла людини, його складових елементів (м'язів, шкіри, кісток тощо) зі специфічними особливостями функціонування та внутрішньої семантико-морфологічної структури єврейського алфавіту, а також символікою давньокитайських, індійських та тибетських сакральних текстів. Віднаходячи паралелі між усталеними соматичними стереотипами та глибинними сенсами символів і чисел, закодованих у старовинних знакових системах, автор доводить єдність походження культур, релігій та базових часово-просторових орієнтирів.

Праці антропологів Р. Брейна «Декороване тіло» (1977 р.) та Т. Полхемуса «Соціальні аспекти людського тіла» (1978 р.) присвячені дослідженню того, в який спосіб в архаїчних спільнотах тіло позиціонувалося в якості основоположного об'єкта суспільно значущої символіки. Тіло представлялося поверхнею для фіксації й демонстрації іншим знаків соціального й сімейного статусу, релігійних переконань, статевовікових характеристик (через татуювання, шрами, навмисні деформації, прикраси тощо). Перехід від одного соціального статусу до іншого, більш престижного пов'язувався, як правило, з ритуальними трансформаціями тіла. На-

¹⁷ Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры: материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова / Д. Б. Гудков. – М.: Гнозис, 2007. – С. 72.

¹⁸ Сузнель А. де. Символика людського тіла / А. де Сузнель. – К.: Знання-Прес, 2003. – С. 56.

¹⁹ Гильяни Ж.-П. Алфавит человеческого тела / Ж.-П. Гильяни. – СПб.: ООО «Меридиан-С», 2010. – 172 с.

віль у сучасному світі існують ритуали, в яких тіло використовується як інструмент чи механізм демонстрації змін у статусі (досі невикорінені приклади «дідівщини» в армії).

Зокрема, австралійський антрополог Роберт Брейн дуже скрупульозно дослідив, що люди готові зробити з власним тілом заради підкреслення певних релігійних, класових, статево-вікових, етнічних, класових, магичних або емоційних особливостей. У дещо «старомодній» описовій манері автор ретельно зафіксував елементи «тілесної мови», репрезентованої у татуюванні, косметичних засобах, кольорових орнаментах, нанесених фарбами на шкіру. Потяг до трансформації, прикрашання «природного тіла вчений вважав універсальною позачасовою характеристикою людини, незалежно від раси, а також переконливо продемонстрував на численних прикладах, як багато сенсів і семіотичних кодів може вміщувати в собі «тілесний декор». Універсальним, на думку Р. Брейна, є й використання трьох головних кольорів, що ними, як правило, розмальовували тіла – червоного (асоціювався з кров'ю, життям та енергією), чорного (смерть, небезпека, сором, страх) та білого (духовність, чистота, надія – і водночас, привиди та духи предків). Одним з головних висновків праці можна вважати тезу про те, що західне суспільство досі не звільнилося від одержимості культом краси «косметичних обрядів та ритуалів»²⁰.

Результатом проведення серії наукових симпозіумів на тему «Мистецтво тіла» в Каліфорнійському університеті на початку 1980-х рр. стала публікація колективної праці за редакцією американського антрополога Арнольда Рубіна «Мітки цивілізації: мистецькі трансформації людського тіла»²¹. Робота представляє собою збірку статей, малюнків, фотоматеріалів, зосереджених довкола феноменів пірсингу, шрамування, татуювання – тих варіантів декоративних змін тіла, в які вкладалися глибокі соціальні й культурні значення протягом кількох тисячоліть цивілізаційного розвитку людства. Антропологи й етнографи проаналізували численні та найрізноманітніші способи, завдяки котрим люди в різні епохи прикрашали свої тіла. Лейтмотивом книги слід вважати визнання мистецтва тілесних трансформацій значущою складовою соціокультурного буття індивідів в історії.

Проблематика тілесності в культурології досліджується, здебільшого, через її включеність до семіотичних «полів» та домінуючих дискурсів ма-

²⁰ Brain R. *The Decorated Body* / R. Brain. – London: Hutchinson, 1979. – 493 p.

²¹ Rubin A. *Marks of Civilization: Artistic Transformations of the Human Body* / A. Rubin. – New York: Museum of Cultural History, 1988. – 280 p.

сової культури, політики, релігії, літератури, сексуальних та гендерних практик, ідеологічних, етичних та епістемологічних стереотипів. Комплексна онтологічна й антропологічна значущість тіла, його фундаментальна системоутворююча роль в культуро- й соціогенезі викликають до життя величезну кількість моделей вивчення та стратегій осмислення й переосмислення проблем і сюжетів, пов'язаних з тілесністю. Доволі помітне місце серед них займає дослідження сексуальних і еротичних аспектів минулого, їх місця в потоці історичних процесів.

УДК 316.28«713»

Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ЕСЕЙ ДО ТЕМИ:
«КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ПОСТМОДЕРНУ»

Синтез різноманітних проявів суспільної життєдіяльності – політика, економіка, культура – окреслюється загальною гуманітаристичною парадигмою, в якій важливе місце відводиться науковим концепціям та засобам відображення цих явищ. Усвідомлене й виважене розуміння причинно-наслідкового зв'язку між минулим, дійсністю та майбутнім спонукає суспільства до вироблення стратегічних завдань розвитку в межах забезпечення життєвих потреб представників загальнонародського конгломерату. Принцип історизму в усвідомленні проявів суспільного буття позначений відповідним резонансом, спектр якого коливається від фіксації й констатування історичних фактів до створення моделей історичної пам'яті та конструювання відповідних міфів.

У сучасному полікультурному діалозі суспільств важливе значення відводиться комунікативним практикам, що реалізуються через самопрезентацію національно-ментальних особливостей його суб'єктів. Цей чинник є важливим засадничим компонентом у будівництві інтеграційних процесів на різнорівневих ступенях міжсуспільних контактів. Побудова конструктивного партнерського діалогу можлива лише в умовах чіткого усвідомлення власного місця, ролі та значення в загальносвітовому історичному процесі. Існування рівнопартнерських взаємин у різних сферах та галузях, наявність

порозуміння між їхніми учасниками гарантують конструктивний характер взаємодії, спрямованої на поліпшення та забезпечення умов гармонійного співіснування різних соціальних груп населення, етносів, націй, народів, релігійних громад у межах державних утворень та культурних зон.

Універсалізм та глобалістичні контенти сучасного інформаційного «поля» (середовища) прямо позначаються на формуванні конструктивних національної пам'яті та виробленні відповідної суспільної рефлексії. Отже, різноманітні комунікативні практики мають бути забезпечені конкретними емпіричними даними та вибудованими на їхній основі теоретичними постулатами, трансляція яких повинна мати на меті легітимізацію кожного з суб'єктів глобального діалогу. Політичні та суспільні візії цього процесу осмислюються й обґрунтовуються за допомогою відповідного наукового інструментарію, що має забезпечити його об'єктивне відображення у часовому й просторовому вимірі.

Одним з напрямів, що одночасно є методологічним інструментом міждисциплінарного рівня, який покликаний сприяти об'єктивному усвідомленню історичних процесів та явищ, виступає усна історія («Oral history»). Власне термін, як і сам напрям, виникли у 40-х рр. минулого століття в західній історичній науці. Пройшовши певні етапи становлення та розвитку, усна історія ввійшла до дослідницького інструментарію як одна з методик, що застосовується в дослідженнях з новітнього періоду історії. Її характерною особливістю виступає спрямованість на роботу з джерелами усного походження (інтерв'ю, спогади тощо), які історик отримує від безпосередніх свідків та учасників історичних подій. Тривалий час робота у зазначеному напрямку здійснювалась на протигагу концепції висвітлення історичного минулого, коли у якості історичного джерела до уваги бралися лише офіційні документи. У марксистсько-ленінській історіографії цей напрям, рівно як і методика, не застосовувався через існуючу в ній доктрину економічного монізму та високий рівень політичної цензури. Натомість, соціальна спрямованість історичної візії з'явилася лише у недавній час, коли внаслідок демократичних процесів розширилися комунікативні горизонти дослідницьких практик і з'явився конструктивний діалог у міжнаукових та суспільних взаєминах, позбавлений абсолютного ідеологічного диктату з боку влади.

У відповідь на демократичні зміни в пострадянських суспільствах прогресивна методологія потрапила в арсенал соціологів, істориків, суспільствознавців. Право голосу отримали ті, кому раніше заборонялося виступати самостійним суб'єктом історичного процесу – соціальні групи

та пересічні верстви населення, що були лише складовими елементами в класовій доктрині позитивістського тоталітарного бачення. Як наслідок, заявлене раніше, як альтернативний формат, використання джерел усного походження віднайшло наукову інтерпретацію в академічних працях вчених, передусім в історичній науці.

В Україні процес ліквідації «білих плям» та висвітлення «замовчуваних сторінок» історичного минулого в 1990-х рр. створили нове дослідницьке бачення, яке вплинуло на початок формування громадянського суспільства. Засудження злочинів радянської системи та реабілітація репресованих суспільних верств сприяли руйнуванню «ідеологічних міфів», появі альтернативного мислення та відродженню національної пам'яті. Звернення та розкриття таких тем як визвольні змагання 1917-1921 рр., голодомори 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., політичні репресії другої половини 1930-х рр., вивчення проблем, пов'язаних з періодом Другої світової війни (колаборація, становище громадян, що вважалися ізгоями у власному суспільстві (остарбайтери, військовополонені тощо), історія партизанської боротьби бійців УПА), депортації населення західноукраїнських земель у 1940-х роках, переслідування релігійно-духовного кліру Греко-католицької церкви – усі ці сюжети багато в чому знайшли підтвердження та роз'яснення саме в джерелах приватного походження, передусім спогадах, мемуарах, щоденниках, епістоляріях. Вивчення окреслених тем та суспільна увага до відтворення історичної правди легітимізували зазначені науково обґрунтовані сюжети і вивели із забуття цілий пласт національної історичної пам'яті українців.

Таким чином, усна історія забезпечила новий суспільно-комунікаційний рівень, створивши діалог між владою та суспільством. Політики, громадські діячі, публіцисти, журналісти, письменники, спираючись на компетентні оцінки наукових експертів та фахівців, напрацювали спільне об'єктивне тлумачення подій минулого, створивши основу для реалізації майбутніх планів розвитку незалежної української держави. На науковому рівні у цьому процесі задіяні й заклади та установи вищої школи. На їхній базі ініційовано створення та функціонування відповідних структурних підрозділів, що займаються вивченням історії українського народу, використовуючи саме усні джерела. Одним з таких осередків є навчально-науковий центр усної історії при кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» створений 1 листопада 2005 року. Його поява стала

логічним продовженням наукової діяльності науковців, що зосередили свою увагу на розробці соціальної тематики вітчизняної історії, повсякденного життя громадян України у радянський період. Упродовж 2003-2005 рр. групою аспірантів було проведено усне опитування жителів сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, мета якого полягала у дослідженні побутових умов життя сільського населення даної території у 20-40 рр. ХХ ст. Результати цієї роботи були використані при написанні низки дисертаційних досліджень¹.

За період існування центр встановив зв'язки з багатьма науковими, навчальними та громадськими організаціями в Україні та поза її межами. Ця співпраця вилилася в організацію тематичних наукових заходів. 11 травня 2006 р. під егідою центру усної історії відбувся науково-методичний семінар «Метод усної історії: теорія та практика застосування», що став одним із перших вітчизняних зібрань у галузі усної історії. 15-16 травня 2009 р. проведено Міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія: теорія і практика – 2009». Матеріали даних наукових зібрань було опубліковано у збірниках наукових праць «Наукові записки з української історії» кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди². Упродовж 2010-2012 рр. ініційовано та підтримано роботу наукових студій з історії повсякденності: організовано та проведено дві всеукраїнські (2010 та 2012 р.) та міжнародну (2011 р.) конференції «Історія повсякденності: теорія та практика»³. У

¹ Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лукашевич О. М. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 16 с.; Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення к 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

² Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль: Астон, 2007. – С. 416-502; Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 217-282.

³ Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія і практика»: м. Переяслав-Хмельницький, 2010 / Тарас Нагайко // Мандрівець. – 2010. – № 4. – С. 84-85; Міжнародна наукова конференція «Історія повсякденності: теорія та практика – 2011»: м. Переяслав-Хмельницький, 2011 / Тарас Нагайко // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 92-93; Горбовий О. Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія і практика» / Переяслав-Хмельницький, 2012 [хроніка та інформація] // Мандрівець. – 2013. – № 1 (103). – Січень-лютий. – С. 84-85.

травні 2013 р. відбулася Міжнародна наукова конференція «Комунікативні горизонти усної історії».

За час свого існування центр утвердився як осередок, на базі якого проводиться наукова робота з вивчення регіональної історії, досліджуються краєзнавчі аспекти минулого як Переяславщини, так і України в цілому. Працівниками підрозділу зібрано значний масив різноманітних матеріалів (спогадів, інтерв'ю, документальних джерел, світлин тощо), які вводяться до наукового обігу шляхом їхньої публікації у заснованому спеціалізованому виданні – історико-краєзнавчому альманасі «Джерела пам'яті»⁴.

Працівниками вищезазначеного підрозділу взято участь у роботі над виконанням низки науково-дослідних проектів, з-поміж яких два міжнародні:

– «Імена замість номерів. Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау» (2005-2007 рр.), організований муніципалітетом та громадськими організаціями міста Дахау (Німеччина)⁶⁴. Координатор проекту в Україні – Сабіне Герхардус;

– «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х років: Селянський досвід» (2007-2008 рр.), організатором якого є Центр досліджень української спадщини Саскачеванського університету (ЦДУС) при Коледжі Св. Томаса Мора (Канада)⁶⁵. Координатор проекту – д-р Наталія Ханенко-Фрізен.

Також реалізуються внутрішні проекти:

– «Окупований Переяслав очима свідків», спрямований на збір спогадів очевидців періоду нацистської окупації міста Переяслава-Хмельницького у 1941-1943 рр. (започаткований у 2007 р.);

– «Затоплені села Переяславського краю. Свідчення очевидців», у центрі уваги якого знаходиться проблема переселення мешканців сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області внаслідок утворення Канівського водосховища (започаткований у 2009 р.);

– «Книга пам'яті воїнів Червоної Армії, що загинули та поховані в Переяслав-Хмельницькому районі Київської області у 1941-1944 рр.» (започаткований у 2010 р.).

⁴ Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Тернопіль: Астон, 2007. – Вип. 1: Народжені для випробувань / [упоряд.: Т. Ю. Нагайко]. – 232 с; Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Корсунь-Шевченківський, 2010. – Вип. 2: Остарбайтери: жива правда – живий біль / [упорядник: Т. Ю. Нагайко]. – 457 с.

Перелічені вище ініціативи, поряд з численними подібними прикладами, що реалізовувалися в інших науково-навчальних установах, поглибили актуальність використання джерел усного походження не лише в науковій, а й в дидактичній сфері. Дидактична складова роботи центру в даному напрямку отримала вираження через включення у 2009-2010 та 2010-2011 н. рр. до навчального плану кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» відповідних курсів: «Усна історія у системі історико-філологічних наук» та «Людинознавча історія в системі історичних знань». Важливим здобутком у роботі центру стало залучення його теоретичних та практичних напрацювань до заявки на виконання держбюджетної теми «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти у ВНЗ» у 2011-2012 рр.

Усвідомлюючи подальшу еволюцію парадигми гуманітаристичного наукового знання слід визнати, що важливим фактором інтеграції історичної науки в суспільну площину стає залучення джерел «живої (усної) історії» до загальних комунікативних практик. Сьогодні саме прикладний характер історичного знання, проілюстрованого спогадами очевидців та учасників подій, зумовлюється попитом, який існує на базі сучасного комунікаційного середовища. А саме в галузі журналістики та соціології, в створенні медіа-проектів, реалізації творчих ініціатив тощо. Не вдаючись до переліку прикладів, зупинимося на думці про те, що в умовах сучасного стрімкого розвитку постмодерних історичних студій відбувається активна інтеграція їхніх окремих сегментів з теоретичної площини академічного середовища до прикладного рівня суспільного буття. Відкритість інформації, різноманітність її форм унеможливають існуючу раніше ситуацію з монополією на історичне знання. Отже, усвідомлення історичних процесів пересічними представниками суспільства, не задіяних у фаховому осмисленні історичних процесів, відбувається, передусім, на прикладі і за рахунок трансляції особистого досвіду поколінь, його порівняльного аналізу, а не через засвоєння міфологічних ідеологем.

УСНА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРИЧНА ПРАКТИКА

УДК 930.2:303.686

Татьяна Щеглова
(Барнаул, Россия)

УСТНАЯ ИСТОРИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ 1920-1930-Х ГОДОВ: ОПЫТ И ЗНАЧЕНИЕ

Устной истории, как самостоятельного оформленного направления в отечественной исторической практике, до конца 1980-х гг. не существовало. Как не существовало и понятия устный исторический источник. Понятие «устная история» как калька с «oral history» вошло в язык с конца 1980-х годов. В это время стали появляться центры или сообщества устной истории (Москва, СПб, Киров, Калининград).

Понятие «устный исторический источник» до сих пор остается не устоявшимся. Предшественником понятия устные исторические источники в России являлись «устные свидетельства» (1970-е гг.). Это понятие применялось по отношению к записанной на аудионоситель информации об исторических событиях, а не к устному народному творчеству (фольклору)¹. В современной практике сформировался терминологический разнобой – устный источник, «историко-социологический источник», «воспоминание-интервью», «жизненная история» (life story), «биография», «ретроспективная информация» и др. В 1980 г. в историографическом обзоре развития устной истории за рубежом Н. П. Кузнецова и В. М. Суринов употребили понятие устный исторический источник². Автор данной публикации в своей исследовательской практике независимо от названной публикации самостоятельно пришла к данному понятию.

В терминологии применительно к методу устной истории также нет общепринятого понятия. Есть общее представление, что основным методом устной истории является опрос, а формы его различные. Это бе-

¹ Логин В. Т. Военно-исторические источники, их классификация и принципы исследования. / В. Т. Логин. – М., 1971. – С. 14.

² Кузнецова Н. П. «Устная история» в практике работы зарубежных архивов / Н. П. Кузнецова, В. М. Суринов // Советские архивы. – 1980. – № 1. – С. 73-76.

седа, інтерв'ю, распрос. При этом есть полярные точки зрения. Одни считают, что опрос должен проходить в форме интервью (вопрос-ответ), другие – категорично против и принимают только беседу (проект в МГУ в 1970-е годы). Стоит отметить, что в любом случае – это диалог носителя информации с собирателем информации. И еще одна ремарка. Без детализирования подоплеку и дискуссий сторонников той и другой точки зрения (это сюжет для самостоятельной публикации) приходится констатировать, что понятие «беседа» более ранний. «Беседой» и «беседчиками» называли участников масштабных проектов 1920-х – начала 1930-х годов. В современной исследовательской практике возобладал метод «интервью», в разных его формулировках – «историко-социологическое интервью», «научное интервью», «историко-научное интервью», «интервью-воспоминание» и т.д.

Поэтому представляется важным проанализировать опыт первой трети XX века, который базировался на «зачатках» устной истории как комплекса особым образом организованной исследовательской деятельности по изучению недавнего прошлого. Более того, ряд исследователей (В. Е. Корнеев, Д. Н. Хубова, М. Ф. Мокрова, С. О. Шмидт), занимающихся вопросами развития устной истории в России считают, что в 1920-е гг. устная история переживала свой рассвет³.

В отечественной практике научно-методическое обоснование работы по фиксации «человеческого материала» профессиональными историками началось с так называемого «золотого десятилетия» краеведения (1918-1927 гг.) и продолжалось вплоть до репрессий 1930-х гг., которые оборвали научную методическую и методологическую проработку устноисторических исследований. В 1920-е гг. совпала заинтересованность в «устной народной истории» государства (для идеологического обоснования молодого «социалистического государства»), академической науки (своеобразная форма хождения в народ российской интеллигенции) и краеведческого движения (массовый энтузиазм нового советского общества).

³ Корнеев В. Е. Устная история в 1920-е гг. / В. Е. Корнеев // Источниковедение XX столетия: тезисы докладов и сообщений. – М.: РГГУ ИАИ, 1993. – С. 75-77; Хубова Д. Н. Устная история «Verba volant»: метод. пособие / Д. Н. Хубова. – М., 1997. – С. 1; Мокрова М. Ф. «Устная история» и источниковедение истории науки [Электронный ресурс] / М. Ф. Мокрова // Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова РАН. – Электрон. дан. – СПб, 1999. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru>, свободный; Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии / С. О. Шмидт. – М., 1997. – С. 98-108.

Целью молодого советского партократического государства являлось документирование событий, кардинально изменивших Россию – революции, гражданской войны, первых социалистических преобразований.

Целью научного сообщества – зафиксировать и проанализировать тот масштабный поворот исторического пути российского общества, свидетелями которого ученым выпало стать.

Целью краеведческого движения было, по образному определению А. Я. Гуревича, «подслушать то, что изучаемое общество не сумело или не позаботилось о себе рассказать», то, что можно обозначить как «народоведение», учитывающее русскую неграмотность и привлекшее знаменитых академиков к оформлению высказываний «немотствующих», «безгласных» представителей нижних этажей российского общества и к формированию «истории снизу».

На рассматриваемом этапе все три силы объединили свои усилия, каждая взяла на себя определенные функции.

Государство стало инициировать, координировать и поддерживать начавшееся «хождение в народ» академических историков. Для этого был организован в 1918 г. Истпарт с его региональными отделениями для формирования документированных коллекций опросов участников революционного движения и партийной жизни. Академические историки были привлечены для научно-методического обеспечения устноисторических исследований. Оно представляло собой новую технологию исторического исследования, включая составление программ опроса и беседы (вопросники, анкеты), разработку требований к записи, архивированию и интерпретации устноисторических материалов опроса. Краеведы, вовлеченные призывом государства, организовали массовое устноисторическое движение, используя разнообразные формы, начиная от устройства вечеров воспоминаний и заканчивая работой по анкетированию и опросу очевидцев и участников об истории фабрик и заводов, истории пролетариата и революционного движения, истории народонаселения и т. д.

Опыт и вклад ученых-историков и краеведов в развитие устной истории до сих пор не получил достойной оценки. А оставленное ими наследие, в том числе по регионам, вовсе используется мало.

Первое направление устноисторической работы – это фиксация «уходящей деревни». Краеведческая работа активизировалась в 1920-е – 1930-е гг. под влиянием начавшихся процессов переустройства крестьянского

мира, происходящих в деревне изменений уклада, быта и мировоззрения. Интерес к деревне, к раскрестьяниванию был обусловлен наличием того, «что не написано», и «не только потому, что народы или социумы не способны по разнообразным причинам писать, но и потому, что это принципиально отличается от того, что обычно заключено в бумаге»⁴. Ориентирами «отечественной устной истории» в это время стали «народное сознание» и «народная культура». Исследовательская работа, продолжившаяся в 1920-1930-е гг. отличалась сбалансированностью письменных и устных исторических источников, когда не только краеведы, но и академические историки осознали, что недостаточно изучать историю, особенно региональную, только «по наличным памятникам в архивах». На Первой Всероссийской конференции обществ по изучению края был оформлен союз «большой» академической и университетской науки с провинциальным краеведческим движением и сформулирована задача «привести к согласованию и планомерной работе сеть краеведных обществ и учреждений и тем начать новую реальную организацию изучения России»⁵.

На этом же этапе развития устноисторической практики были установлены тесные взаимосвязи краеведения с музейным и архивным делом. Главные хранилища исторической памяти развернули значительную собирательскую и описательную работу. А академическая наука вооружала краеведческое движение научной методикой работы, в том числе по созданию источников для «человеческого измерения истории». Предложенные способы и методы документирования и интерпретации устноисторической информации были использованы краеведами повсеместно для изучения культуры, быта, мировоззрения и менталитета крестьянского населения. Научно-методический арсенал был применим к изучению любых региональных проблем, этнокультурных социумов и общественно-политических групп.

Активно проводились полевые исследования с использованием элементов и методов устной истории, в том числе в рамках школьного краеведения, массово развивавшегося на этом этапе. Учеными и преподавателями для организации поисково-исследовательской работы школьников составлялись комплексные программы по изучению своего народа и

⁴ Хубова Д. Н. Устная история и архивы: зарубежные концепции и опыт: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1992. – С. 5.

⁵ Шмидт С. О. Краеведение и документальные памятники. – Тверь, 1992. – С. 33.

фиксации «живого голоса» истории⁶, предполагавшие обращение к носителям информации. Научная и образовательная общественность осознала, что «с изучением окружающего мира нужно спешить, потому, что ... распространение просвещения, знакомство с городом быстро стирает особенности народного быта, языка, нравов, и через некоторое время уже нельзя будет воссоздать того, чему мы в настоящее время являемся свидетелями»⁷.

К данной работе были привлечены, прежде всего, те школы, которые входили в систему новаторских опытно-показательных учреждений, созданных в результате образовательных реформ Наркомпроса и находившихся в ведении Главсоцвоса НКП. Особенно большое значение с 1922 г. для фиксации тех фрагментов культурной, духовной или бытовой жизни, что свидетельствовали об уходящей эпохе, приобрела работа в рамках программы по изучению «местной жизни». Для этого, например, ученикам на лето давались задания по фиксации устного народного творчества, в том числе сказаний о прошлом, по описанию обрядов, праздников, хороводов⁸.

Например, в Алтайской губернии такую работу проводила Барнаульская школа им. III Коминтерна, организовавшая с 1922 по 1927 г. экспедиции в Горный Алтай. Руководил работой известный краевед, этнограф, фольклорист, композитор А. В. Анохин. Во время экспедиций, наряду с чисто этнографическими направлениями работы, школьники занимались устной историей алтайских народов. Анализ методики работы руководителя экспедиции позволяет провести аналогии с требованиями современной устной истории. Так, А. В. Анохин рекомендовал «придерживаться средней народной массы и скорее низов, пользуясь, главным образом, знаниями и наблюдениями стариков и старух». Перед экспедицией с учениками проводились практические занятия по правилам ведения записей бесед и рассказов. Главным требованием Анохина к собираемому материалу было «записывать и зарисовывать так, как слышат и видят». На

⁶ См., например: Феноменов М. Я. Изучение быта деревни в школе: Исследовательская краеведческая работа по обществоведению: Пособие для преподавателей. – М., 1925. Подобный же взрыв краеведения пришелся на 1990-е гг., столь же характеризующиеся радикальными изменениями. См., например: Мусихин В. Е. Вятская деревня: история и современность: Учеб.-метод. пособие для учителей и студентов. – Киров, 1996.

⁷ Свободное слово. – 1918. – № 23/24. – С. 7.

⁸ Ермакова Л. И. Об этнографическом направлении школьного краеведения в 1920 г. // Этнография Алтая. – Барнаул, 1996. – С. 21.

этом этапе были выработаны и обоснованы многие подходы к изучению и реконструкции прошлого, которые на современном этапе называются «новыми» методами и направлениями исторических исследований. Можно утверждать, что именно в эти годы были заложены многие опорные точки для таких отраслей «новой истории», как история повседневности (тогда она называлась «бытовая история»), устная история, локальная история. В этом плане важные выводы для признания самостоятельности устной истории были сделаны в ходе развернувшейся на этом этапе дискуссии «История и современность в работе краеведа». Многие ученые согласились с заключением профессора Саратовского университета С. Н. Чернова, что «историк ... должен принимать меры и к тому, чтобы создать в будущем своим преемникам возможность изучать текущую во-круг него жизнь», а для этого – записывать рассказы очевидцев.

Большое значение для этой работы имела разработка методики проведения беседы, опроса, требования к документированию устной информации, ее хранению и интерпретации известными историками А. М. Панкратовой, М. К. Рожковой, Н. Я. Марром, М. Я. Феноменовым, А. Е. Ферсманом. Они исходили из того, что основная часть участников исторической жизни не обладала умением выражать свои мысли на письме. В одной из изданных программ-инструкций для краеведов (1929 г.) указывалось, что поскольку «рядовые» участники часто не владеют пером и не в силах сами написать воспоминания, «в этом деле могут помочь заранее выработанные для данной области или события анкеты». Учеными предлагались разные пути формирования нового документального материала: разработка опросников и составление анкет дополнялись организацией публичных выступлений, вечеров воспоминаний, встреч.

Все способы активизации индивидуальной и коллективной исторической памяти должны были сопровождаться организацией стенографической записи выступлений, воспоминаний, бесед и рассказов. Академические историки придавали огромное значение правильной и полной фиксации устной информации и абсолютно адекватно оценивали возможные потери при произвольном, не стенографическом документировании рассказов и бесед. Именно стенографическая запись в то время была наиболее быстрым и доступным способом. Она позволяла специально подготовленным стенографисткам почти дословно фиксировать устную речь.

Для организации массовой работы не только формировалась методическая база опроса и фиксации, но существовала и программа по под-

готовке людей, участвующих в опросах, беседах, записях воспоминаний. Коллективы, участвующие в опросах и сборе воспоминаний, формировались из ученых, писателей, публицистов, общественных деятелей, а также на самих предприятиях из грамотных людей. Их называли «беседчики». Например, среди беседчиков в редакции «Истории фабрик и заводов», записывающих воспоминания, был такой известный впоследствии писатель, как Александр Бек.

В основе второго направления устноисторических исследований лежал интерес к новой социалистической России. Инициатором ее изучения выступило государство. Начало работы было положено созданной «Комиссией для собирания и изучения материалов по истории Октябрьской революции и РКП (Истпарт)» и ее региональных отделений. В последующие годы по этой же схеме были запущены проекты по устной истории фабрик и заводов, проект по истории пролетариата, проект по истории первой революции и других. Истпарт был основан первоначально в августе 1920 г. при Государственном издательстве, а 21 сентября 1920 г. СНК принял постановление, подписанное В. И. Лениным, об учреждении Истпарта при Наркомпросе. 1 декабря 1921 г. он вошёл в состав ЦК РКП(б) на правах отдела⁹. Главной задачей Истпарта было собирание документальных и мемуарных источников по истории Октябрьской революции и РКП(б): «создание Истпарта и его местных органов положило начало планомерному и организованному сбору материала, рассчитанных не только на опубликованные, но и на создание мемуарного фонда по истории партии»¹⁰. В открытых при комиссии истпарта периодических изданиях «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Летопись революции», «Каторга и ссылка» публиковались воспоминания. Можно выделить шесть основных тем опросов: революционное движение 1905-1906 гг.; революция 1917 г. и гражданская война; история большевистской парторганизации; история контрреволюционных организаций и деятельность подпольщиков; биографии выдающихся революционеров; жизнь и деятельность В. И. Ленина¹¹. Работа строилась путем сетевого взаимодействия создаваемых центральных и региональных цен-

⁹ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1966. – Т. 4. – Гл. 4, 7. – С. 168.

¹⁰ Варганьян Н. И. Публикация мемуарных источников: метод. пособие. / Н. И. Варганьян. – М., 1972. – С. 16.

¹¹ Сводка работы истпартотделов // Пролетарская революция. – 1924. – № 1. – С. 280-309.

тров с научно-методическим обеспечением из центра, региональным и центральным архивированием и публикацией промежуточных итогов в созданной системой Истпарта периодической печати.

Региональным примером являлась созданная на территории Алтайского края комиссия по истории Октябрьской революции и РКП(б) (истпарт) Алтайского губернского комитета РКП(б) (постановление президиума Алтайского губернского комитета РКП(б) от 26 апреля 1921 г. № 56). Ее целью являлся сбор документов о деятельности дореволюционных рабочих и партийных организаций, материалов о деятельности партии большевиков, воспоминаний и рассказов участников подполья, революции, гражданской войны¹². Сбором воспоминаний на территории Алтайского края в начале 1920-х гг. занималась также артель «Краевед», созданная в Барнауле 22 декабря 1925 г. как группа содействия истпарту, в нее вошли участники революции 1905 г. 5 августа 1931 г. артель была переименована в Барнаульское общество ветеранов революции 1905 г. «Пятигодник», а в ноябре 1935 г. – в «Барнаульский коллектив общежития ветеранов революции 1905 года»¹³. Члены этих обществ, комиссий и артелей занимались сбором устных рассказов, многие из собранных ими материалов, отправлялись в архив истпарта, а потом и в партийный архив.

Третьим направлением устноисторической работы стало теоретико-методологическое обобщение накопленного материала. В официальных изданиях Истпарта, в журнале «Пролетарская революция», в сборнике статей «История заводов», «История пролетариата» в 1920 – начале 1930-х гг. обсуждались многие дискутируемые сейчас вопросы о достоверности, репрезентативности, объективности и использовании созданных опросом источников в исторических исследованиях.

Один из подходов к устной истории представлял М. Н. Покровский, сторонник количественного анализа собранных источников. Его школа практиковала анкетирование (широкий опрос) участников событий. Масовое анкетирование, по мнению М. Н. Покровского, давало исследователю достоверный фактический материал, позволяющий «сгладить результаты индивидуальных ошибок и выявить с достаточной надежностью массовые настроения»¹⁴. М. Н. Покровский в своей работе утверждал,

¹² ГААК. – Ф.П. 2. – Оп. 2. – Д. 3. – Л. 61.

¹³ Гришаев В. Ф. Артель «Краевед» / В. Ф. Гришаев // Барнаул: Энциклопедия. – Барнаул, 2000. – С. 26.

¹⁴ Покровский М. Н. Двадцатилетие нашей первой пролетарской революции / М. Н. Покровский // Пролетарская революция. – 1924. – № 11. – С. 9-10.

что «Воспоминания, рядом с документами, всегда останутся источником второстепенным» и что их необходимо использовать в дополнении к имеющимся письменным материалам. Вместе с тем, причины активного использования для публикации воспоминаний М. Н. Покровский объяснял тем, что исследователь должен «исчерпать до дна этот говорящий источник», пока многие из свидетелей еще живы.

Таким образом, историк провел грань между формализованными массовыми источниками (анкеты) и индивидуальными (единичными) источниками (материалы бесед и расспросов). Тем самым он поддержал отрицательную реакцию многих исследователей на чрезмерное использование воспоминаний в печати, выступая против «применения индивидуального метода» и использования материалов, собранных у отдельных участников отдельных событий.

Недостатки М. Н. Покровский, во-первых, видел в том, что рассказчик не может отрешиться от личной точки зрения. Во-вторых, по его мнению, многим информаторам свойственно преувеличивать, в том числе и собственную роль в каком либо событии, или процессе. В-третьих, он считал, что последующие воспоминания постепенно наслаиваются, искажают даже прошлые настроения, не говоря уже о том, что забываются частные факты. Отсюда всякие воспоминания являются переплетом «поэзии и правды». Чтобы ликвидировать данные недостатки, считал Покровский, воспоминания необходимо собирать в большом количестве, или, говоря современным языком, достигать репрезентативности. А сопоставимость и репрезентативность лучше достигается путем формализованного анкетирования. М. Н. Покровский писал: «Как документы нужно уметь читать, так воспоминания нужно уметь выуживать. В массовом масштабе это осуществляется только путем тщательно разработанной анкеты, которая ставила бы определенные вопросы и тем помогала бы оживить прошлое самим участникам». Приложением к статье М. Н. Покровского был проект анкеты по революции пятого года. Анкета состояла из 17 пунктов с перечнем уточняющих вопросов и была разработана с возможностью ее применения в любом регионе бывшей Российской империи.

Такая позиция нашла поддержку на Всесоюзном совещании заведующих Истпартотделами с 26 по 27 мая 1924 г. в рамках XIII партсъезда. Авдеев, выступавший по методам собирания и обработки материалов¹⁵,

¹⁵ Пролетарская революция. Исторический журнал истпарта. – 1924. – № 3. – С. 269.

предлагал участникам опросов при собирании и обработке источников обращать внимание на две задачи: «установление точных и верных фактов» и «выявление, при помощи марксистского метода, исторической закономерности этих фактов»¹⁶. Марксистский метод в его представлении состоял в научной критике источника. Критика источника должна проходить 5 стадий сначала внешней, потом внутренней проверки источника: сопоставление, сравнение, проверка, контроль и анализ. Воспоминания участников революционных событий предлагалось сравнивать с источниками письменного происхождения или с независимыми друг от друга свидетельствами, т. е. «свидетельства должны быть проконтролированы друг другом и взвешены между собой».

По этой причине массовое распространение получил такой метод устноисторической работы, как тематические интервью-конференции, в которых участвовало большое количество участников и свидетелей одного из произошедших событий. Участники конференции по одному выступали с докладом, после выступления проходило обсуждение позиции выступающего, уточнялись факты, такие вечера стенографировались и служили в дальнейшем источниками. Обычно такие вечера проводились в юбилейные даты, как например, празднование 20-й годовщины революции 1905-1906-го гг. В Барнауле вечера воспоминаний, например, прошли с 19 декабря по 22 января 1925 года. Результаты этих вечеров публиковались в газете «Красный Алтай». Анализ материалов в центральных и региональных изданиях, в т. ч. Истпарта показывает, что для публикаций было характерно редакторское вторжение в авторский текст, компоновка разных текстов, редакционные заголовки, устранение повторений, переименование частей рукописи, проведение стилистической правки, литературная переработка воспоминаний.

Современники дискутировали по поводу ценности собираемых истпартом источников. В выступлении на Всесоюзном совещании заведующих Истпартоделами Попов отмечал, что «Среди многих партийных товарищей существует мнение, что воспоминания в настоящее время представляют собой малоценную вещь, чисто не соответствующую действительности так что, в сущности, говоря эта волна была ошибочной в истпартовской работе. Это, конечно, не совсем так, ибо можно привести

¹⁶ Тезисы к докладу тов. Авдеева о методах собирания и обработки материалов // Пролетарская революция. Исторический журнал Истпарта. – 1924. – № 8-9. – С. 443-446.

кучу примеров, когда воспоминания являлись лучшими помощниками при установлении того или иного факта. Путем сопоставления их можно проверить документами, в особенности документами департамента полиции»¹⁷. Участники совещания пришли к выводу, что перед публикацией, работы, построенные на использовании устных свидетельств, должны все же проходить несколько уровней проверки: авторскую, редакторскую и цензурную (в центральных органах печати истпарта этим занимались А. И. Ульянова-Елизарова и М. С. Ольминская, а также археолог С. Н. Ваян).

В результате сформировался новый подход. Он выразился в вышедшей в свет серии «История фабрик и заводов». В ней, воспоминания использовались редакцией этой серии уже как иллюстративный материал (показ деталей, живых зарисовок) к исторической канве, выстроенной на основе письменных источников. При таком подходе воспоминания уже не рассматривались как источник по фактам. По этой причине отказались от анкетирования¹⁸. При сборе устных свидетельств рекомендовалось создать атмосферу непринужденной беседы, товарищеского разговора, а при публикации следовало сохранить стиль мемуариста¹⁹.

Некоторые исследователи настаивали на том, что респондент имеет право на вымысел. Следовательно, если с помощью устной истории восстановить историческую канву событий невозможно, то анализировать устный источник необязательно, поскольку он передает в основном настроение респондента²⁰. В определенной степени, смена приоритетов, от приоритета факта к приоритету настроения, способствовала отказу от устной традиции в исследовании новейшей истории отечества. К середине 1930-х гг. были ликвидированы все общественные организации, занимающиеся сбором материалов по истории революций и гражданской войны на территории России, которые были распространены практически во всех субъектах Советского Союза.

¹⁷ Вартаньян Н. И. Публикация мемуарных источников: метод. пособие. / Н. И. Вартаньян. – М., 1972. – С. 24-25.

¹⁸ Гайсинович А. (Беседа меньше всего должна походить на анкетный опрос) Источники по истории заводов / А. Гайсинович // История заводов. – М., 1932. – Вып. 2. – С. 32-33.

¹⁹ Рожкова М. Как записать воспоминания / М. Рожкова // История заводов. – М., 1932. – Вып. 3. – С. 143.

²⁰ Ребинович И. О записи воспоминаний / И. Ребинович // История заводов. – М., 1933. – Вып. 4-5. – С. 205-215.

Размышляя об итогах использования методов устной истории в 1920-1930-е гг., нетрудно заметить, что устноисторическая по форме и содержанию работа по формированию источниковой базы для изучения «человеческого содержания эпохи» являлась составной частью отечественных научных исторических исследований. Она, по сути, предшествовала движению «устной истории» за рубежом, которое началось в конце 1930-х – 1940-е гг. Принято считать, что началом являлся 1948 г., когда преподаватель Колумбийского университета А. Нэвинс и студент-выпускник Дин Альбертсон отправились интервьюировать человека, который мог поделиться с ними воспоминаниями о строительстве нью-йоркского метрополитена²¹. И в том же году они призвали коллег «систематически собирать и записывать устные рассказы». В Советском Союзе работу по записи рассказов о Московском метрополитене возглавил еще в 1930-е гг. вожак комсомола А. В. Косарев. Практическими результатами этого проекта явилось написание истории строительства Московского метрополитена и издание в 1935 г. сборников собранных воспоминаний: «Рассказы строителей метро» и «Как мы строили метро»²². Принципиальным отличием зарубежного варианта устной истории 1940-х гг. от отечественного опыта 1920-1930-х гг. являлась жесткая установка на техническую поддержку записи опросов с целью максимальной фиксации информации. Российские же исследователи вели только письменную стенографическую запись, исключениями были формирующиеся фонды звукозаписи при ряде специализированных организаций (например, коллекция фотодокументов в Институте живого слова или архивы созданного в 1932 г. Центрального архива звуковой записи).

Таким образом, применительно к 1920-м годам об использовании методов устной истории: составлялись вопросники, практиковалось интервьюирование респондента, применялись стенографические записи рассказов информатора; разрабатывалась методика хранения полученных источников, их дальнейшая интерпретация и введение в научные издания.

²¹ Бэрг М. Устная история в Соединенных Штатах // Новая и новейшая история. – 1976. – № 3. – С. 213.

²² Журавлев С. В. Давайте ... возьмем историю как она есть // Политическое обозрение. – 1989. – № 1 (19). – С. 41-46.

УДК 930.1:929.521.2

Махсат Алпысбес
(Астана, Казахстан)

ОБ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ ШЕЖИРЕ У КАЗАХОВ В КОНТЕКСТЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ИСТОРИОГРАФИИ

Историко-генеалогическая память у тюрков-казахов имеет древнее название – шежире. Шежире представляется ценным для исследований в качестве исторического источника, так же являет собой культурную традицию, которая содержит в себе самобытные формы народного историознания. Материалы шежире содержат в себе сведения о генеалогии в виде рассказов, списков, схем, которые дают информацию о характере системы родства и свойства народа, родоплеменных и субэтнических группах, а также известных исторических личностях, вкупе с родословными элитарной части казахского общества – торе, ходжей.

Шежире, по сути, составляет комплекс источников, которые включают в себя как народные генеалогии, фольклорные произведения и бытовые сказки, так и полноценные исторических сказаний генеалогические предания. Понятие «шежире» означает «родословная», «память», «генеалогия». В трудах дореволюционных авторов шежире представлена как совокупность историко-генеалогических материалов и использовалась в целях изучения обычного права, родового быта и этнического состава населения степи.

Традиционные формы шежире разнообразны. Отдельные образцы шежире по структуре своей представляют некий аналог историографических сочинений. В общей массе шежире, в основном составляют отдельные фрагменты историко-генеалогических сведений казахского народа. Этот массив информации включает в себя эпизоды семейных генеалогий и фамильных историй. Выдающийся казахский ученый Ч. Ч. Валиханов (1835-1865) отмечал, что в прошлом казахского народа «нет ни одного достопамятного события, ни одного замечательного человека со времени самобытной жизни..., воспоминание о котором не осталось бы в народной памяти»¹, т. е. в шежире. Все это упомянуто в них, отмечал он.

Шежире как документ, содержащий самую разнообразную историческую информацию, включает в себя, в первую очередь, народные генеа-

¹ Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие. Собр. соч. в 5-ти томах. – Т. 1. – Алматы, АН Каз.ССР, 1961. – 777 с. – С. 149.

логии. Историко-генеалогические предания бытовали чаще всего устно. Устная история в шежире, в то же время, представляет собой памятник степной словесности. В них отражаются и элементы народной литературы и поэзии.

Изучаемые материалы освещают вопросы происхождения и генеалогии казахского народа, а коллективное народное знание функционирует в форме всеобщей социально-исторической памяти, благодаря которой сохраняется преемственность и актуальность самой этой генеалогической традиции. Историческая память тюрков-казахов чаще всего транслировалась в виде общих генеалогических представлений.

Генеалогия – это одновременно традиция, знание, наука и учебная дисциплина. Изучая генеалогию, мы затрагиваем все эти аспекты. Кроме того, генеалогия есть совокупность фактов, который включает поколения людей, генетический код, социальный опыт и комплекс знаний, которые сохранились естественным образом. Знания о родственных связях передавались во времени чаще в рамках устной традиции, а иногда и письменно. Как наука, генеалогия составляет раздел или отрасль исторической науки.

Шежире казахов по своему жанру близки к форме исторического фольклора и находило отражение как в прозе («ескі сөз», «қария сөз»), так и в поэтических выражениях, генеалогических поэмах (өлең дастан). «Один воспет импровизатором, имя другого обессмертил в памяти предков какой-нибудь знаменитый музыкант – сыбызгышы или кобызшы» – отмечал Ч. Ч. Валиханов².

Совокупность этих историко-генеалогических материалов, образуют отрасль социально-гуманитарного знания, включающую разделы и исторического источниковедения, историографии, а также, собственно, генеалогии. В шежире очень много ценной информации не только касательно фамильной генеалогии. Кроме того, они содержат сведения по исторической топонимике, сакральным историям и их мотивам, а также норм обычного права.

Сущность шежире как культурно-исторической традиции такова, что являет собой уникальный феномен тюркской цивилизации, выступает в качестве первостепенного источника не только при составлении генеалогических списков, сборников родословных, но в преемственном изложении целых этапов национальной истории.

² Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие. Собр. соч. в 5-ти томах. – Т. 1. – Алматы, АН Каз.ССР, 1961. – 777 с. – С. 157.

К. Халид (1843-1913), подчеркивая важную роль шежире писал, что некоторые «игнорируют исторические знания, не знают пользы шежире, не ведают насколько ценны для общества известия шежире. Они не понимают заветов пророка, который сказал «узнайте свое родство». Я говорю об этом обращаясь к тем, которые не доверяют устным сведениям, кроме написанного. Не будь всего того, что донесли до нас шежире в форме преданий о древности (конеден жеткен аныз), дошедших до нашего времени, не осталось бы людей, умеющих сказать что-либо о себе, и не осталось бы следов мусульманства... Доверять сведениям шежире нужно, ибо это также надежно, как вердикт правителя, заверенная печатью»³.

Традиция передачи историко-генеалогических знаний из поколения в поколение формировалась на протяжении длительного исторического времени, его актуальность была обусловлена задачами передачи важного социального опыта. Генеалогия занимает уникальное место в системе народного знания.

«Каждый почетный казахский аксакал, – как отмечал Ч. Ч. Валиханов, – знает всю генеалогию своего рода и, чтобы быть благовоспитанным и порядочным человеком, усердно изучает народное право под руководством старого бия, пользующегося в народе репутацией, юридической известностью, и совершенствуется в красноречии, приобретая на память множество поговорок, пословиц»⁴.

Использование собственных культурно-исторических традиций в сохранении преемственности генеалогических знаний, а также применение их как составной части коллективного знания и исторической памяти остается актуальным. «Нельзя забывать глубинную суть самой традиции шежире, она не заканчивается на одном роде, племени. Шежире – это Древо поколений, которое сводится к единому корню. Шежире показывает и доказывает, что корни наши едины, что все мы казахи – едины. Шежире не раскалывает нас, а объединяет»⁵.

Действительно, генеалогическое содержание шежире, как изучаемого вида источника, должно быть нацелено на поддержание общенациональной идентичности, сохранение этнической целостности, на общегражданскую консолидацию. В этом плане, генеалогическое знание может иметь

³ Халид Қ, Тауарих хамса Шарки: (бес тарих). – А., 1992. – С. 52.

⁴ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. – Т. 2. – С. 157.

⁵ Послание Президента РК – Лидера нации Н. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» // Казахстанская правда. – 2012. – 15 декабря.

практическое значение, нужно направлять ее в полезное, для общественного и государственного развития, русло. В этих целях требуется осуществить переход от практической (первоначальной) генеалогии к генеалогии научной.

Как родословные, в истории традиция шежире развивалась и продолжалась по той простой причине, что существовал интерес людей к своему происхождению. Помимо этого, у тюрков, которые вели подвижный образ жизни, социум и география представлялась единым пространством. Ведь изваяния людей в степи – это ничто иное, как запечатленный образ предка.

Во все времена, а в особенности у коневодческих народов Евразии, родственные связи составляли суть общественных отношений. Кочевническое общество – это открытое общество, в котором социальное происхождение не принято скрывать. Посредством воспитания правильного генеалогического сознания формировалось самовосприятие личности, оно было важным и для процесса социализации в традиционном обществе.

Социальные связи строились как таксономические уровни поколений людей, но шежире представляет нам не просто некий набор таксонов, а демонстрирует свои функциональные черты, когда он выступал в качестве соционормативного регулятора всей жизни казахского общества в прошлом, как в части семейно-брачных отношений, наследственных прав, так и в сложении системы родства⁶.

Функции родословных в прошлом напрямую касались истории политических династий, элитарной части общества, имели значение в процессе генетического отбора. Поэтому, материалы шежире могут пролить свет на вопросы истории формирования социальной и военной организации, духовных институтов тюркского общества, основанной на принципах инкорпорирования родственно-родовых групп в единый социально-политический коллектив.

«Имеется принципиально иной источник, данные которого не менее важны, а во многих случаях являются уникальными, а поэтому и бесценными, – это степная устная историография – память самого субъекта истории о своем прошлом»⁷, – отмечал В. П. Юдин.

⁶ Муканов М. С. Из исторического прошлого /родословная племен керей и уак. – А., 1998. – С. 7.

⁷ Юдин В. П. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии тутатимуридов в казахских степях в XVI в. (К проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предьстории Казахского ханства). – В кн.: Утемиш хаджи. Чингиз-наме. А-А., 1992. – С. 64.

Историографическое и источниковедческое исследования шежире как самостоятельного источника очень важны для науки. В каждом источнике, а особенно в шежире, всегда имеют место искажения, особенно если текст представляет собой список первоисточника. А это обстоятельство требует научной интерпретации текста, выработки особого теоретического подхода.

При этом, задачи исследования включают такие вопросы, как анализ свойств изучаемого источника, определение предмета изучения и их междисциплинарные связи; обозначение методологических приоритетов в вопросе изучения историко-генеалогических источников (шежире), с использованием общенаучных методов и методов собственно исторической науки.

В исследовательскую задачу включены вопросы предварительного опыта анализа существующих фондов автохтонных источников, историографический обзор, обозначение жанровой структуры и синкретных свойств источника, изучение представлений об источниках шежире как разновидности исторического фольклора, как формы бытования степной, общенародной историографии, а также вопросы теории и методологии источниковедения (определение методологического подхода) в изучении казахских шежире.

Источниковедческое исследование предполагает дифференциацию внутренних и внешних свойств источника, изучение вопроса их типологизации в процессе рассмотрения материалов шежире в их связи с другими культурными традициями казахского народа. Общий обзор шежире, анализ текстов, и сравнительно-исторический анализ, позволит определить меру историзма, основные свойства и особенности изучаемого источника.

Методологические приоритеты в изучении данного объекта заключаются в том, чтобы возобладали подходы историко-антропологического, герменевтического, феноменологического характера. Это важно для понимания сути культурных традиций, адекватного восприятия фольклорного наследия, а также для приобщения к духовной истории собственного народа. Ведь один из аспектов практического значения изучения шежире составляет вопрос функции этнического самосознания и исторического сознания – составной и важной части общественного сознания.

Казахская научная историография, институционально формировавшаяся в условиях советской действительности, была поставлена в рам-

ки конкретно одной научной методологии, одного научного подхода, и должна была интерпретировать историческое прошлое лишь через призму социальной истории, борьбы классов, примата материалистических воззрений. В этих условиях историческая наука становилась обезличенной, бездушной, превращалась в науку констатирующую сухие факты экономической статистики. Это было не интересно хотя бы потому, что выражаясь мыслями А. Лосева, «все эти статистические таблицы и процентные исчисления никакого отношения, как таковые, к истории не имеют»⁸.

Вероятно поэтому, в исследованиях было мало свободного толкования сути исторических процессов, исторических событий; чаще всего отсутствовала обыкновенная историческая правда; все нужно было объяснять сложившимися, «понятными», взглядами, по «единственно верным» концепциям. Об исторических личностях чаще всего можно было говорить избирательно, в соответствии их «удобности», подстраиваясь на одобрение или «неодобрение».

Как бы то ни было, казахская историография развивалась, исследователи работали, одни зачинатели казахской научной историографии были репрессированы, другие подвергались политическому гонению, обвинению, их труды было не принято упоминать, так же как и их имена, заклеенные ярлыком «враг народа».

Научную работу многих талантливых ученых прервали репрессии 1930-х гг., а идеологический диктат над наукой и историческими исследованиями сужали их, ограничивали. Были репрессированы видные общественные деятели, казахские ученые А. Н. Букейханов⁹, А. Байтурсунов¹⁰, К. Кеменгеров¹¹, М. Тынышпаев¹², С. Асфендияров¹³, которые ставили на изучение вопросы национальной истории и актуализировали их.

Репрессии и гонения должны были уничтожить цвет нации, прервать историческую память, стереть прошлое, а этноцид должен был, вероятно, поставить точку в вопросе существования самого народа. Вся эта ситуация, которая господствовала более полувека, на целое столетие за-

⁸ Лосев А. Ф. Диалектика мифа. – С. 129.

⁹ Букейханов А. Н. Родовые схемы казахов Каркаралинского уезда / МКЗ. – СПб, 1905.

¹⁰ Ер Сайын / өңдеп өткізуші Байтұрсынұлы Ахмет. – Мәскеу, 1923.

¹¹ Кеменгеров К. Из истории казахов. – Москва, 1924.

¹² Тынышпаев М. Материалы к истории казахского народа. – Т., 1925.

¹³ Асфендияров С. Очерки истории казахов. Кзыл-Орда, 1935.

тормозила развитие национальной исторической мысли, научную методологию.

Геноцид и голодомор, массовые репрессии и войны отняли жизни миллионов казахов, некоторым из которых не суждено было создать свой очаг, родить детей, воспитать внуков, но самое главное, это потеря целого поколения носителей коллективного исторического сознания, каждый из которых мог сообщить частицу исторической памяти. Среди безвременно ушедших было не мало таких личностей, которые могли бы стать реальными продолжателями генеалогической, сказительской традиции.

Известно, что сведения шежире, так же как и сведения других видов источников, в известной мере субъективны. При изучении шежире чаще всего мы сталкиваемся с определенным видением автора, его личной интерпретацией события и факта. Мера субъективности шежире как источника обусловлена фактором изустной передачи историко-генеалогических сведений.

Казахская научная историография становилась, писалась, крепла под наблюдением жандармов, царской охранки, развивалась в условиях предписанных тоталитарным режимом приоритетов. В то время не редко утверждалось, что исторические предания не историчны, что они баснословны, что легенды всего лишь легенды, а все сказки являются только бытовыми, фантастическими, что состоятельные люди в степи это феодалы, угнетатели народа и т. д.

Казахская интеллигенция придавала большое значение сохранению культурного наследия тюрков-казахов. Известный знаток казахского быта и старины М. Чорманов (1818-1884) по просьбе Ч. Ч. Валиханова собрал богатый материал по шежире, который был позже передан Г. Н. Потанину, опубликовавшему их в своей книге.

В 1927 году в Москве К. И. Сатпаев издал книгу «Ер-Едиге»¹⁴, памятник устной истории золотоордынского времени. По его инициативе была начата работа по изданию многотомной истории Казахстана, собрания сочинений Ч. Ч. Валиханова в пяти томах. К. И. Сатпаев, как организатор казахстанской науки, придавал большое значение развитию гуманитарного знания. Именно в те годы, когда ученый возглавлял Академию наук, в Казахстане непрерывно работала фольклорная экспедиция.

Каныш Имантаевич отметил, что изустные формы «ескі сөз» (старое слово), важны для науки хотя бы по трем причинам: во-первых, в них

¹⁴ Ер-Едиге / Под ред. и с предисл. К.И. Сатпаева. – Москва, 1927.

встречаются не используемые ныне старинные казахские слова – это ценно для сохранения и обогащения языка; во-вторых, поэтические строки «ескі сөз» содержат мастерство ораторов, их выражения, передают образность, красочность, художественность исполнителей, и в этом отношении они до сих пор сохраняют пример для современных акынов; в третьих, в «ескі сөз» описывается старинный быт, народные обычаи, традиции, историческое прошлое, представляют мировоззрение казахов»¹⁵.

Устная традиция исторической фольклор, генеалогии создавались и хранились в живом народном предании благодаря лишь искусству народных сказителей. Лишь путем воссоздания фрагментов этой «коллективной памяти» возможно предпринять реконструкцию исторического прошлого. «Для восстановления же конкретной истории якутов должны быть использованы фольклорные источники другого рода. Это – исторические предания в собственном и узком смысле слова» – отмечал Г. В. Ксенофонтов¹⁶.

Нарративный характер генеалогических преданий шежире, как источника, предопределено тем, что главным носителем информации в нем традиционно является человек. Тюрки, в силу своего культурного своеобразия, умело развивая искусство устной исторической литературы, сумели сохранить историю своего народа в виде историко-генеалогических рассказов.

И в древности были этнокультурные контакты. Образцы генеалогических устных сказаний народа сака, гуннов, усуней, древнетюркские предания, т. е. устные формы шежире древнего времени, нашли отражение в сочинениях древнегреческих историков, в трудах авторов древнекитайской придворной историографии, а их отголоски содержатся в письменных памятниках и средневекового времени. В 1935 году впервые публикуется казахстанский археографический сборник «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» под редакцией С. Д. Асфендиярова и П. А. Кунте.

Книги, повествующие о древних временах, существовали и в средние века. «Порой, кажется, что мудрости эти исходили из какой-либо книги или каких законов, а может быть продолжают от мудрых и справедливых царей древности или от Абсолюта. Они, во-первых, не учились чтению, ибо для них было достаточно слушать всегда старших, а во-вторых,

¹⁵ Сәтбаев Қ. Қазақстан – менің Отаным. – А., 1999. – С. 395.

¹⁶ Ксенофонтов Г. В. Эллэйада. Материалы по мифологии и легендарной истории якутов. – М., 1977. – 247 с. – С. 5.

главное назначение словесности и ораторского искусства заключалось в способности донести свою мысль точным и художественным словом без фальши и отсюда отпадала сама необходимость в письме и чтении»¹⁷.

Функция шежире как устного исторического знания выражалась формулой «Запомнить – передать», т. е. «Память – трансляция», по вертикали и горизонтали (во времени и пространстве). Суть письменного источника заключается в формуле: «записать – передать», т. е. «письмо – трансляция»¹⁸.

Еще в доисторические времена тюркские праязыки и прадиалекты имели образные письменности, когда языки формировались как устная письменность. Когда устная письменность (система устных знаков), созданная за тысячелетия, перестала нуждаться в графической поддержке, «самоопределились» в качестве самостоятельного средства передачи информации, стало возможно обходиться без изобразительного письма»¹⁹.

В древности и средневековье тюрки освоили большие пространства – Согдиану, Бактрию, Закавказье и обширные области от Средней Азии до Малой Азии, от Кавказского хребта до Персидского залива. На всем этом пространстве господствовали представители тюркских династий, по всем военно-политическим делам задавала тон тюркская знать. В историко-географическом плане материалы шежире тюрков-казахов представляют нам сведения, касающиеся тех исторических пространств, где происходил их культурно-политический, этногенетический процесс.

«Исторический фольклор является одним из существенных источников в деле восстановления этногенеза народов, в прошлом не имевших или почти не имевших письменности, а также для восстановления тех этапов этногенеза народов, письменные памятники, по которым не существовали или не сохранились», – отмечает Л. С. Толстова²⁰.

Шежире, как «коллективная память» тюрков, объединяло различные жанры исторического фольклора. В фольклорно-литературных традициях тюрко-монгольских народов бытовало «устное письмо». «Обычай сообщаться «устными письмами», – писал С. А. Козин, широко практиковался не только в бесписьменный период монгольской истории, но и наряду существованием письменности в XIII столетии»²¹.

¹⁷ Халид Қ. Тауарих хамса Шарқи. – С. 52.

¹⁸ Алпысбес М. А. История Казахстана в казахском шежире. Место шежире в изучении истории. Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Караганда, 1999. – С. 4.

¹⁹ Сулейменов О. О. Тюрки в доистории. – С. 316.

²⁰ Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья. – С. 11.

²¹ Козин С. А. Эпос монгольских народов. – С. 95.

Шежире, как культурная традиция, исторически была обусловлена сложившейся системой хозяйства и быта, системой ценностей народа, и связана с культовыми и семейными обрядами, с традициями родовой власти и управления, межпоколенной трансляцией исторического опыта в рамках единого этноса. Поэтому, оно всегда содержало фольклорный элемент.

Фольклор это прежде всего искусство слова, использующее определенные художественные приемы, и по определению исследователя Л. С. Толстовой²², историческому фольклору присущи обобщенность, приближенность в изображении событий (исторически верно передается лишь общий смысл событий; в фольклоре мы находим поэтическое обобщение реальной исторической действительности), такие приемы, как персонификация, гиперболизация, контаминация событий и образов, и как следствие ее – сдвиги в хронологии, и даже замена одного народа другим.

Традиции шежире, как ведущей форме исторического фольклора, в культурной системе тюрков принадлежит особенное место. Эта традиция сложилась под влиянием многих естественных факторов их древней истории. Система верования тюрков, с главенством культа предков, изначально предопределила значимость системы историко-генеалогических знаний в традиционном обществе. «Ч. Ч. Валиханов рассматривал казахские родословные в качестве серьезнейшего историко-этнографического источника и придавал им исключительное значение», – подчеркивает один из казахских ученых Э. Масанов²³.

Памятники устной письменности и литературы нашли отражение в средневековой персидской историографии. «Джувейни уже пользовался устными рассказами монголов, может быть, также какими-нибудь записями; некоторые из его выражений прямо указывают на монгольский источник... Едва ли таджик Рашид-ад-дин мог непосредственно пользоваться священной хроникой монголов, – замечает В. В. Бартольд; предания о монголах он черпал главным образом из уст лучшего знатока монгольской истории Пуладчэн-сяна, представителя великого хана при персидском дворе, и из уст самого Газана, уступавшему в знании истории только одному Пуладу»²⁴.

Комплекс исследований народов Центральной Азии, в которых изучены памятники древности, их этнические традиции и культурные особен-

²² Фольклор и историческая этнография. – С. 10.

²³ Масанов Э. А. Труды Г. Н. Потанина – важный источник по этнографии казахского народа // ТИИАЭ АН Каз.ССР. – Т. 6. – 1959.

²⁴ Бартольд В. В. Сочинения. – Т. 1. – С. 88, 92-93.

ности, сложившаяся историческая топонимика, геногеография, показывают, что в пространстве евразийских степей формирование тюркской цивилизации происходило на протяжении тысячелетий. Сочинение известного историка Мирза Мухаммад Хайдар доглата «Тарихи Рашиди» «в значительной мере основано на известиях устной историографии»²⁵.

Устные исторические знания жителей степи – тюрков, были зафиксированы в восточных, западных древних, средневековых и позднесредневековых письменных источниках. «Секретная история монголов» или «Чингиз-наме» Утемиш хаджи, также как и сочинения Абуль-гази-бахадур-хана или Рашид-ад-Дина, являют собой пример письменной фиксации существовавших в те времена сведений исторического характера.

«Мунтахаб ат-табарих-и Му’ини», иначе «Аноним Искандера» Му’ин ад-Дина Натанзи, – пишет В. П. Юдин, соединяет в себе данные письменной и устной историографии»²⁶. Такое заключение ученого позволяет нам рассматривать многие письменные средневековые сочинения в качестве таких источников, которые параллельно устной традиции транслировали историческую информацию во времени. Со второй половины XVIII века, и вплоть до начала XX века, многие российские исследователи занимались сбором образцов шежира казахов, использовали их в исследованиях.

Известия о казахских родах, тамговых знаках, уранах были объектом внимания у таких исследователей, как И. Г. Андреев, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин²⁷. Много полезных сведений из устной традиции тюрков содержат работы В. В. Вельяминова-Зернова, Л. Мейера²⁸. В. В. Вельяминов-Зернов как нумизмат, археограф, источниковед, тюрколог изучал историю Касимовского ханства. Его монография «Исследование о касимовских царях и царевичах» стала исторической хрестоматией, где описывается быт и обычаи, вся этнокультурная история тюрков-казахов.

Об устных исторических знаниях казахов Н. А. Аристов писал, что «родовые деления, имена, вместе с тамгами и уранами, и народные обычаи, и предания составляют у не имеющих литературы кочевников почти

²⁵ Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – С. 65.

²⁶ Там само. – С. 65.

²⁷ Андреев И. Г. Описание Средней Орды казахов. – А., 1998; Радлов В. В. Из Сибири. – М., 1989; Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина: архивные материалы и публикации. – А., 1972.

²⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Исследования о касимовских царях и царевичах. – Ч. II. – 1864; Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865.

все, что они сохранили в качестве памятников своего прошлого. Отсюда понятна важность изучения родовых делений для истории и этнографии тюркских народов»²⁹.

Исторические сюжеты, которые содержатся в трудах историков придворной историографии, в исторических сочинениях среднеазиатских авторов, имеют свою аналогию и в устной традиции казахов, в их традиционных формах исторического знания, которое было письменно зафиксировано в XIX-XX веке.

Сложная общественно-политическая ситуация второй половины XIX века, в условиях кризиса казахского землепользования, обострившаяся в связи с усилением переселенческой политики, заставила народных лидеров задуматься о дальнейшей судьбе нации, что требовало некоторого переосмысления исторического прошлого, настоящего, смысла и назначения национальной истории.

Ш. Кудайбердыулы писал: «Пытаясь узнать, откуда произошли казахи, я в течение долгого времени записывал все, что слышал и узнавал об этом»³⁰. Приблизительно такими же причинами руководствовались и другие историки этого времени – Н. Наушабаев³¹, Ж. Көпеев³², К. Халид³³, М. Тынышпаев³⁴. Формируя новую, письменную традицию истории, они ставили в своей историографии не только проблему происхождения казахского народа, но и решали задачу закрепления этих знаний. Совершали путешествия по степи, чтобы произвести записи сказаний.

В XIX веке этнографические знания стали популярны как никогда, европейские страны активизировали контакты, изучали другие культуры.

Советский период историографии заметно отличается от дореволюционного тем, что уже нет таких активных исследований самобытности казахского народа. Еще в 1920-х гг. большим событием в историографии были труды М. Т. Тынышпаева, А. П. Чулошников³⁵ в 1930-1960 гг. А. Х. Мар-

²⁹ Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов // Живая старина. – СПб., 1896.

³⁰ Кудайбердыулы Ш. Родословная тюрков, казахов, киргизов и ханских династий / Пер. Б. Каирбекова. – Алматы: СП «Дастан», 1990. – 120 с. (9).

³¹ Наушабайұлы Н. Манзумат Қазақия. – Қазан, 1903. – 276.

³² Көпеев М. Ж. Тандамалы. – Т. 2. – Алматы: Ғылым, 1992.

³³ Халид Қ. Тауарих хамса Шарки. – Алматы, 1992. – 304б.

³⁴ Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа. – Ташкент: Восточное отделение Киргизского Государственного Издательства, 1925. – 64 с.

³⁵ Чулошников А. П. Очерки истории казак-киргизского народа. – Оренбург, 1924.

гулана, М. П. Вяткина, Х. М. Адильгереева³⁶; в 1970-1980 гг. В. Вострова, М. С. Муканова.

Из числа профессиональных историков, привлечших казахские фольклорные материалы в качестве исторического источника, был Е. Бекмаханов. «Значение фольклорного материала состоит в том, что он дает меткую и, зачастую, верную оценку историческим событиям и личностям, поскольку сам народ являлся творцом истории и непосредственным участником описываемых событий», – писал Е. Бекмаханов³⁷. За эти исследования ученый оказался в идеологической опале и был осужден.

А. Х. Маргулан³⁸ подчеркивал научное значение шежире. «В создании степного эпоса живое участие принимали племена, сыгравшие историческую роль в культурной и общественной жизни Средней Азии и Казахстана. Это древние саки, гунны, усуни, канглы, карлуки, позже огузы, кипчаки, т. е. племена, участвовавшие в создании степной мифологии и эпических сказаний в целом», – писал А. Х. Маргулан³⁹. В. В. Востров и М. С. Муканов, писали о необходимости их привлечения в этнических исследованиях⁴⁰.

Выход в свет 1960-е годы сборников – «Материалы по казахскому обычному праву» (1948), «Материалы по истории политического строя Казахстана» (А., 1960), «Казахско-русские отношения. Сборник материалов и документов» (А., 1961, 1964), «Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв.», факт существования этих изданий само по себе – а событие, которое подчеркивают аспекты и условия укрепления национального самосознания казахского народа, и попытку каждый раз закрепить эти этапы в форме каких-то наиболее важных, обобщающих научных изданий.

В работах востоковеда Ю. А. Зуева представлен опыт реконструкции исторической действительности и истории тюрков в древности и средневе-

³⁶ Маргулан А. Х. Найманы. – В кн.: Сб. статей антропологического отряда казахстанской экспедиции АН СССР, 1927 г., Л., 1930; Вяткин М. П. Батыр Срым. (Освободительное движение в Казахстане в конце XVIII в.). – М.-Л., 1947. – 392 с.; Адильгереев Х. М. К истории образования казахского народа. – Вестник АН Каз. ССР, 1951. – №1. (85-86).

³⁷ Бекмаханов Е. Б. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. – С. 37.

³⁸ Марғұлан Ә. Шежіре, қазақ шежіресі / Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 1978. – Т. 12.

³⁹ Маргулан А. Х. Казахский народный эпос / Соч. – Т. 3. – А., 2007. – С. 404.

⁴⁰ Муканов М. С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. – Алматы, 1974; Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). – Алматы, 1968; Муканов М. С. Этническая территория казахов в XVIII – начало XX вв. – Алматы, 1991.

ковье, сравнительно-описательного изучения генеалогической концепции мировоззрения тюрков, а также понимание истории тюрков как последовательной трансформации культурных традиции, как преемственность идеологии, интерпретация сведений китайских авторов об исторической географии тюрков в форме истолкования генеалогических мифов, как подход к изучению источников в соответствии с их формой, смыслов, сути их содержания⁴¹.

По мнению В. П. Юдина, «устная историология – это особая вспомогательная дисциплина», то есть это такая вспомогательная дисциплина источниковедческого профиля, которая «должна создать свою собственную исследовательскую методика», реконструирующую устную историографию в целостном виде⁴².

Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев не случайно инициировал развитие государственной программы «Культурное наследие», оно также стало продолжением национальной традиции изучения истории. Издание серий многотомных научных сборников документов и материалов по истории Казахстана из трудов арабских, персидских, китайских, византийских авторов, тюркских источников средневековья, а также русских источников нового времени, служит серьезной научной базой для современной казахской исторической науки.

УДК 94:303.6

Тетяна Молдавська
(Запоріжжя, Україна)

УСНОІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ЯК ДЖЕРЕЛО З РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ: ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ставлення до усноісторичного нарративу може бути двояким: ставлення як до джерела інформації та, власне, як до історичного джерела з усіма притаманними йому особливостями існування та інтерпретації. Інфор-

⁴¹ Зуев Ю. А. Древнетюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков: Автореф. диссертации канд. ист. наук. – А., 1967; Зуев Ю. А. Историческая проекция казахских генеалогических преданий // Казахстан в эпоху феодализма. Проблемы этнополитической истории. – А., 1981.

⁴² Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – А., 1992. – С. 66.

маційний потенціал усної історичного нарративу, як і будь-якого іншого джерела, фактично є невичерпним.

У сучасних гуманітарних науках метод інтерв'ювання використовується для отримання інформації етнографічного, фольклорного, лінгвістичного і, звичайно, історичного характеру. Поряд з вивченням історії повсякдення, гендерних відносин, історії гуманітарних катастроф ХХ ст., визвольних змагань усної історичної нарративи є також цінним джерелом вивчення політичних ідей, явищ та процесів радянського суспільства, – тобто того, що називається «політичною історією» у функціональному розумінні цього поняття. Таке уточнення є важливим, оскільки на сьогодні в історичних дослідженнях особливо активно метод усної історії використовується при вивченні голодоморів, колективізації, Другої Світової війни, репресій, однак для цих подій більш усталеним є термін «гуманітарні катастрофи ХХ ст.».

Найбільш використовуваними методами проведення усної історичної інтерв'ю є опитування за питальником, метод «суцільного потоку» та комбінований метод, тобто, коли кореспондент, за потреби, ставить уточнюючі питання респонденту¹. Метод «суцільного потоку» передбачає: по-перше, проведення опитування респондентів в межах довільної (випадкової) вибірки, по-друге, відсутність уточнюючих питань. У ході такого опитування створюється так звана «основна оповідь», у якій респондент акцентує увагу виключно на тому, що він сам вважає важливим і показовим. При виборі методу опитування під час вивчення подій політичної історії слід керуватися метою дослідження. Якщо такою метою є дослідження конкретного явища, події у певному регіоні, то доречніше проводити опитування за запитальником або «комбінованим методом»; якщо метою є відслідковування впливу події на суспільство, її інтерпретації, то більш доцільним є застосування методу «суцільного потоку». Проте, слід враховувати, що і перший, і другий метод мають свої недоліки.

Будь-який історичний нарратив, автором якого є людина, що виховувалась у радянському суспільстві, вже містить інформацію щодо радянської політичної історії. За нашими спостереженнями, виділяється два види репрезентації власного досвіду: перший – через призму свого сімейного життя респондент виходить на вплив на нього політичної системи, а другий – через сприйняття політичної системи з усіма її особливостями, респондент виходить на історію власної сім'ї.

¹ Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування / А. Бойко // Усна історія: теорія та практика/ Упорядники : А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. – Запоріжжя : ТанDEM–У, 2008. – С. 28-39.

При аналізі усної історичної наративів у контексті вивчення політичної історії необхідно враховувати наступні аспекти: по-перше, яке місце займають згадки політичного характеру у структурі наративу; по-друге, який статус (професійний, соціальний) мав респондент; по-третє, наскільки він є соціально активним і цікавиться сучасним суспільно-політичним життям. Від того, наскільки об'єктивно враховуються ці аспекти, залежить і об'єктивність інтерпретації отриманої інформації.

Ставлення до радянської влади в усних спогадах, як відображенні історичної дійсності, і в структурі усного наративу, як історичному джерелі, досить суперечливе. Інформація щодо «політичної історії» проявляється на трьох рівнях: перший – те, що сам респондент пригадує про політичні події загальнодержавного рівня, політичних діячів, місце КПРС у повсякденному житті. Другий рівень – інформація, яку подає респондент у відповідь на конкретне питання. Третій рівень – це інформація про «політичну історію», яка є завуальованою, тобто подається через призму соціальних, побутових, економічних чи якихось інших аспектів життя суспільства та конкретної людини. Яскравим прикладом такої інформації є масові згадки про те, що починаючи з 1970-х рр., у колгоспах вже широкого розповсюдження набули крадіжки «колективного майна». За змістом це інформація побутового характеру. Однак, масовість згадок вказує також на те, що саме в цей час починається криза віри в комуністичні ідеали та загальне послаблення політичного режиму.

Слід зазначити, що більшість респондентів 1920-1940-х рр. народження не розділяють влади на «місцеву» та центральну, «державну», «партійну», «радянську» чи «колгоспну». Відповідаючи на питання щодо ставлення до влади, респонденти зупиняються, в першу чергу, на спробах оцінки діяльності загальнодержавного керівництва – М. Хрущова, Л. Брежнєва, М. Горбачова, а також сучасних політичних лідерів; варто зазначити, що спонтанні згадки про Й. Сталіна зустрічаються відносно нечасто. Можемо припустити, що період перебування при владі Й. Сталіна в свідомості людей покоління 1920-1930-х років народження сприймається окремо, аніж загальний «радянський період».

При цьому, оцінки власне знакових політичних подій радянської історії і, навіть згадки про них, фактично відсутні. Щодо регіонального виміру політичної історії, то, слід підкреслити, абсолютна більшість респондентів пригадує, в першу чергу, навіть не сільське, а колгоспне керівництво; радянська адміністративна влада районного чи, тим більше, обласного рівня

фактично не залишала ніяких вражень чи спогадів. У ході опитування методом «суцільного потоку» респондент, як відомо, акцентує увагу у першу чергу на тому, що особисто для нього було важливим і знаковим в житті; приблизно те саме спостерігається і при опитуванні комбінованим методом. Проте, з іншого боку, спогади про такі аспекти як вибори, діяльність місцевих органів влади, КППС фактично ніколи не виникають спонтанно, на відміну від спогадів про голод, війну, матеріальні труднощі². Таким чином, сам характер згадок «про владу» вказує на незначне місце владних структур і подій політичного характеру у світосприйнятті респондентів.

Виключення з цієї закономірності складають респонденти, які займали певні посади у владних та партійних структурах різних рівнів, або ж, принаймні, брали участь у роботі виборчих комісій, органів народного контролю тощо. Як правило, кількість таких респондентів у межах одного сільського населеного пункту дуже і дуже незначна. Інформація щодо політичної складової певного мікросупільства, яку вони ретранслюють, з одного боку є унікальною; у той же час, вона не є масовою і, зазвичай, не може бути перевіреною шляхом аналізу усної історичної наративів, записаних у цьому ж населеному пункті. Проте, навіть якщо опитано двоє і більше респондентів, то навіть у цьому випадку, на думку Я. Вансіна³, інформація може бути недостовірною, оскільки вони перебували в одному інформаційному потоці. Для порівняння наведемо приклади двох інтерв'ю з особами, що працювали відповідно заступником голови і секретарем сільських Рад. Перший, житель села Чубарівка Хвоцан В. Г. 1928 р. н., що довгий час працював заступником голови сільради, неодноразово обирався до сільської та районної Рад в 1960-1970-х рр., досить яскраво та чітко описує взаємовідносини між цими двома структурами. Але ця обізнаність, вочевидь, частково пояснюється і суб'єктивними чинниками: респондент був у дружніх з дитинства стосунках з районною номенклатурою⁴. Респондент оцінював роботу радянського і партійного апаратів та колгоспного керівництва як цілком догматичну, по-

² Радянська адміністративна влада в усних спогадах жителів Запорізької області / Т. Молдавська // Усна історія в науковому дослідженні. Мат. всеукр. наук. конф. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. – Запоріжжя : Тандем-У, 2008. – С. 162-169. – С. 163.

³ Вансина Я. Устная история как традиция (главы из книги) // Хрестоматия по усной истории / [Пер., сост., общ. ред. М. В. Лоскутовой]. – СПб., 2003. – С. 66-109. – С. 93.

⁴ Хвоцан В. Г., 1928 р. н. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 12. – Спр. 23. – 20 арк.

вністю підпорядковану вказівкам з «району». Волошин В. Т. 1925 р. н.⁵ секретар Волоської сільської Ради (Дніпропетровський район Дніпропетровської області) у 1960-х рр. називав свою роботу динамічною, цікавою. Він сприймає «партійне керівництво» виробничими процесами як цілком закономірне, безумовне явище. Очевидно, що робота приносила йому не лише соціальний статус, але і певне моральне задоволення.

Крім цього, на формування спогадів політичного характеру великий вплив мають особистісні чинники. Наприклад, для жінок характерним є применшення значення свого громадського навантаження, роботи у представницьких органах влади або ж представлення цих фактів біографії як не вартих уваги. Досить поширеним також є явище, коли респонденти переоцінюють/недооцінюють свою роботу у державних та партійних структурах, або абсолютно суб'єктивно інтерпретують певні факти своєї діяльності. Для прикладу наведемо інтерпретацію події – хрещення дитини – депутатом районної Ради в середині 1950-х рр. Батько – депутат, секретар парткому колгоспу Кучеренко І. Г. 1919 р. н.⁶ – стверджував, що за це він не тільки не зазнав покарання, але навіть голова райвиконкому його за це похвалив. Однак, його односелець Лепша М. А. 1934 р. н.⁷ зазначав, що саме за цей факт зазначений респондент був знятий з посади. З одного боку, першим респондентом було продемонстровано лояльність партійних структур районного рівня до відправлення релігійного обряду. З іншого боку, Лепша М. А. не міг достеменно знати чи був Кучеренко М. Г. знятий з посади саме за цей факт.

Надзвичайно важливим фактором, на нашу думку, є наявність зацікавленості у респондентів сучасним суспільно-громадським життям, оскільки у такому випадку події минулого можуть ретранслюватися через бачення сьогодення; досить часто респонденти взагалі плутають, про яку саме владу – минулу чи сучасну – їх просили розповісти, або ж переходять від історії до сьогодення. Відповідно до цього, політичне життя у радянському суспільстві представляється як стабільне і виважене. Принагідно зазначимо, що у контексті цього поняття «демократія» є абсолютно знівельованим у ціннісному аспекті і живається виключно у негативному значенні для

⁵ Волошин В. Т., Волошина Г. О. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 16. – Спр. 11. – 112 арк.

⁶ Кучеренко І. Г. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 16. – Спр. 21. – 21 арк.

⁷ Лепша І. А., 1925 р. н. // РВ ЗВІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 23. – Арк. 1-43.

описання безладу та розрухи. Можливість свободи слова як результат демократії сприймається як дуже сумнівне завоювання.

З точки зору інформаційного навантаження усноісторичних джерел щодо вивчення радянської політичної історії, то, на нашу думку, можна виділити декілька пріоритетних напрямків. По-перше, очевидно, що ключовим питанням дослідження радянської політичної історії ще тривалий час залишатимуться спроби визначити як же все-таки оцінювали громадяни радянської держави радянський лад. Також до важливих напрямків можемо віднести вивчення сприйняття комуністів як представників ладу, вивчення діяльності представницько-виконавчих структур; дослідження ролі партійних структур у повсякденному житті, дослідження радянських політичних практик, у першу чергу, виборів; дослідження сприйняття на мікрорівні політичних подій загальнодержавного та міжнародного значення.

На основі аналізу усноісторичних наративів, з довільною вибіркою, можемо говорити, що більшість мешканців Півдня України оцінюють радянський лад позитивно. При цьому, на таку оцінку зазвичай не впливає, а ні наявність у сім'ї репресованих, ні матеріальне становище, ні побутово-повсякденні труднощі. Головним аргументом є соціальний та правовий захист, який давала держава. Одна з особливостей колективної пам'яті полягає у тому, що її носії цілком свідомо змовчують певні негативні факти минулого, для того, щоб підкреслити загальну позитивність та стабільність попереднього ладу у порівнянні з теперішнім⁸ «[...] Я родилась в двадцять шостім році, при радянській владі, я виховувалась при радянській владі, в нас була, я ходила в перву середню школу. Я лагаю спать і встаю, і дякую радянській владі шо мене так виховали. Мене виховали харашо»⁹.

Працівників партійних структур усіх рівнів зазвичай називають двома термінами: «партійці» та «комуністи». Перший термін вживають частіше респонденти, які у підлітковому чи навіть дорослому віці були свідками колективізації та розкуркулення, і цілком усвідомлювали наслідки цих процесів. Це слово вживається переважно з іронічним або і глузливим підтекстом. Термін «комуніст» має або нейтральне, або позитивне змістовне навантаження. Для того, щоб підкреслити позитивні риси певної

⁸ Святець Ю. Усна історія, колективна та індивідуальна пам'ять: комунікативний аспект / Ю. Святець // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. – Запоріжжя, Тандем-У, 2008. – С. 58-66. – С. 60.

⁹ Левадня Г. В. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 18. – Спр. 23. – Арк. 3.

керівної особи, респонденти часто підкреслювали, що він був «справжнім комуністом»; словосполучення «справжній партієць» не зустрічається.

Щодо місцевої адміністративної влади, тобто системи Рад та виконкомів різних рівнів, то спогади про їх діяльність ще менш чіткі, ніж спогади про партійців. Виключення, знову ж таки, становлять лише особи, що займали адміністративні посади. При цьому характерно, що пересічні громадяни приписували функції і повноваження, які мали належати райвиконкомам, партійним структурам. Загалом, сам термін «райвиконком» зустрічається вкрай рідко. Говорячи про необхідність звернутися до цієї владної структури, респонденти говорять що вони «поїхали в район», в той час, як при описуванні звернення до райкому, застосовується саме цей термін. Назви ж таких владних структур як облвиконком, обком взагалі не зустрічається. Очевидно, що вже навіть цей рівень влади був для пересічного мешканця села 1930-1980-х рр. недосяжною та і непотрібною абстракцією¹⁰.

Партійні осередки та парткоми колгоспів виконували, в першу чергу, роль «моральних арбітрів» для колгоспників-членів КПСР. Можна з великою вірогідністю припустити, що протягом всього післявоєнного періоду роль та авторитет парткомів та їх секретарів саме як моральних арбітрів зменшувалася дуже мало. Виклик на партзбори, догана або виключення з партії за аморальну поведінку продовжували залишатися вкрай небажаним покаранням. «Тоді собирається собрание, сразу выговор! Выговор – це тоді страшне наказання було! А тоді там одного хлопця – «ісключіть із партії». І він було як устане, і каже: «Ну вижинеми ми його з партії. І вижинеми ми його із гаража. І хай іде путається? – Каже. – Хай піде сяде в тюрму? І що ми хароше зробимо?» І було одстоює, всігда одстоює!»¹¹; «От я говорю, шо еслі б чоловіка досадить, то йому було куда пожаловаться. І народний контроль, і комісія по трудових спорах, і партком, і куда хочеш! А шас куда?»¹² Досить часто жінки зверталися за допомогою до партійних структур, аби втихомирити питушого чоловіка або гультья: «Я на другий день встаю, і так кажу: «Я шас беру оцей ножик, іду у сільсо-

¹⁰ Молдавська Т. Радянська та пострадянська дійсність у структурі усного наративу // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2-4 листопада 2011 р). – Запоріжжя, 2011. – С. 205-211. – С. 210.

¹¹ Триодіал Т. Я. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 16. – Спр. 37. – Арк. 20.

¹² Загоруйко І. П., 1929 р. н. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 14. – Спр. 227. – 17 арк.

вет, у, до участкого, до парторга йду. Оце – кажу – всі-всі інстанції обійду, і – кажу – побачиш, де ти будеш! І посаджу тебе, й опозорю, на весь мир опозорю». [...] «Не ходи». Став на коліна коло мене...»¹³

У дослідженні механізмів виборів теоретично саме усноісторичні наративи можуть мати ключове місце серед потенційної джерельної бази, оскільки додатки до протоколів парткомів, на яких відбувалося обговорення кандидатур депутатів у Ради різних рівнів, не передавалися на постійне зберігання і, відповідно, не збереглися. Однак, при аналізі кожного випадку висування кандидатури (принагідно зазначимо, що таких випадків дуже небагато) слід враховувати, що це виключно особистий досвід; людина, яка була депутатом, може намагатися щось приховати, а якщо ж респондент переповідає про когось зі своїх близьких, то він може володіти далеко не всією інформацією. Цікавим також є вивчення сприйняття виборів. Сучасну модель виборів як способу висловлення своїх політичних уподобань люди похилого віку сприймають як занадто громіздку і непотрібну. Поступове усвідомлення непотрібності та безглуздості «виборів без вибору» у радянських громадян почало з'являтися ще у 1970-х рр. Аналіз значного комплексу усноісторичних наративів щодо цього питання дає підстави стверджувати, що цей радянський ритуал сприймався як незначний, не вартий особливої уваги, а проблема їх безальтернативності для середньостатистичних радянських громадян є значно перебільшена. У спогадах про радянські вибори досить чітко прослідковуються дві тенденції. По-перше, респонденти часто зазначають, що раніше вибори були організованішими. По-друге, майже всі, хто згадує про вибори, так чи інакше вказують, що вони були безальтернативними. На питання, як саме висували кандидатів в депутати і хто це робив, респонденти зазвичай говорять, що процес керувався «зверху», з райкому, а голосували вони за тих, за кого скажуть (при чому хто скаже – не зазначається)¹⁴. Дехто з респондентів, що обирався депутатом, навіть не може згадати, як же відбувалося висування його кандидатури¹⁵. Однак, сучасну модель виборів люди похилого віку

¹³ Триодіал Т. Я. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 16. – Спр. 37. – Арк. 26.

¹⁴ Молдавська Т. Радянська адміністративна влада в усних спогадах жителів Запорізької області / Т. Молдавська // Усна історія в науковому дослідженні. Мат. всеукр. наук. конф. Запоріжжя, 23-24 травня 2008 року. – Запоріжжя : Тандем-У, 2008. – С. 162-169. – С. 167.

¹⁵ Лук'яненко Г. М. // РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8: «Археографічні експедиції». – Оп. 12. – Спр. 66. – Арк. 2.

також сприймають без зайвого ентузіазму: «Ми будемо голосувати, а ми не будемо – і всі депутати виступають. Як малі діти граються. А на що ж ми вас вибирали, ми вибирали, щоб ви заціщали»¹⁶.

Щодо дослідження сприйняття політичних подій, то при опитуванні методом суцільного потоку та комбінованим методом абсолютна більшість респондентів пригадують лише факти, які мали безпосередній вплив на соціально-економічну ситуацію, і відповідно, на повсякдення родин: короткотерміновий прихід до влади В. Маленкова ознаменував скасування продуктового податку, а з приходом М. Хрущова було уведено податок на присадибні ділянки; про те, що саме у цей час почалася лібералізація суспільного життя, респонденти і не пригадували. Епоха Л. Брежнєва асоціюється виключно з матеріальним добробутом, без ніяких згадок про політичну стагнацію.

Очевидно, що на основі аналізу усноїсторичних джерел дуже важко зробити типологічне узагальнення політичних подій. Кожний усноїсторичний наратив і кожен життєвий досвід, зафіксований у ньому, є унікальним. Однак, інформація щодо повсякденного життя, гуманітарних катастроф є значно більш масовішою. У кожному селі переживали голод, окупацію, і хоча особистий досвід буде різним, однак загальна картина, принаймні у межах населеного пункту, буде більш менш читка. З урахуванням об'єктивних та суб'єктивних факторів (наприклад, наближеність села до міста, присутність «хороших» чи «поганих» поліцаїв тощо). Щодо побутових практик, ритуалів, звичаїв, то вони корелюються відповідно до регіональних особливостей та хронологічного періоду. У той же час, політичний досвід, досвід взаємодії з владою – завжди особистий: у межах одного населеного пункту одному респонденту могли чимось допомогти у сільраді. Іншому – не допомогти, і відповідно, їх оцінка місцевої влади уже буде різною. Крім того, не можна не враховувати, що під впливом ЗМІ, збільшення відкритості суспільства все одно відбувається переоцінка цінностей, що і виражатиметься на репрезентації політичної складової життя. Важливість усноїсторичних джерел при вивченні радянської політичної історії полягає у тому, що вони демонструють особливості сприйняття влади рядовими громадянами, демонструють специфіку взаємовідносин між владою та громадянами на низинному рівні.

¹⁶ Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с. – С. 101-102.

УДК 94:303.62

Роман Ралко
(Київ, Україна)

**УСНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ
СТУДБУДЗАГОНІВ В УРСР 1960-1970 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю УЧАСНИКІВ
СТУДЕНТСЬКОГО БУДІВЕЛЬНОГО РУХУ)**

Останніми роками українські науковці все частіше використовують у власних дослідженнях не лише документальні джерела, а й записані усні свідчення очевидців, учасників певних подій. Усна історія є порівняно новим напрямком досліджень у західноєвропейській та українській історичній науці. За допомогою даних, котрі дає усноісторичний метод, дослідники мають можливість зберегти свідчення безпосередніх учасників певних подій, які в офіційних джерелах фігурують лише в ролі статистичних одиниць, а то, часто, і взагалі забуті. Завдяки усній історії можна розглянути минуле через світосприйняття рядових учасників історичних подій, явищ та процесів¹. Важливе значення даний метод набуває при дослідженні діяльності студентських будівельних загонів в УРСР у 60-70-х рр. ХХ ст. Адже, це надає нам можливість безпосередньо поспілкуватися з учасниками тих подій, вияснити ті аспекти діяльності студбудзагонів, які недостатньо висвітлені в «офіційних» документах цього періоду. Тому, виходячи з цього, мета нашої роботи полягає у дослідженні за допомогою методу усної історії повсякденного життя студентських будівельних загонів, що формувалися на базі ВНЗ УРСР у 1960-1970-х рр.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що до цього часу пропонується тема не була виділена в предмет окремого комплексного дослідження.

З 1962 р. розпочинається студентський будівельний рух в УРСР. Саме цього року ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про участь комсомольських організацій вищих навчальних закладів Москви, Ленінграду, Києва у будівництві на цілинних землях»², якою закликав створювати студент-

¹ Гончаров Андрій. Усна історія як історичне джерело // Режим доступу: <http://old.pinchukfund.org/storage/students/works/2008/264.doc>.

² Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.) / [сост. В. Десятерик]. – М.: Изд-во Молодая гвардия, 1968. – С. 201.

ські будівельні загони на базі ВНЗ, для виробничої діяльності на Сході СРСР, цілинному краї, крім того, територію Казахстану було поділено між загонами цих вузів. Цілиноградська область стала місцем дислокації московських загонів, Кокчетавська – ленинградських, а Кустанайська – українських. З середини 1960-х рр. починають створюватися аналогічні студентські будівельні загони для виконання будівельних робіт на сході Російської РСФР.

Студенти 1960-1970-х рр. з великим ентузіазмом ставилися до перспективи стати бійцем будівельного загону, відповідні заяви в комітети комсомолу сипалися безперервно. У своєму дисертаційному дослідженні Н. Хоменко цитує деякі заяви студентів Миколаївського інституту суднобудування (нині Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова), що розкривають їх мотивацію до вступу в студентські будівельні загони: «Прошу зарахувати мене в загін цілинників. Хочу своєю працею принести користь Батьківщині. Буду працювати так, щоб не було соромно перед товаришами. У мене спеціальність каменяря, можу працювати штукатуром і бетонником, умію водити автомобіль. Брав участь в художній самодіяльності, умію декламувати вірші та співати». На цій заяві присутня навіть комсомольська рекомендація 212-ї групи. Студент 134-ї групи цього ж інституту В. Грошев в своїй заяві писав, що «цілинник – це романтик», тому він хотів бути на «передньому краї будівників комунізму». В. Турков (164-та група): «В армії був каменярем і штукатуром. Якщо буде необхідність, можу оволодіти й іншою будівельною професією». «Будівельної спеціальності у мене немає, але є палке серце ентузіаста та молоді руки», – говорилося у заяві Л. Сергієчка (321-а група). Більшість студентів виявляла бажання їхати на цілину всією групою, але вибирали найдостойніших³.

Студент Миколаївського інституту суднобудування В. Овчаренко (1965 р.) пригадував: «Чому ми їхали? ...Нам хотілося подивитися на цілину своїми очима. Нам потрібно було розібратися в собі, для нас поїздка була не для анкетних даних ...Не можна сказати, що все це робилося безплатно – ми ж були студентами, і гроші для нас були не останнім елементом в житті»⁴.

³ Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950-1960-ті рр.): дис... канд. іст. наук / Хоменко Н. М. – Київ, 2008. – С. 211-212.

⁴ Теслер Л. Автографи на бетоні / Теслер Л. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилі, 2004. – С. 55.

Студентка дніпропетровського університету Н. Куцова згадувала, що «на цілину потрапила не по заклику ЦК компартії, не за велінням серця, а за компанію. Я прийшла в університет за путівкою в спортивний табір, куди збиралася їхати з жіночою баскетбольною командою. Зустріла знайомих однокурсників, які запропонували поїхати на цілину. «Поїхали, буде цікаво, путівку зараз випишемо. І виписали»⁵.

Досліджуючи процес становлення розвитку студбудзагонівського руху в УРСР, важливе значення для нас мало спілкування з його учасниками (бійцями студбудзагонів республіки). Саме таке інтерв'ювання допомагає розкрити особистісну мотивацію участі у студентських будівельних загонах, різні аспекти повсякденного життя та виробничої діяльності. У ході нашого дослідження ми безпосередньо спілкувалися з бійцями КДПІ ім. О. М. Горького (нині Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), зокрема з доктором історичних наук, професором, член-кореспондентом НАН України, заслуженим діячем науки і техніки України О. Реєнтом; доктором історичних наук, професором, директором Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова І. Дроботом, заступником директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді Д. Омельченко та доктором історичних наук, професором кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України М. Головком.

Студенти КДПІ ім. О. М. Горького говорять так про мотивацію участі у студентських будівельних загонах: зокрема, І. Дробот (комісар загону КДПІ ім. О. М. Горького 1974-1976 рр., Російська РСФР), говорить, що «студентський будівельний рух – це суспільний феномен того часу, бути бійцем загону було досить престижно, крім того робота у ньому досить високо оплачувалася»⁶; Д. Омельченко (Тюменська область Російської РСФР, 1977 р.) керувався у своєму виборі декількома причинами: «по-перше, це був загальний духовний підйом, щодо участі в будівництві об'єктів народного господарства; по-друге, це матеріальний чинник

⁵ Куцова Н. // Физтех-60. Люди и судьбы / [В. И. Луценко (сост. и отв. ред.)]. – Днепропетровск: Издательство Днепр. ун-та, 2000. – С. 144.

⁶ Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом (1951 р. н.), доктором історичних наук, професором. Директор Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та завідувач кафедри Історії України того ж університету. Академік АН ВШ України з 2009 року. У 1977 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. Розмова тривала 1 год. 10 хв. Запис зроблено 19 вересня 2012 р.

(оплата за виконану роботу була досить пристойна), по-третє, ознайомитися з «цікавими» місцями Радянського Союзу (адже перш ніж потрапити до місця дислокації загону ми мали подолати досить велику відстань)»⁷. Як пригадує О. Реєнт (командир студбудзагону КДПІ ім. О. М. Горького 1972, 1973, 1974 рр., Казахстан, Кустанайська область): «Сьогодні це важко уявити, але тоді ми знаходили в цій роботі моральне задоволення, тягнулися до людей, прагнули допомогти. Всі роботи виконувалися з почуттям високої відповідальності. У студентів і місцевого населення був взаємний інтерес, і це було дуже важливо»⁸.

Студенти, які відправлялися в складі студентських будівельних загонів до Казахстанської РСР чи на схід Російської РСФР, складали достроково весняну екзаменаційну сесію. З собою (крім одягу) кожен брав будівельні інструменти, посуд, сухий пайок, книги.

Як пригадують студенти Миколаївського інституту суднобудування, зазвичай на практику в Тюмень брали стандартний «джентльменський набір»: ватник або бушлат, шарф, робочий костюм, мінімум дві зміни білизни, теплі шкарпетки, робочі рукавиці, кружку, ложку, ніж, нитки, голки, ліхтарик, хороші пісні та вірші⁹.

За спогадами учасників будівельних загонів, відразу після прибуття до місця дислокації студбудзагін розквартирувався. Умови для проживання були різними, і залежали від регіону, де мав працювати загін: на цілині – тимчасово зведені споруди для життя студентів, на Далекому Сході – господарські об'єкти пристосовані для життя.

Як згадує студбудзагонівець КДПІ ім. О. М. Горького Д. Г. Омельченко: «Після приїзду до селища Белозорька, де мав працювати загін, нас відразу направили до місця нашого проживання. Ним послужив недобудований господарський комплекс, проте цілком пристосований для комфортного прожи-

⁷ Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченко, заступником директора Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. У 1978 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. Розмова тривала 1 год. 15 хв. Запис зроблено 26 жовтня 2012 р.

⁸ Інтерв'ю з Олександром Петровичем Реєнтом (1940 р. н.), доктором історичних наук, професором, член-кореспондентом НАН України, заслуженим діячем науки і техніки України. Заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України. У 1975 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. Розмова тривала 45 хв. Запис зроблено 30 листопада 2011 р.

⁹ Теслер Л. Вказана праця. – С. 41, 61, 62.

вання на період виробничої діяльності на об'єкті. Єдине, що дуже дошкуляло, так це велика кількість комарів!! Це була своєрідна особливість цього краю. Харчування у загонах було організовано на високому рівні. Продуктами та водою забезпечували організації на балансі, яких перебували студентські будівельні загони. Їжу доводилося готувати самим, для цього в загін брали двох-трьох дівчат, що мали все це організувати, їм допомагали й інші члени студбудзагону, що з якихось причин не могли працювати на виробничому об'єкті. О 7-й годині був підйом, а у 8 годині загін вже мав бути на виробничому об'єкті і працювати до 20 години, з двох годинним обіднім переривом! Вихідних всього було два на шість-вісім робочих тижнів: перший день на день бійця студентського будівельного загону, а у другий день мав відбуватися якийсь спільний захід з місцевим населенням»¹⁰. Студбудзагонівець І.І. Дробот додає: «Але й при такому напруженому графіку ми знаходили в собі сили зібратися ввечері біля вогнища, поспівати пісень під гітару, влаштувати там різні конкурси та забави»¹¹.

Деякі іншими були умови проживання та праці у студентських будівельних загонах, що працювали на цілих землях Казахстанської РСР. Як свідчать архівні документи, розпорядок дня у студентських будівельних загонах СРСР, у тому числі й загонах, які формувалися на базі ВНЗ УРСР, був наступним:

- Підйом – 6.00;
- Зарядка – 6.10-6.25;
- Туалет – 6.25-6.35;
- Сніданок – 6.35-7.00;
- Лінійка – 7.00-7.10;
- Виробнича діяльність – 7.10-13.00;
- Обідня перерва – 13.00-15.00;
- Виробнича діяльність – 15.00-19.00;
- Вечеря – 19.00-19.30;
- Культурно-масові заходи – 19.30-21.45;
- Вечірня лінійка – 21.45-22.00;
- Відбій – 22.00¹².

¹⁰ Інтерв'ю з Дмитром Григоровичем Омельченко ...

¹¹ Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом ...

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 269. – Звіт про роботу студентського будівельного загону України на будівництві цілих радгоспів Кустанайської області. – Червень-серпень, 1967 р. – Арк. 18.

Проте, такий розпорядок дня у студубудзагонах залишався лише на папері. Робота на цілині була дуже складною і виснажливою.

Комсомольський організатор (комсорт) першого студентського загону Миколаївського суднобудівельного інституту В. Пинежко згадував, що «робота в Джанкулі Кустанайської області розпочиналася о 8.00 і закінчувалася із заходом сонця (це в літній час), вихідним був один день на два тижні, але молодість та завзяття допомагали їм це витримати. Студенти дуже втомлювались, іноді завалювалися в ліжка не роздягаючись, хоча хотілося ще й сходити до місцевого клубу на танці»¹³.

Про життя на цілині розповідають рядки з листа студентки 1965 р. Л. Качкової, адресованого рідним: «Сьогодні був справжній робочий день. Всі дуже втомилися, бо працювали 11 годин, але втома якась приємна. Зробили дуже багато. ...Харчування відмінне, адже самі собі готуємо. ...Дуже гарно обладнали кімнату, почепили фіранки, постелили білу скатертину і наше житло стало затишним. Ну ось і все. Зараз знову викинуть світло. Писати більше ніколи»¹⁴.

Вище згаданий студент цього ж інституту В. Овчаренко (1965 р.) пригадує, що на цілині «довелося добудувати зерноферму, склад міндобрив. Було все: робота до сьомого поту, танці до упаду, пісні біля вогнища, концерти для місцевих жителів, риболовля, перегони, а вранці з сокирою – на будівництво.А яка радість, яку ні з чим не порівняєш, коли в дім, який ти побудував своїми руками, зі сльозами радості та вдячності входив житель цілинного краю!»¹⁵.

Н. Куцова, студентка Дніпропетровського державного університету, згадує своє перебування на цілині так: «В Уральську (місто в Західно-Казахстанській області, Казахстан – прим. автора) нас зустрічали з музикою. ...Дівчат поселили в хатах, а хлопців у палатках та вагончиках. ...Працювали на току: на зерновантажниках, віяли і сіяли зерно, підмітали тік, іноді вдавалося влаштуватися вантажником на машину. ...Працювали вночі. Під ранок, коли втомлювалися та хотіли спати, заривалися у тепле зерно ...За гарну роботу мене нагородили грамотою ЦК ВЛКСМ Казахстану»¹⁶.

Як пригадує О. Реєнт: «Робочий день командира починався вдосвіта, як кажуть, з першими півнями, і тривав 14-15 годин. Доводилося вирішу-

¹³ Телслер Л. Вказана праця. – С. 55, 57, 58.

¹⁴ Там само. – С. 64, 65.

¹⁵ Там само. – С. 55.

¹⁶ Куцова Н. // Физтех-60... – С. 144, 145.

вати найрізноманітніші питання: налагоджувати помешкання та харчування бійців, укладати договори на виконання робіт, підписувати наряди, вести складні розрахунки з організаціями-субпідрядниками. У процесі роботи оволодівав функціями виконроба, майстра, бухгалтера. Ось тоді знадобилися навички, набуті в Київміськкомунбуді та армії.

А який неоціненний життєвий досвід та імпульс до роботи давало спілкування з директором радгоспу Миколою Григоровичем Козловим! Він так умів поставити виробничий процес, що кожна його ланка діяла як відлагоджений механізм. І нам вдавалося не порушувати цього ритму! Напевне, що ще й донині служать людям зведені нами в далекому Казахстані ферми, житлові будинки, виробничі та складські приміщення»¹⁷.

М. Головка пригадає (студубудзагонівець КДПІ ім. О. М. Горького, 1975 р.), що «найбільшою трудністю, яка виникала, у загоні, так це було здолати фізичне навантаження пов'язане з виконанням будівельних робіт, змусити себе кожного ранку підійматися й виконувати одну й ту ж роботу (працювали практично без вихідних). Але тут були й свої плюси – студент оволодівав навиками будівельних робіт (іншими словами кажучи – навичками робітничих професій)»¹⁸.

Проте, життя у студентських будівельних загонах складалося не тільки з виробничої діяльності, а й організації відпочинку та дозвілля. Як згадує командир студбудзагону «Славутич» (1975 р.) Олександр Петрович Реєнт: «Хоча ми й були далеко від дому, часто самі собі влаштували свята й залучали до них місцеве населення. У різних загонах були свої традиції. Але далеко від дому намагалися святкувати звичні для себе свята. Виготовляли подарунки, щоб привітати один одного, слали додому телеграми з вітаннями-листочками»¹⁹. Традиційними були свята: «Закопування зеленого змія» заходи, що проводилися за 1-2 дні до від'їзду на цілину. Метою було припинення розпивати спиртні напої на час трудового десанту; 23 лютого (23 липня); цілинний Новий рік (з 31 липня на 1 серпня); 8 березня (8 серпня); 14 лютого (14 серпня). У ці дні члени

¹⁷ Інтерв'ю з Олександром Петровичем Реєнтом ...

¹⁸ Інтерв'ю з Миколою Леонітьовичем Головком (1952 р. н.), доктором історичних наук, професором, ректором Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (2003-2011), нині працює професором кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України. У 1978 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького. Розмова тривала 55 хв. Запис зроблено 28 вересня 2012 р.

¹⁹ Інтерв'ю з Олександром Петровичем Реєнтом ...

загону готували подарунки, малювали один одному листівки, вітали керівництво, надсилали телеграми своїм колегам з інших загонів²⁰.

Існували й інші свята, такі як День спорту, День ввічливості, День Нептуна, День будівельника, День сміху, День анархії і т. д. Особливо цікаво проходило свято – «ДМБ» («День молодого бійця»). У цей день штаб обирався із молодих бійців-першоцілинників. Вони мінялися місцями з «дідами» і «муштрували» їх. Проте, найвеселішою була «Посвята у зеленку» – перший день перебування загону на будівництві, коли нових бійців перевіряли на витримку та мужність. Випробування були важкими і простими, але завжди веселими та з видумкою²¹.

Проте, як згадує Іван Іванович Дробот, з ним погоджуються й інші бійці студентських будівельних загонів: «Найбільшою подією для студентів-будзагонівців було відзначення «Дня бійця студентського будівельного загону» (тобто свого професійного свята) – це був офіційний вихідний (один з двох-трьох за весь період робіт), для нас організувалася концертна програма, проводилися екскурсії, де ми мали змогу ознайомитися з місцевим колоритом та традиціями»²².

Таким чином, використання джерел усної історії (зокрема усних спогадів), значно розширюючи джерельну базу з вивчення історії студентського будівельного руху в УРСР, дозволило проаналізувати мотивацію, якою керувалися студенти вступаючи до будівельного загону, описати їх враження від перших поїздок у складі загону, вияснити, з якими труднощами стикалися та яким чином вони вирішувалися, їхнє ставлення до організації виробничого періоду, визначити матеріально-побутові умови у загонах, а також з'ясувати світосприйняття та світогляд молоді 1960-1970-х рр. тощо.

Незважаючи на суб'єктивізм спогадів його учасників, у поєднанні з архівними матеріалами, усна історія, як джерело історичного дослідження, дозволяє об'єктивно розкрити реальну картину повсякденного життя студентських будівельних загонів, що формувалися на базі ВНЗ УРСР у 1960-1970-х рр.

²⁰ Студенческие строительные отряды [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>.

²¹ Там само.

²² Інтерв'ю з Іваном Івановичем Дроботом ...

УДК 94 (477):303.686.5:396

Іроїда Винницька
(Торонто, Канада)

УСНІ СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В ЛИХОЛІТТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

Як нове джерело історичних інформацій Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр в Торонто (Канада, далі – УКДДЦ) започаткував у 1982 р. записувати усні спогади у формі інтерв'ю зі свідками Голодомору і свідками подій Другої світової війни. У 1992 р. налагоджено співпрацю з Інститутом історичних досліджень Львівського університету ім. Івана Франка (далі – ІІД ЛНУ) з метою поширити проект інтерв'ювання на теренах України². На базі університету ім. Івана Франка у Львові переведено перші спецкурси «Усні спогади як джерела новітньої історії України». Курси в 1992 році провадили: др. Борис Гудзяк (директор Інституту Історії Церкви), Віктор Сусак (Інститут історичних досліджень Львівського університету) та Іроїда Винницька (Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр, Торонто, Канада). Завдяки співпраці цих трьох викладачів виготовлено експериментальний посібник «Жива Історія: Методологічний посібник», який служив підручником для опитувачів, що розпочали збирати усну інформацію на теренах Львова і Львівщини. З перспективи часу 1992-ий рік можна вважати початком розвитку усної історії в Україні. В той час також запропоновано усній історії українську назву – «жива історія»³.

У статті подано джерельну базу, розглянуто процес інтерв'ювання і зроблено спробу голосами жінок проілюструвати події чи явища,

¹ Статтю підготовлено і усучаснено на основі виступу авторки на конференції програми ім. Фулбрайта в Україні на тему «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (м. Київ, 23-26 вересня 2009 року).

² Рівночасно в 1992 р. у Львові започатковано діяльність Інституту Історії Церкви, завданням якого було записати усні свідчення про підпілля Української Греко-Католицької Церкви. Тепер Інститут є частиною Українського Католицького Університету у Львові.

³ Слово «усна» існує в українській термінології як «усна словесність». Щоб відмежувати від усної культури і фольклору, запропоновано термін «жива історія».

зумовлені війною або її наслідками, що безпосередньо торкалися життя жінок.

УКДДЦ є архівним сховищем живої історії. Наразі в ньому зберігається понад 2000 годин аудіозаписів усних свідчень. Половина з них записана з жінками, у т. ч. понад 200 годин з жінками-свідками подій Другої світової війни. З них 70 - вибрано для аналізу. Ці свідчення є результатом двох проектів і стадій збирання: 1) проект УКДДЦ і 2) проект ІІД ЛНУ. Також включено два інтерв'ю із сестрами монахинями з архіву Інституту Історії Церкви при УКУ.

Всі вище згадані інтерв'ю були зібрані між 1986 і 2008 рр. У часі інтерв'ювання свідки були мешканцями Австралії, Канади, Німеччини, Польщі, США і України. Під час Другої світової війни їм було від 2 до 48 років, а більшість мали від 13 до 28 років. Проживали в 16-ти областях України (Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська), а також у Криму і на етнічних українських землях Надсяння. Оповідачки під час війни, або після війни, перебували в Аргентині, Канаді, Німеччині, Австрії, Польщі, Чехословаччині, а також в ГУЛАГ-ах Сибіру. Рівень їхньої освіти був різний: 10% здобули вищу освіту, 60% – середню, 26% закінчили початкову школу, а 4% зовсім не мали освіти. Слід зазначити, що з 60%, які здобули середню освіту, 20% розпочали навчання в університеті, але не змогли продовжувати і закінчити через обставини, спричинені війсьними подіями (арешт, ув'язнення, депортація, вивезення на Сибір та еміграція).

Для проведення інтерв'ю було виготовлено детальну анкету. Інтерв'ю тривали від одної до трьох годин українською мовою. Спершу запитували основні особисті дані: ім'я і прізвище, прізвище перед одруженням, дата і місце народження, рівень освіти, родинний стан, родинне походження. Далі – інформація про стан життя перед 1939 роком; опитувані пригадували початок Другої світової війни, про т. зв. перший прихід совітів на західних українських землях, прихід німецьких військ, нищення євреїв, випадки їх порятунку. Багато уваги присвячено докладному опису подій, дат, назв місцевостей та імен конкретних осіб. Особливу увагу звернено на особисті емоційні моменти, такі як родинні нещастя, спричинені війсьними подіями, а також все, з чим респондентки хотіли поділитися, наприклад: народжування дітей, розлука з членами родини,

арешти, перебування у в'язниці, бомбардування, насильство, еміграція, насильне вивезення на працю до Німеччини, а також щасливі та радісні переживання.

Більшість інтерв'ю проводилися в будинках інтерв'юєрів у надії, що знайоме оточення зменшить травму. Проте кожен спомин викликав глибокі емоції – сміх або сльози, часто емоційно вичерпував як тих, хто відповідав, так і тих, хто запитував.

На жаль, ми не могли застосувати спосіб випадкового вибору свідків і свідомі того, що це може підлягати критиці.

Як впливають ці усні свідчення на розуміння подій Другої світової війни і який вплив мали події Другої світової війни на долю української жінки? Тут ми розглянемо три питання:

- Жінка-матір, як жертва війни;
- Репресії проти жінки за політичну діяльність її чоловіка;
- Жінка в підпільній боротьбі УПА.

Жінка-матір, як жертва війни

Всі оповідачки-матері в інтерв'ю мимовільно говорили про своє материнство, згадували дітей. Деякі спомини були тяжкі та супроводжувалися сильними емоціями і навіть плачем. Наведемо уривок з інтерв'ю із Софією Степанюк (УКДДЦ, #43, #78), яка крізь сльози оповідає про втечу з родиною на Захід через Карпати, і в селі Телешниці прийшов час народжувати:

В Телешниці я народила Марійку на підлозі, на соломі, в пустій школі, де ми затрималися. Фронт большевицько-німецький був два кілометри від села. Чоловік побіг за лікарем до села, бо я не могла вродити дитини, почала вмирати. Ганю [трьохлітню донечку – І. В.] замкнув в шафу і побіг. Вернувся із старенькою бабунею. Вона мала білий фартушок і вийняла пляшечку зі спиртом з кишені, помила руки і обернула в мені дитину так, що я її головою вродила. Казала, що вона понад 500 дітей привела на світ за свого життя. На голові мала білу хусточку і була дуже чиста. Вона мене спасла.

Так що за два дні ми мусили втікати далі на захід з німецьким військом. Я йшла пішки після породів, за два дні, двадцять кілометрів. Марійка і Ганя їхали на фірі, я мусіла йти...

Із 70-ти наших оповідачок, 22 під час Другої світової війни були у віці від 18 до 35 років і були одружені. З них 72% у цей час народили дітей. Це

вказує, що не дивлячись на тяжкі воєнні умовини, жінки виконували свій природний обов'язок і народжували дітей. В інтерв'ю вони розповідають про тяжкі умови: під бомбардуванням, в околиці фронту, без лікарської опіки в несанітарних умовах їм доводилося народжувати⁴.

Про знущання над вагітною жінкою в німецькому концентраційному таборі Ноймаркоберфайс в Баварії розповідає Анеля Варварук (УКДЦ, #365):

Був такий момент, що привезли з Волині, – десь захопили, з хати забрали маму в тяжі і троє маленьких діточок. Як вона то-то вмирала, і як вона казала клякнути дітям і як благословила тих дітей. Господи, я про те теперка думаю, то серце крається. Вона як померла, була сім місяців в тяжі з дитиною, і померла. Били там дуже її німці, бо то ніби у хаті вона партизанів переховувала...

І вона в таборі померла, в тім шпиталі померла, може через дитину померла. А може воно вже було померше, як вона приїхала? Десь там її били, то хто його знає. Вона десь тиждень була, аніж померла. І вона так благословила тих діточок і так до тої старшої дівчинки казала, щоб вона уважала, що то є родина, щоби вона дивилася на тих двоє менших. І я кажу, Боже, і як ми всі плакали.

Ряд трагічних випадків, яким можна дати назву: «мати і дитина», занотовано і після закінчення війни, як наслідок війни. Зокрема задокументовані випадки на території Західної України, де продовжувала свої дії Українська Повстанська Армія (УПА). Радянська влада провадила гостру боротьбу з будь-якими проявами дій УПА і за будь-яку співпрацю з підпіллям арештовувала. Під ці арешти попадали часто і невинні жертви. Крім того велася боротьба з «буржуазним націоналізмом». Ідейна українська молодь потрапляла в тюрми і без суду відбувала покарання в концентраційних таборах. Одною з таких жертв була Олександра Блавацька (УКДЦ, #400), яка була заарештована і відбула 10 років заслання за те, що несла вінок на похороні митрополита Андрея Шептицького. На засланні в ГУЛАГ-у народила Олександра доньку, яку через півтора року забрали від неї на виховання в дитячий будинок в Отрадній. Ганна Свиридова (ПД ЛНУ, #392) засуджена за співпрацю з УПА, на засланні народила сина, якого також відібрали на виховання в дитячий будинок і дозволяли мамі відвідувати дитину два рази в місяць під наглядом. Гали-

⁴ Більше про це в інтерв'ю з Наталкою Закидальською (УКДЦ, #128) та Гриною Руснак (УКДЦ, #413).

на Скасків⁵, обвинувачена у зв'язку з бандерівцями, у львівській в'язниці народила донечку, яка через рік померла в київській в'язниці.

Питанню «мами і дитини» в совітських ГУЛАГ-ах Анна Апплебаум присвятила розділ «Жінки і діти» в своїй монументальній праці «GULAG»⁶. Авторка твердить, що крім формальної заборони арештовувати вагітних жінок та жінок, які годують грудьми, на практиці були арештовані як вагітні, так і молоді мами. Вона наводить випадок Наталі Запорожець, яку арештовано на восьмому місяці вагітності. Під час важкого переїзду на заслання, вантажними машинами і товарним потягом, Наталя народила мертву дитину⁷.

Перебування мами з новонародженою дитиною було обмежене часом. Марта Чиж у своїй праці⁸ пише, що згідно з законом жінка, заарештована в СРСР, мала право мати при собі дитину до чотирьох років⁹. Але цього закону каральна система СРСР не придержувалася. Це підтверджують вище наведені свідчення Блавацької, Свиридової та інших.

Без огляду на те, як довго матері дозволено було мати при собі немовля – надходив час розлуки – час, коли влада забирала дитину до дитячого будинку на виховання. Про момент розлуки жінок з їхніми дітьми описує в своєму свідченні Василина Саламон (УКДДЦ, #51), яка відбувала ув'язнення у таборі в Інті:

Я бачила сцену, якої до кінця життя не забуду. Кінчається дитинці 3 роки, і ту дитинку відвозять уже. ... Як це виглядало? Були як раз, ми всі в зоні, певно була неділя... І ми йшли дивитися, як тих дітей будуть забирати. Кожна мама мала право свою власну дитинку винести з того бараку і занести на вахту. Кожна мама старалася якусь шапочку, якийсь светеречок, що-небудь тій дитинці дати. І тримала, може, останній раз ту дитинку на руці. І вони несли тих дітей на вахту. А на вахті уже кожну дитинку переймала медсестра вільна [з незасуджених. – І. В.] з конвоєм. До кожної дитинки конвой і носра. Вичитували: така і така дитинка тоді родилася, так називається, такої мами. А мами... декотрі, не давали*

⁵ Сусак, Віктор. Жива історія Бережан та околиці 1930-1945 років: Інтерв'ю з Галиною Скасків, Україна Модерна, ч. 2-3 (за 1997-1998рр.), Львів, 1999, с. 275-308.

⁶ Applebaum, Anna. Women and Children, Gulag: A History. New York – London – Toronto – Sydney – Auckland: Doubleday, 2003, pp. 307-333.

⁷ Ibidem. – P. 318.

⁸ Chyz, Martha. Woman and child in the modern system of slavery – USSR. Toronto, 1962, p. 30.

⁹ Stalin's Slave Camps, ed. by International Confederation of Free Trade Unions, Brussels, 1951, p. 20.

* Nurse (з англ.) – медсестра.

їх, кричали, їм виривали ті діти. Та дитина плакала, та мама кидалася на землю, біла ногами і руками. Вона... Страшне. Я це бачила. Кілька дітей, небагато їх, везли може так з 5 тих діточок, везли і забирали. І дуже часто матері не знаходили вже тих дітей.

Ми занотували цікавий випадок в інтерв'ю з Анною Мартинюк (УКДДЦ, #357), що відображає моральні знущання, які доводилося приносити матерям у в'язниці. Після закінчення війни Анну разом з чоловіком заарештувало радянське КГБ у Варшаві. Обом закидали участь в УПА під час війни. В тюрмі Анна народила сина. Анна описує випадок у в'язниці на Уралі, коли захворіла її дитина:

*Пам'ятаю раз, було так: відчинилися двері і жінка, диджурна, зачала щось говорити. Я це добре не знала російської мови. Тільки зрозуміла «пусть то отродье бандеровское подойдет»**. Як я то почула, знаєте, положила Олеся, а сама вскочила до неї, я не знаю як мої руки найшлися в її волоссі. Пам'ятаю, що я нею трясла, вона кричала. Диджурні прибігли, відірвали її від мене, але бачите, я її більше не бачила вже.*

Слід звернути увагу на те, що, коли після арешту мами, малолітні діти лишалися без опіки, тоді здебільшого ними опікувалися далекі родичі або й чужі люди. Після звільнення мами з тюрми чи заслання розпочиналися пошуки дітей і ці пошуки мали різні результати. Василина Саламон (УКДДЦ, #51), відбувши шість років ув'язнення, повернулася і почала шукати своїх синів, якими після її ув'язнення опікувалися родичі:

Но перше, де ж я поїхала? Дітей шукати. Це перше було. Приїхала я до Збаражжа, а там тітка моя... входжу. То такого синка лишила, а то такий вже синок. «Я тебе не пізнала», я кажу: «Зенусю!» А він так почервонів, нічого, так стоїть. Ну, і зараз побіг до сусідки хвалитися, що мама прийшла.

А я поїхала тоді другого сина шукати. То були Петрики, коло Тернополя. Іду я, іду, під гірочку, так іду. А якийсь на такій великій черешні хлопчик рве черешні. Я кажу: «Слухай, хлопчику, де тут живуть Шумські?» «От тут, – каже, – о, друга хата». Я прийшла там, там, де був, мій хлопчик. Вони кинулися: «А де ж Ігорчик, де ж він тут є?» Іде от той хлопчик, що на дереві був.

Не всім пощастило так, як Василені. Євгенія Целінська (ПД ЛНУ, #242) відбула десять років ув'язнення і заслання, а після звільнення довідалася, що її син, якого залишила немовлятком, всиновлений і живе в Смоленській області у Єльні. Через судовий процес домоглася повернення сина, але він

** Нехай цей виродок бандерівський здохне (з рос.).

відмовився їхати з мамою, поки живе «бабушка». Після смерті «бабушки» переїхала зі сином до Костополя. Розповідає про мовний конфлікт із сином та навчання всього українського.

Але чи не найбільш жорстокою була доля Евдокії Фігури, про яку свідчить її донька Анеля Варварук. Її мама, разом з двома братами – п'ятнадцяти і дев'ятнадцяти років – була вивезена в 1946 р. на Сибір. По дорозі до Сибіру дітей розлучили з мамою, доля братів дотепер невідома, їх не вдалося знайти, навіть через Канадійський Червоний хрест.

Репресії проти жінки за політичну діяльність її чоловіка

Німці, як і більшовики, використовували принципи колективної відповідальності. Жертвами такого підходу часто були жінки, зокрема, дружини.

Софія Степанук за політичну діяльність чоловіка відбула ув'язнення в фашистських тюрмах Крем'янця та Рівного. В своєму інтерв'ю розповідає:

Тоді, в 1943 році, 16 липня по Волині стали арешти і в Крем'янці¹⁰. ... Два озброєних чоловіки і ще один, так мене підіхнув в авто, замкнули за мною двері. Думаю: «Куди вони везуть мене?» Вони везуть у в'язницю. Я вже зрозуміла, – то вже були арешти їхні, – що я вже пропала тут...

*І питається мене: «Чого ти, чого тебе арештували?» Я кажу: «Я не знаю». «А де твій чоловік?» Я кажу: «Пішов до праці». «А де він зараз є? Що, пішов у бандити?» А я кажу: «Ні, мій чоловік пішов до праці. Його, – кажу, – більше не бачила». А тоді той перший каже до мене: «**Як прийде Ваш чоловік, тоді ми Вас пустим**» ... Я нічого не знала. Я щиро говорила, бо я нічого не знала, я взагалі не знала, що зі мною роблять...*

Наталія Башук (УКДДЦ, #91) родом зі Львівщини, студентка права, також була арештована за політичну діяльність чоловіка. Наталія з

¹⁰ Широкомасштабні операції німців проти УПА у червні-серпні 1943 р. переросли у великий наступ, в якому за українськими джерелами, німці застосували проти УПА 10 000 осіб, 10 моторизованих батальйонів, що мали важке озброєння і артилерію, а також 50 танків і 27 літаків. У ході цих операцій, зокрема 14-16 липня по всій Волині німці палили цілі села, в ніч з 15 на 16 липня було заарештовано понад 2 000 представників інтелігенції (280 в Крем'янці) і усіх розстріляно. Німецькі операції були зумовлені неможливістю виробництва та постачання необхідної кількості лісу для шахт Донбасу, оскільки Південь Волині знаходився в руках українців, а північну частину Волині контролювали радянські партизани. (Див. про це: Косик, Володимир. Україна під час Другої світової війни. 1938-1945, Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992, с. 422-424).

маленькою дитиною приїхала до сестри в Мокротин, і там її німецька поліція арештувала. Вона так згадує перебіг арешту:

«Де є чоловік?» Я кажу: «Я не знаю... Я приїхала до сестри, а де він подівся, я не знаю.» ... «То таки ми Вас арештуємо.» Я кажу: «Ви не можете мене арештувати, бо я маю дитину. То я беру дитину хіба з собою до в'язниці». Він тоді витягнув револьвер, приложив дитині до скроні і каже: «Я її застрілю. А ми з дитиною до в'язниці не будемо брати.» Ну, я клякнула, попросилася з нею, казала: «Пам'ятай, чим є батько і твоя мати»... Дитина лишилася з сестрою.

Раїса Симчич (ІД ЛНУ, #397) народилася на Запоріжжі. В 1963 р. на Запоріжжя приїхав сотенний УПА Мирослав і одружився з Раїсою. 1968 р. Мирослава арештувало КГБ і засудило на 25 років. Оповідачка твердить, що тоді розпочалися постійні її переслідування, обшуки, прослуховування телефону, залякування – все через ув'язнення чоловіка.

Жінка в підпільній боротьбі УПА

Із 70-ти вибраних нами інтерв'ю, 46 оповідачок перебували на території, де активно діяла УПА. Слід наголосити, що 68% з них свідчать, що вони по-різному співпрацювали з УПА і за ту свою діяльність були переслідувані як німецьким, так і радянським окупаційними режимами.

Переглядаючи літературу про УПА, варто зупинитися на найбільш вичерпних спогадах Марії Савчин¹¹ і Галини Коханської¹² – учасниць підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. В інших матеріалах, якщо і є згадки про жінок в УПА, то в основному вони відносяться до участі жінок у праці Підпільного Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ)¹³. У Літописі УПА, том 23¹⁴ (присвячений медичній

¹¹ Савчин, Марія. Тисяча Доріг – Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни, Київ: Смолоскип, 2003.

¹² Коханська, Галина. З Україною у серці – Спомини. Торонто–Львів: Літопис УПА, 2008.

¹³ Український Червоний Хрест був складовою частиною УПА. Його організатором і першим керівником була відома діячка ОУН Катерина Зарицька. УЧХ мав три відділи: медичний, опіка над пораненими та хворими бійцями УПА, фармацевтичний (заготівля ліків) та відділ суспільної опіки. Структура УЧХ була побудована за територіальним принципом: існував районний, окружний та обласний провід, що керувався Крайовим проводом УЧХ. (Див. про це: Медична опіка в УПА, Літопис Української Повстанської Армії, т. 23, за ред. М. Ріпецького, Торонто – Львів: Вид-во Літопис УПА, 1992)

¹⁴ Ibidem.

опіці в УПА), знаходимо деякі інформації про УЧХ, бібліографічні дані про Катрусю Зарицьку і Галину Дідик, а також декілька світлин і сім різних за обсягом споминів про діяльність жінок в УЧХ. Із записаних нами інтерв'ю можемо доповнити цей матеріал про внесок жінок ще деякими цінними свідченнями Юлії Ганущак (ІД ЛНУ, #339), Ірини Камінської (УКДДЦ, #136), Ірини Козак (УКДДЦ, #15, #18) і Анни Мартинюк.

Як твердять наші оповідачки, участь жінок у підпіллі не обмежувалася працею в УЧХ. Часто така праця поєднувала й інші обов'язки. Добрим прикладом є Ірина Козак, яка була організаційним референтом УЧХ, а рівночасно – зв'язковою Романа Шухевича, за завданням якого налагоджувала зв'язки із закордонними частинами ОУН.

Розглянемо різні ролі, що їх виконували в УПА жінки, з якими ми записали інтерв'ю. Наші оповідачки твердять, що зв'язковими в УПА були переважно жінки. Ольга Еліяшевська (УКДДЦ, #5) була зв'язковою між Віднем, Львовом і Берліном. Олена Климишин (УКДДЦ, #12) і Ірина Руснак (УКДДЦ, #413) були зв'язковими на Лемківщині. Люба Лось (ІД ЛНУ, #329) була зв'язковою в селах Тернопільщини. Наталія Башук виконувала функції зв'язкової крайового проводу Закерзонського краю. Цей період вона описала в книжці «На межовій землі»¹⁵.

Водночас обов'язки зв'язкової поєднувалися і з іншими обов'язками, про що довідуємося з розповіді Стефанії Гурко (УКДДЦ, #154). Під час війни Стефанія Гурко активно працювала в підпіллі як зв'язкова, культурно-освітня референтка юнацького вишкільного табору ОУН ім. Євгена Коновальця у Ямниці (у серпні 1941 р.), а також як член похідних груп, де в Кам'янець-Подільській окрузі вела агітаційну роботу з селянами. Для легалізації свого перебування вчителювала та вчилася в гімназії. Подібно і її приятелька Клавдія-Марта Басараб (ІД ЛНУ, #8) була зв'язковою і членом тих же похідних груп. Тільки по різному склалися їх дальші долі. Стефанія опинилася в еміграції в Канаді, де розвинула свій письменницький талант, а Клавдія була засуджена на 10 років, вивезена в Республіку Комі, а далі у Воркуту. В Україну повернулася аж у 1964 р.

Зі свідчень Софії Степанюк довідуємося про те, що якраз жінкам доводилося бути посланцями для виконання різних небезпечних доручень:

Я дістала з Антонівців наказ перевезти до Рівного (то був зв'язок до Рівного і я мала цей зв'язок). Отже мені сказали так: «Ти перевезеш ту

¹⁵ Башук-Леонтович, Наталія На Межовій Землі, спогади з Закерзоння 1945-1949 рр. Київ: Пам'ять століть, 1999.

валізку», то так було дискретно*, що я навіть не знала, що я мала перевезти. «Ти перевезеш валізку, там підійде до тебе такий-то такий-то хлопець. Ти тримай галузку бузку в себе в руках і він до тебе підійде, скаже тобі кличку**, ти йому відкажеш і віддаси йому ту валізку». Пізніше я дізналася, що там було чотири нагани (револьвери) і то треба було перевезти автобусом, бо інакше переслати не можна було. Це треба було хлопцям з Рівенщини.

Так твердить Мірчук Петро¹⁶, крім військової підготовки треба було перевести теж належну політично-психологічну підготовку українського загалу до спротиву німецькій владі. Для цього відбувалися вишколи пропагандистів. Олійник Надія (УКДЦ, #408) перейшла ідеологічний вишкіл у віці 17 років і за її словами:

... дістала вже позицію пропагандистки. Це полягало в тому, що на домовлений день, звичайно в суботу пополудні, в домовленому місці була підвода. І з тим візником я мусіла обмінятися так званою кличкою, гаслом. Тоді він віз мене на призначене село. Там увечір збиралися дівчата і треба було до них промовляти. Я не уявляю сьогодні, як я могла в такому віці дорослим дівчатам що-небудь говорити, але тоді, знаєте, молодим море по коліна. Я говорила їм про все, згідно з інструкціями. Про міжнародну ситуацію, про можливість війни, про конечність збройного змагу, який прийде незадовго, як треба бути готовим, що треба приготувати, і передусім бути ідейними і не жаліти, якщо буде потреба, навіть життя свого. І так склалося, що багато з них загинули, а я, на жаль, я опинилася на еміграції і досі тут валяюся, замість жити в Україні. Але так життя склалося.

Драматичне свідчення Ірини Камінської відкриває ще одну діяльність жінок, яка завжди пов'язується в УПА з мужчинами. Ірина Камінська розповідає про її участь у збройних сутичках з поляками. Вона була в сотні Бродича в околиці Криниці. Її з двома стрільцями – Орликом і Залізом – в лісі заскочив польський військовий відділ. Під час сутички Орлика вбили, Заліза поранили. Ірина оповідає:

...І тут я чую, вже кулі коло мене свистять, а я ту пепешу маю, котра диск не піддає, не стріляє, і я паду на землю, і роблю такий рух тою пепешою, котра не стріляє, роблю такий оборот, і вони всі впали на моїх

* Таємно.

** Гасло.

¹⁶ Мірчук, Петро Українська Повстанська Армія. 1942-1952, Мюнхен 1953, с. 26.

очах на землю. ... Значить стріляли десь там, десь далеко. І я підриваюся і біжу, біжу, і повторюю ще раз той самий маневр... І прошу собі уявити, що ми добігли до лісу, вони нас не вхопили. То був найдовший день в могому житті, бо я залишилася сама з тим одним раненим стрільцем. І, знаєте, перший раз в житті, що в мене такі були думки: «Як я близько смерті? Що моє життя? Я навіть не знаю ще смаку любові, я не знаю нічого. Я є з лісу. В товаристві стільки мужчин, а я, а я ... тільки для тої служби»...

Найбільше число наших оповідачок згадують, що збирали продукти, одяг, ліки для УПА, носили доручення, займалися розвідкою та виконували окремі завдання¹⁷. Щоб відповісти на питання: чому жінки були частиною УПА, наведемо свідчення Анни Мартинюк, зв'язкової УПА, санітарки УЧХ:

Я не була членом ОУН, я була тільки в УПА... , в нас була жіноча сітка зорганізована, щоб організувати ліки, нав'язувати зв'язок... Я хотіла помагати і вступила в організацію. Тоді всіх брали, хто був потрібний. А знаєте, якось я не потрапила сидіти вдома і дивитися на біду, яка є наоколя. Молодь вся включилася, переважно.

Підсумовуючи сказане, можна поставити питання: яка доцільність такого дослідження? В першу чергу, це зміна підходу до висвітлення історичних подій. Цей підхід дає змогу почути голос окремих осіб, а в нашому випадку жінок. Їхній особистий досвід надає історії людського виміру і може впливати на загальноприйняті поняття про окремі події і пов'язані з ними стереотипи. Зібраний нами матеріал дозволяє стверджувати, що через те, що етнічні українські землі були полем бою східного фронту Другої світової війни, то українська жінка була жертвою як німецького, так і радянського окупаційних режимів. Українська жінка, яка проявляла свою українську самобутність, часто була жертвою етнічних конфліктів, пов'язаних зі змінами державних кордонів. На основі наших інтерв'ю можемо твердити, що історична пам'ять зберегла інформацію про вагомий події у житті жінок, що пережили воєнне лихоліття Другої світової війни. Наші респондентки підтверджують тезу, що її висунула

¹⁷ Про це свідчать: Володимирська Ірина (ПД ЛНУ, #29), Довгунь Софія (ПД ЛНУ, #73), Жминда Мирослава (ПД ЛНУ, #79), Бурій Анна (УКДДЦ, #67), Когуляк Євгенія (ПД ЛНУ, #352), Косар Стефанія (ПД ЛНУ, #114), Саламон Василина (УКДДЦ, #51), Целінська Євгенія (ПД ЛНУ, #246), Юзич-Дибало Марія (ПД ЛНУ, #256).

Марта Богачевська-Хомяк¹⁸, що українську жінку не цікавив теоретичний фемінізм, а прагматичне застосування його. Вона бачила материнство, опіку над родиною і службу «Матері Україні» рівнозначними своїми обов'язками. В багатьох випадках громадські обов'язки і боротьба з національним поневоленням перемагали.

За останні роки на теренах України проводилося ряд жіночих проєктів записів живої історії. Як наслідок цих проєктів – з'явилися деякі публікації¹⁹. Водночас, з'явилися публікації, побудовані на опитуванні осіб, вивезених на примусові роботи до Німеччини, т. зв. оstarбайтерів²⁰. Але мало з них торкаються наведених тут тем.

Поданий нами матеріал лиш частково висвітлює жіночу проблематику Другої світової війни. В архіві УКДДЦ і ПД ЛНУ є багато записів живої історії про долю жінок, вивезених на примусові роботи до Німеччини, про перебування в ГУЛАГ-ах на засланні, у в'язницях польських, радянських і німецьких, про репатріацію, акцію «Вісла», а також про щоденне родинне життя з усіма світлими і темними сторінками. Наш архів – це скарбниця, яка уможливить майбутні студії, які ми зобов'язані і хочемо далі продовжувати.

¹⁸ Bohachevsky-Chomiak, Martha. *Feminism: The Road to Autonomy, Feminists Despite Themselves-Women in Ukrainian Community Life 1884-1939*. CIUS, Edmonton, 1988. pp.186-196.

¹⁹ Див.: Кісь, Оксана. Відновлюючи власну пам'ять: проєкт «Україна ХХ століття у пам'яті жінок», *Україна модерна*, Число 11, сс. 266-270; Дацюк, Галина. *Усна жіноча історія, Повернення*. Київ: Жіночий Центр «Спадщина», 2003; Дацюк, Галина. *Історія однієї фотографії – спроба самопрезентації*, Київ: Жіночий Центр «Спадщина», 2007; Кісь, Оксана. *Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України, Україна модерна*, Число 11, сс. 85-99; Середа, Вікторія. *Регіональні особливості історичної ідентичності: гендерний аспект*, *Вісник Одеського національного університету*. – Т.12. – Вип.6. Соціологія і політичні науки, сс.78-88.

²⁰ Лапан, Тетяна. *Українські жінки на примусових роботах у Третньому Райху, Україна модерна* 2007, Число 11, сс. 127-139; Невигадане. *Усні історії оstarбайтерів*. Авт.-упор.ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004.; Lapan, Tetiana. *Die Westukraine und die Erfahrung der Zwangsarbeit, Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. 2008. s. 220-230.

УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

УДК 94(477)

Богдан Черномаз
(Умань, Україна)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І МИ

З перших років початку ХХІ ст. в середовищі українських науковців гуманітарної сфери відбулося помітне зростання уваги до особливостей пам'яті і виникнення потреби її виділення у декілька категорій. Перечислимо деякі з них: «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «національна пам'ять», просто «пам'ять про те, що було», «династична пам'ять», родинна тощо.

Дійсність показує, що причину загострення уваги до проблем пам'яті в середовищі дослідників історії України слід шукати не в середовищі істориків чи соціологів, а в середовищі політиків та багатьох владоможців, які досить брутально стали втручатися у процес досліджень історії України, і нав'язувати науковцям свої, далекі від принципів історизму і об'єктивізму методологічні принципи розвитку сучасних досліджень.

Широкі верстви українського суспільства сприйняли таке втручання з обуренням і на сторінках ЗМІ відповідна оцінка любителям «коригування» історичної правди була дана. Річ у тому, що науковці гуманітарної сфери, які за роки незалежності України встигли засвоїти демократичні засади праці при виконанні історичних досліджень, розцінили таке втручання як спробу реставрації традицій тоталітаризму з періоду «радянської доби».

У світовій практиці вплив політиків чи державних чиновників на процес історичних досліджень та спосіб трактування історичних подій згідно своїх засад світобачення не є чимось новим і про це історики Заходу відкрито говорять. Більше того, деякі з них, ті які представляють історичну науку Західної Європи вважають, що висвітлення історичних подій при історичних дослідженнях зазнає певної деформації і вони стверджують, що це закономірно. Така їхня точка зору ґрунтується на тому, що вони вважають, що праця дослідників історії як і інших науковців, які

працюють в державних інституціях гуманітарної сфери, повинна бути оплачена, а функцію роботодавця завжди виконує влада, а у представників влади нерідко виникає бажання впливати на документування історичних подій (тобто на процес писання історії) «правильно», якщо історичні події розглядати з точки зору представників влади.

Представник західноєвропейської історичної науки Алан Магілл з цього приводу писав так: «Потреба пам'ятати, що трактувати минуле у «правильному» вигляді звучить вимогливо і можна очікувати, що історики будуть виконувати свою роботу на угоду тим, хто їм платить, і тим, хто відчуває, що їх власні соціальні і культурні імперативи повинні бути обґрунтовані»¹. Наводячи цю цитату, ми маємо на увазі, що історики у країнах Західної Європи у формулюванні епістемологічних висновків не беруть до уваги реалії розвитку історичної науки в умовах радянського тоталітаризму чи при умовах розвитку історичної науки в умовах будь-якого іншого тоталітаризму. Річ у тім, що в практиці західноєвропейських держав бруталне нав'язування «правильного» трактування історичних подій, як це практикувалось в СРСР, було немислиме. Історична наука західноєвропейських держав розвивалася без вольового втручання з боку влади і «робота істориків на угоду тим, хто платить» не означала радикального втручання у трактування історичних подій чи їх «підкориговування» до вигляду навпаки. Ознаки висвітлення історичних подій з ознаками врахування позиції влади безумовно були, але ніколи не висвітлювались у вигляді «навпаки», як це широко практикувалось в СРСР.

Аналізуючи процес розвитку української історичної науки ми приходимо до висновку, що в Україні з часу завершення становлення влади більшовиків природний розвиток історичної науки був припинений. Лише після розпаду СРСР історична наука в майже усіх колишніх союзних республіках стала на шлях природного розвитку і становлення. Ситуація в Україні у цьому відношенні унікальна. В Україні навіть після проголошення незалежності досить чітко проглядаються зусилля певних політичних кіл, які впливають на гуманітарний розвиток України і спрямовують розвиток історичної науки в далеке від історичної правди русло. Яскраві ознаки такого явища ми мали можливість спостерігати з 2008 року, коли деякі чиновники і політики почали заявляти про доцільність написання спільно з російськими істориками підручників для навчання українських школярів.

¹ Магілл Алан Историческая эпистемология. – М.: «Канон». – С. 93.

Ми не маємо наміру досліджувати мотивацію такої поведінки українського владного істеблішменту. Ми лише констатуємо, що за останніх 19-20 років у науковому обігу з'явилася величезна кількість раніше замовчуваних матеріалів, які суттєво впливають на розуміння політичного становища України в системі політичних координат. Ця проблема стала особливо актуальною, коли до способу розуміння значення історичної пам'яті та її впливу на колективну ментальність стали активно втручатися політики, які, власне, і розпочали брутально нав'язувати своє бачення «правильного» розуміння історичної пам'яті.

Особлива увага політиків відносно «правильного розуміння пам'яті» концентрується на періоді, який охопив в історії України час, який настав після поразки Національно-демократичної революції 1917-1921 рр. І тривав аж до проголошення незалежності України в 1991 р. Проблема зумовлена тим, що історична пам'ять про історичні події, які відбувалися за весь період радянської доби, була до проголошення державної незалежності ретельно цензурована і нещадно перекручена. Сьогодні вже не потрібно доводити, що таким чином препарована історична пам'ять була зручним інструментом для тоталітарного більшовицького режиму здійснювати вплив на освітньо-виховний процес і виховувати з підростаючого покоління «нову спільність – радянський народ». Ми не маємо наміру деталізувати технологію нав'язування «правильного» розуміння історичних подій, які відбувалися впродовж існування російсько-більшовицької імперії. Згадаємо лише про застосування 187 і 62 статей Українського кримінального кодексу, які передбачали покарання для тих, хто «неправильно» розумів історичне минуле, тобто, якщо «хтось» говорив «щось», що не вписувалося у лінію політики КПРС. Це трактувалось радянською владою як «наклеп на радянську дійсність», і оповідач розплачувався за свою зацікавленість роками перебування в ув'язненні.

Після проголошення незалежності у 1991 р. в Україні не відбулася зміна влади у персоналіях. При владі продовжували залишатися і далі ті ж самі васали тоталітарного більшовицького режиму, які всіма засобами укріплювали в Україні свою регіональну владу, і за неповних два десятиліття перебування при владі повернули Україну знову майже у стовідсоткову фактичну залежність від колишнього домінанта – Росії.

Відзначимо, що ми розглядаємо поняття «історична пам'ять» не в емпіричному значенні, а в поєднанні із словами «національна пам'ять». Більше того, ми вважаємо, що до двох слів, які звучать як «національна пам'ять»

слід додати ще одне – «українська». Разом це буде звучати як «українська національна пам'ять». Ми наполягаємо на тому, що термін «українська національна пам'ять» повинен бути виділений і розглядатися дослідниками окремо, оскільки Україна і українці пройшли дуже специфічний історичний шлях, який мав величезний вплив на формування самооцензури спричиненої загрозою утисків або переслідувань за збереження пам'яті про події «так, як було насправді».

В попередньому реченні було вжите словосполучення – «специфічний історичний шлях». Очевидно, потрібно пояснити, що саме ми маємо на увазі під цим виразом. Передусім зазначимо, що, приступаючи до констатації проблем української національної пам'яті, ми змушені виходити на «поле бойових дій», які українцям вже нав'язані і відбуваються на ниві історичної науки. «Бої» відбуваються за право висвітлювати історичні події з точки зору українських національних інтересів і за спосіб їх трактування. «Спірна» ситуація виникла з моменту зміни статусу України з підневільної «союзної» республіки на статус незалежної держави.

«На відміну від пам'яті, як такої, історична пам'ять «генетично» запрограмована на оцінку. Їй притаманні не просто пригадування й відтворення, але й своєрідний рефлекс сприйняття чи не сприйняття, схвалення чи осуду»². Ситуацію зі специфікою трактування історичної пам'яті можна б було не формулювати так жорстко, якби війни за українську історію не ставали все запеклішими. Про те, що війни не втихають, свідчать дискусії 2009 року, під час яких державні мужі вирішували питання про доцільність викладання історії України у ВУЗах з не історичним профілем спеціалізації, створення комісії із встановлення експертного висновку про доцільність використання діючих підручників в навчально-виховному процесі, заяви державних чиновників про доцільність написання спільно з Росією історії України тощо³. Така ситуація підкреслює значення української інтелектуальної еліти і час ставить перед нею цілком зрозумілі виклики. Українські вчені, а передусім гуманітарії, повинні виявити позицію, або україноцентризму і в гуманітарній сфері укріплювати незалежність української держави, або йти по второваному «малоросами» і «тутейшими»⁴ шляху з найприємнішим для сюзерена гаслом – «чіво ізволіте, гаспада?»

² Нагорна Лариса Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів // Історичний журнал. – Число 1-3. – 2010. – С. 3-13.

³ Там само.

⁴ Тутейші (польсь.) – тубільці (укр.). Так називали поляки українців в час домінування Польщі у Західній Україні у 30-х роках ХХ ст.

З усього видно, що при умові подальшого збереження існуючої ситуації, при якій українська влада, проявляючи надто яскравий конформізм до спадкоємця СРСР – Росії, буде продовжувати активно впливати на формування методологічних принципів в дослідженнях історії України, може виникнути цілком реальна загроза породження нових розбіжностей у характері взаємостосунків між Україною і Росією, Україною і Польщею та іншими. І цілком зрозуміло, що також відбудеться консервація давніх, застарілих розбіжностей. Дослідження історичної правди про такі події як пацифікація в Західній Україні у 1930-ті роки, причин проведення операції «Вісла», політичних репресій, які проводились в Україні у 1930-ті роки, роздача сусідніми державами території України, без згоди на те самих українців, геноцид українського етносу голодоморами тощо, може викликати зайві емоції, що може спричиняти дидактичний вплив на наше суспільство і на політичні настрої в сусідніх державах.

Існує маса історичних фактів, які потребують рівноправного обговорення і прийняття спільного рішення, яке б відповідало загальнолюдським критеріям щодо вибудовування цивілізованих міждержавних стосунків. Людство вже має досвід, як виходити із складних і спірних ситуацій. Для нормалізації стосунків України з Росією російській Думі і главі російської держави потрібно лише визнати вину Росії перед українським народом і публічно вибачитись за ті нещастя, які були нанесені українському народу під час реалізації планів щодо опанування життєвого простору українців і спроб очищення цього простору від місцевих мешканців, або заміни місцевого населення росіянами, чи зрусифікованим етноелементом. Визнання вини було б цілком прийнятним варіантом політичної поведінки керівників Росії і він не дав би приводу розуміти сучасну політику Росії як перехід від колоніальної політики до неоголошеної «холодної війни» з окремими «газовими», «сирними», «нафтовими» чи якимось іншими боями.

Ніколи не треба забувати, що історія взаємостосунків України з Росією – це історія боротьби українців за незалежність, оскільки Росія, починаючи з 1654 року, увесь час намагалася «братньою» рукою задушити Україну і позбавити українців їхнього життєвого простору.

Впродовж історичного періоду, починаючи з 1648 року, українці використовувались росіянами лише як підневільна робоча сила та «гарматне м'ясо» у загарбницьких війнах, які, до речі, росіяни завжди називали не агресією, не загарбанням чужої території, а дещо іншими термінами. Політавши ряд сучасних російських підручників з історії Росії та підшивок

кількох газет, нами вибрані найбільш вживані. Вони звучать так: «збірание русскіх земель», «освоєніє», «воссоєдінєніє», «терріторіальніє пріобрєтєнія», «добровольное вхождєніє», «уміротворєніє», «освобождєніє», «обрусєніє края», «братская помощь», «введєніє ограніченого контінгєнта», «защїта русскоязичного населєнія», «прїнуждєніє к міру», а нинішній президент Росії Владімір Путін цілком недвозначно поставив крапки над всіма тими термінами стосовно зовнішньої політики Росії – «мочїть в сортїре». Якщо хтось не розуміє значєння цього словосполучєння, то ми пояснимо: воно використовуєтьсє лише в середовищі бандитів і на їхньому жаргоні означає робити засїдку в туалеті, дочєкатисє, коли намічена жертва за природною потребою зайде в туалет і в туалеті їй перерізати горлянку. На бандитському жаргоні це не просто словосполучєння – це поняття, що є ознакою стилю поведінки бандитських угрупувань зі своїми жертвами.

Якщо ми згадаємо як закінчили життя кошовий отаман Петро Калнишевський, наказний гетьман Павло Полуботок, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Василь Симоненко, Алла Горська, Володимир Івасюк і багато інших видатних українців, то мусимо зазначити, що політика Росії стосовно сусідніх держав завжди відзначалася агресивним характером. Але обличимо глибини історії і згадаємо події, які характеризують теперішню політичну етику Росії.

26 серпня 1991 р. Прес-секретар президента Росії зробив заяву, в якій було сказано, що Росія залишає за собою право порушувати питання кордонів з республіками (крім країн Балтики, які проголосили свою незалежність).

Цього ж дня на прес-конференції було зроблено роз'яснення, що заява стосуєтьсє Криму, Донбасу і Північного Казахстану. Підставою для такої заяви було названо наявність у цих регіонах великої кількості російськомовного населєння.

9 липня 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову «Про статус міста Севастополь». Згідно цієї постанови українське місто, що знаходиться на території Української держави, оголошувалося російським і головною базою російського чорноморського флоту.

Ця ж сама постанова була продубльована Державною Думою Росії в листопаді 1996 року.

16 березня 1996 року Держдума Росії ухвалила постанову про денонсацію Біловєзьких угод, якими, власне, президенти Росії, України і Білорусії юридично припинили існування СРСР.

31 травня 1997 р. Л. Кучма і Б. Єльцин підписали Договір про дружбу і співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією. Цим договором сторони зобов'язувалися поважати територіальну цілісність обох держав, дотримуватися принципу непорушності кордонів, що унеможливило висунення будь-яких територіальних претензій до України⁵.

В договорі наголошено, що сторони зобов'язуються не вдаватись до застосування сили чи загрози сили, не застосовувати економічний тиск. Але якщо українці мають керуватися лиш інстинктом самозбереження, то вони мають пам'ятати про недавні події біля острова Тузла, і пам'ятати про силове утримання росіянами гідрографічних споруд у Криму.

Україна, маючи на своїй території масу «заморожених» конфліктних ситуацій, мусить їх обговорювати і вживати заходів, щоб український народ почувався в безпеці, оскільки такі історичні факти як події на острові Тузла та силове утримання росіянами контролю над гідрографічними спорудами в Криму говорять про те, що Росія постійно нагадує українцям про свої імперські апетити. Згадані вище події ми зобов'язані міцно тримати в українській історичній пам'яті і ніколи про них не забувати. До цього нас спонукає історична дійсність і час ставить вимогу уважно вивчати політичну етику найближчих сусідніх держав.

Найновіша публікація, яка з'явилася в останньому номері журналу «Історичний журнал», присвячена проблемам історичної пам'яті. Авторка статті Лариса Нагорна досить наполегливо намагається підвести свої сентенції до застереження, висловленого свого часу Гансом Файхтінгером, яке вона цитує і вказує, що його слід взяти до уваги українським історикам, бо застереження стосується «постійної турботи про здобуті у мирі і спокої цінності, норми і системи рекомендацій». Далі Л. Нагорна продовжує наведену цитату, без розділового знаку, від себе: «ніби прямо адресоване українським історикам»⁶. Ми розуміємо делікатну дипломатичність авторки статті, на яку ми звернули увагу, але, якщо розшифрувати закладену в статті ідею більш простими і зрозумілими словами, то процитоване застереження виглядатиме як вимога бандита до своєї жертви, на яку він вчинив розбійний напад і пограбував, не звертати уваги на вчинене насилля, бо весь «процес» відбувався цілком мирно «у мирі і спо-

⁵ Шевчук Василь Історія української державності. – К.: «Либідь», 1999. – С. 467.

⁶ Нагорна Лариса Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів // Історичний журнал. – Число 1-3. – 2010. – С. 3-13.

кої», оскільки перед тим як вчинити акт насилля розбійник «заспокоїв» свою жертву ударом важкого дубця по голові. Якщо керуватися логікою Файхтінгера і авторки згаданої вище статті, то жертва бруталного насилля не повинна навіть признаватися в тому, що вона зґвалтована, бо все відбувалося цілком мирно, а зайвий шум і словесне згадування про цю подію порушують досягнуту (дубцем) стабільність і спокій. Дозволимо собі зауважити, що Німеччина, яка після Другої світової війни опинилась у подібній ситуації – не пішла по шляху «постійної турботи про здобуті в мирі і спокої цінності», а публічно покаялася за содіяні злочини, визнала їх як злочини проти людства і в знак покаяння виплатила своїм жертвам символічну грошову компенсацію.

Історичні факти, особливо в тих випадках, коли вони повторюються, завжди укладаються в іншу, більшу схему, або структури, в яких добре видно мету, яку мали як виконавці, так і автори плану здійснення подій, які набули статусу історичних фактів і стали об'єктами досліджень. Наприклад: факти стовідсоткового знищення політв'язнів-українців підрозділами радянських спецслужб перед відступом радянських військ у 1941 році. Кримінальних злочинців під час цих акцій, зазвичай, відпускали на волю, а політв'язнів-українців всіх поголовно знищували. Якщо ми будемо досліджувати факт розстрілу політв'язнів, який був здійснений радянською владою 20 липня 1941 р. в підвалах Уманської тюрми, без спроб включити цей факт у більшу схему, яка складається з подібних фактів, то навряд чи зрозуміємо глибину недеklarованої (тобто таємної) сутності політики Москви щодо України. Річ в тому, що дослідження будь-яких історичних фактів завжди приводять дослідника до необхідності вибудувати з окремих фактів загальну картину, а окремі історичні факти завжди є складниками якоїсь більшої структури.

В сучасній історіографії деякі історики з кон'юнктурних мотивів вираження поняття «українська національна пам'ять» намагаються підмінити словами «міф» або «стереотип». Автори, які намагаються поняття «українська національна пам'ять» замінити поняттями «міф», «міфологізація пам'яті», «стереотипи», завжди додають своє тлумачення міфу чи стереотипу, хоча пропонуване ними пояснення насправді є ненав'язливою інструкцією як на їхню думку треба розуміти слова «міф» і «стереотип». Насправді це є наочний приклад підміни значення всім зрозумілого поняття «українська національна пам'ять» на значення, яке не має нічого спільного з суттю цього поняття. «Політика пам'яті – це і є процес вибу-

довування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого. Саме у цій інформаційно-символічній сфері відбувається «битва за минуле» із гострим зіткненням інтересів різних суспільних верств і політичних акторів. Оскільки певним чином змодельоване минуле є цінним символічним ресурсом і має власний мобілізаційний потенціал, його інтерпретації у поляризованих соціумах набирають силу ідеологічної зброї⁷. Зміст цитати можна б було зарахувати до спроб пошуку українськими науковцями шляху до консолідації в українському суспільстві поляризованих політичних сил, якби не кидалося в очі те, що авторка свідомо уникає вживати слова: «загально визнані цінності», «національні інтереси», «національні консолідуючі чинники», «національна ідея» тощо. Із контексту статті, про яку ми принагідно ведемо мову, видно, що на перший погляд переконливо обґрунтовано доцільність консолідації українського суспільства на основі «того, що маємо» і, судячи з її логіки, ми повинні цінувати та підтримувати спокій в українському суспільстві, в якому ми досягли «те, що маємо». Якщо за такою логікою вибудовувати взаємостосунки України з сусідніми державами, то у відповідь на заяву прем'єр-міністра Росії Путіна про те, що Росія у Другій світовій війні і сама б перемогла німців без українських солдат, українці повинні б лише придуркувато усміхнутися і схвально заплескати в долоні (що майже так і трапилось)...

Сьогодні українські політики, які впродовж майже 20-ти років від дня проголошення незалежності так і не сформували ідеології державного забезпечення і не навчилися розуміти поняття «національна ідея», передбачають, що при умові подальших історичних досліджень буде запускатися в науковий обіг все більше документів, які змушуватимуть їх відмовитися від «багатовекторного патріотизму», в контексті якого вони не можуть визначитися чиї вони патріоти – Росії чи України. Час вимагатиме від них засвідчення практичними справами позиції україноцентризму.

Виходячи із вищевисловленого, зазначимо, що на наших очах утверджуються процеси нового типу. З однієї сторони: війни з фази кровопролитних вже перейшли у фазу «холодних воєн», при яких бойові дії з використанням традиційних засобів фізичного знищення противника перейшли в область економічної, енергетичної експансії та експансії в гуманітарній сфері. В усіх критичних ситуаціях український народ завжди інтуїтивно віднаходив засоби протидії експансії. І в ситуації, яка вже вималювала-

⁷ Нагорна Лариса Історичний процес та історична пам'ять: влада стереотипів // Історичний журнал. – Число 1-3. – 2010. – С. 3-13.

ся, український народ віднайшов надійний і єдино вірний засіб протидії гуманітарній експансії: це – історична пам'ять і її популяризація серед широких верств українського суспільства.

Історична пам'ять завжди була безвідмовною зброєю в боротьбі з агресорами, особливо в тих випадках, коли йшлося про виборювання суверенітету держави. Пропонований у вищезгадуваній статті шлях «цінувати суспільний спокій», на нашу гадку це – хибний шлях. Шляхом замовчування історичної правди, якою б то благородною метою це не було продиктовано, можна досягти лише відстрочення розв'язання конфлікту. Історичні факти завжди потрібно називати їх природними назвами. Якщо правда історії для якоїсь політичної сили чи народу, чи держави гірка і неприємна, то все одно потрібно її визнати і прийняти такою, якою вона є, а в разі потреби шукати взаємного порозуміння на прийнятній основі з тими силами чи народом, який почуває себе ущемленим чи ображеним. При потребі вирішувати особливо спірні проблеми людство навчилося залучати до їх вирішення таку інституцію як міжнародний суд.

Інформаційне наповнення розсекречених архівів стосується в тій чи іншій мірі взаємостосунків Україна-Росія. Суть їх зводиться до того, що Росія завжди розглядала Україну з її територією і природними ресурсами як життєвий простір для росіян, який потрібно долучити до Росії будь-якою ціною. І впродовж 350-тилітньої історії Росія цілком недвозначно поширювала свої впливи на Україну з метою русифікації українського етносу, поділу території України без згоди на це самих українців, використання українців в ролі «гарматного м'яса» в усіх війнах, де Росії потрібно було «присоединити» чужі землі і прийти до статусу «великої держави» по мосту з трупів «інородних» васалів-воєв'яків⁸. У відповідні моменти, українців, коли вони надто завзято намагалися порвати зв'язки з Росією, росіяни попросту фізично знищували. Три голодомори здійснені кремлівським урядом протягом неповних 50-ти років і добивання української інтелігенції репресіями мали б чогось навчити сучасну українську еліту. Та сучасна українська еліта пережила на історичному шляху кілька періодів, при яких за зраду своєї національної ідентичності чужинці завжди щедро нагороджували тубільців, наприклад, поляки статусом шляхтича, а росіяни статусом дворянина. А українська знать у переважаючій більшості засвідчувала основні риси своєї поведінки виразом, який набув значення поняття – «чвіво зво-літе?». Ознакою лояльності до Росії було зречення рідної мови, визнання

⁸ Штепа Павло Московство. – Дрогобич: «Відродження», 2008. – 408 с.

зверхності Росії та сприйняття на віру тез придуманих в середовищі росіян про «спільну колиску», в якій виростили три брати: росіянин, білорус і українець, чи про якісь інші «братні зв'язки» з Росією. Всі ці перераховані вище особливості нині є предметом доскіпливого вивчення науковцями і потребують певної культури у висвітленні історичної правди.

Для прикладу проаналізуємо ситуацію стосовно здобуття знань з історії України у школах.

У своїх сентенціях ми виходимо з того, що глибина знань історії свого народу формує у кожної людини почуття Громадянина. В українських школах вивчення історії починається з 5 класу. Після проголошення незалежності все виглядало начебто в порядку і цілком пристойно. Програми навчання історії для п'ятикласників були складені продумано і учні здобували знання на основі підручників, які досить об'єктивно висвітлювали основи знань про минуле України, називалися поіменно історичні постаті, які свого часу боролися і вмирили за свою Вітчизну тощо. Але така ситуація була не надто тривалою.

Особливо це добре видно в освітньо-виховній державній системі – в школах. На цю, явно тривожну щодо майбутнього української національної ідеї, ситуацію ще на початку 1990-х років звернули увагу українські науковці. З того часу у ЗМІ було опубліковано ряд стривожених публікацій. У 2012-2013 рр. було опубліковано досить суттєвих зауваг і пропозицій авторитетних науковців. Для прикладу на одну таку публікацію ми звертаємо увагу читачів і вважаємо, що буде доцільним зацитувати найважливіші її частини.

«В програмі для п'ятого класу не зазначено жодної персоналії в жодній із частин. Перше знайомство з історією України в школі постає без історичних постатей, що взагалі є нонсенсом»... «Замість п'яťох тем – лише три розділи. Кількість годин залишилася без змін, але здійснено суттєвий перерозподіл часу на висвітлення славетних та знакових сторінок історії України»...

Доцент кафедри історії України Запорізького національного університету Сергій Терно так визначає ситуацію з проблемою вивчення історії в сучасних школах України:

...«Картина видається більш ніж жахливою: замість 27 годин на вивчення доленосних подій української історії за старою програмою, п'ятикласникам відтепер доведеться опанувати їх лише протягом 12 годин⁹...

⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Ntws/72459>.

...Крім того, замінено формулювання в програмі для 5-го класу: замість «Київської держави» – «київські князі»; замість «Козацької республіки та Української козацької держави» – «Українське козацтво в битвах і походах»; замість «Відродження Української держави в 1917-1920 рр.» – «Українці в революції 1917-1920 рр. тощо»¹⁰.

Далі автор публікації Сергій Терно зазначає таке: «Отже зникає поняття «Українська держава», натомість постають окремі знеособлені фігури князів, козаків тощо. Не менш значущим для розгляду є подання подій 1917-1920 рр. Зверніть увагу як зміщено акценти у представленні змісту навчання – це не Українська революція, це не відродження української держави, а просто на просто українці в революції»¹¹.

С. Терно вважає, що підручники з історії України для 5-го класу нав'язують учням специфічне сприйняття на підсвідомому рівні історії України. Такі підручники «навіюють нам думку, що не було ніякої української держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності»¹².

Цей же автор відмічає, що з навчальної програми для учнів 5-го класу з історії України (затверджена у 2012 р.) вилучено Богдана Хмельницького, Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку. А також продовжує: «Речі можна називати по-різному, але така заміна імен має на меті применшення значення української історії, прищеплення почуття меншовартості»¹³.

Було б помилкою вважати, що Міністерство освіти і науки вилучивши згадки про найбільш знакові особистості з історії України не ввело нових. Такими «новими» персоналіями з якими повинні знайомитися п'ятикласники є заявлені комуністичними ідеологами постаті першого секретаря ЦК компартії Георгія П'ятакова і зверхника зформованої за межами України банди червоних Миколи Щорса. «Нові» персоналії введені Міністерством у програму навчання учнів 5-ти класників відомі в історії України тим, що мечем і вогнем боролися зі спробами українських патріотів відбудувати незалежну державність України у 20-х роках ХХ ст.¹⁴.

На важливість знань історії для будь-якого суспільства вже давно звернули увагу не тільки патріотично налаштовані громадяни, але й відо-

¹⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Ntws/72459>.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

мі в усьому світі негідники. Для прикладу зачитуємо Йозефа Геббельса: «Якщо народ позбавити його історії, то через покоління він перетвориться на юрбу, а ще через покоління ним можна буде управляти».

Після прочитання наших сентенцій відносно проблем освітньо-виховної сфери життєдіяльності України у читачів може виникнути запитання: чому після проголошення державної незалежності України чільні посади у гуманітарній сфері життєдіяльності держави не зайняли фахівці-патріоти?! Адже, якщо міркувати логічно, то ключові посади в гуманітарній сфері освітньо-виховного процесу життєдіяльності держави мали б зайняти люди, які виявили яскраві ознаки патріотизму. Однак, мусимо це визнати, що ніякого впливового значення в освітньо-виховному процесі України патріоти ще не мають. Сформульований висновок звучить песимістично, але це не значить, що на іменах героїв боротьби за самостійність України ніколи не буде побудована ідеологія нашої держави. Україна на це приречена, бо шкала загальнолюдських, загально визнаних цінностей до колективної свідомості нашого народу таки повертається, хоча повільно, але повертається.

УДК 94 (477.8):303.6

**Галина Боднар
(Львів, Україна)**

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ МЕШКАНЦІВ ЛЬВОВА ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ УСНОЇ ІСТОРІЇ)

Суспільство Львова другої половини ХХ ст. унаслідок суспільно-політичних трансформацій кінця 30-х – середини 40-х рр. та подальшої політики радянської влади формували різні групи «нових мешканців», найбільш чисельними з яких були повоєнні мігранти зі східних регіонів (південно-східних областей України і Російської федерації, менше – з інших республік Радянського Союзу) та вихідці зі західноукраїнських сіл. До 60-х рр., часу будівництва нових радянських мікрорайонів на околицях міста, заселених здебільшого вихідцями з галицького селянства, центральна частина Львова становила конгломерат людей різної національності, соціального статусу, світогляду, які нерідко вимушено проживали в одній комунальній квартирі.

У свій час було зреалізовано проект «Усна історія Львова», присвячений дослідженню післявоєнного радянського повсякдення мешканців міста через реалізацію локальних (case study) проектів інтерв'ювання жителів окремих вулиць/районів міста¹. Невеликі усноісторичні проекти дозволяють вивчати загальні соціальні процеси крізь призму індивідуального досвіду і конкретних життєвих ситуацій, що дає змогу виявляти відмінні від загальноусталених свідчення². Одним із таких досліджень стало опитування мешканців невеликої вулиці О. Богомольця у центральній частині Львова у 2008-2009 рр. Вулиця налічує п'ятнадцять будинків, збудованих на початку ХХ ст. Склад мешканців вулиці зазнав кардинальних змін у 1940-х роках. Було зібрано свідчення 25 осіб, різних за віком і причинами переїзду. Акцент робився на інтерв'юванні людей, які проживали на цій вулиці до 90-х рр. і могли простежити зміни впродовж останніх двадцяти-тридцяти й більше років. Найстаршою була мешканка вулиці 1922 року народження, наймолодша – 1978-го. Опитування проводилось із застосуванням напівструктурованого тематичного інтерв'ю – складалося з наративної (вільної розповіді) та структурованої (відповіді на запитання) частин.

За матеріалами зібраних інтерв'ю було проведено їхній контент-аналіз* із первинним (найбільш наближеним до оригіналу) і вторинним (узагальненим) кодуваннями³. Поєднання кількісного і якісного аналізу змісту інтерв'ю мінімізує суб'єктивність дослідження, дає змогу виявляти не лише найбільш драматичні моменти спогадів, а й чисельні, але «неяскраві» оповіді про повсякденне життя. Якісний вплив дослідника при цьому зводиться до визна-

¹ Детальніше див.: http://www.lvivcenter.org/uk/researchprojects/project/?ci_projectid=10.

² Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 11-12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За редакції Володимира Кравченка та Гелінади Грінченко. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 87-88.

*Контент-аналіз – якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури та полягає у квантифікаційній (квантифікація - кількісне вираження якісних ознак. - Г. Б.) обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, котрі висловлюються чи навпаки приховуються у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження (Цитата з: Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: моделі та практики. - Київ, 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nashaucheba.ru/docs/54/53813/conv_1/file1.pdf).

³ Детальніше див.: Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманитарическую социологию. - Москва, 1998. - С. 174-195.

чення одиниць аналізу/тематичних рубрик при загальній процедурі кількісного поділу змісту й підрахунку текстових секвенцій.

Узагальненню контент-аналізу передувало визначення типів і змістів установок текстових секвенцій, підрахунок їхньої кількості. Виокремлено два типи установок: афективні – емоційні (позитивні – Ап; негативні – Ан) та когнітивні – нейтральні (К). Поведінкова (спрямована на дію для зміни ситуації) установка в проведених інтерв'ю не спостерігалася. Нерідко в одному сюжетному фрагменті інтерв'ю установка змінювалася, а то й неодноразово (див. таблицю).

Вторинне кодування	Кіл-ть текстових секвенцій	Коди установок	Зміст установок	Кіл-ть кодів
Згадки про довоєнного власника будинку, його/її національність, фах, родину, виїзд з будинку. Довоєнні жителі	12	К	Нейтральний опис	7
		Ап	Позитивна оцінка	4
		К→Ан	Нейтральний опис змінює негативна оцінка	1
Повсякденне життя в довоєнний час. Прислуга	4	К	Нейтральний опис	3
		Ап	Позитивна оцінка	1
Повоєнне заселення Львова	9	Ан	Негативна оцінка	4
		К	Нейтральний опис	3
		Ап	Позитивна оцінка	1
		К→Ан	Нейтральний опис змінює негативна оцінка	1
Отримання квартири	7	К	Нейтральний опис	7
Стан квартири при заселенні	2	Ан	Негативна оцінка	2
Повоєнні сусід-приїжджі зі східних регіонів	5	Ан	Негативна оцінка	2
		Ап	Позитивна оцінка	1
		Ан→Ап	Негативну оцінку змінює позитивна оцінка	1
		К	Нейтральний опис	1

Довоєнні львів'яни-сусіди в радянський час	9	К	Нейтральний опис	5
		Ап	Позитивна оцінка	3
		Ан	Негативна оцінка	1
Сусіди по будинку	15	К	Нейтральний опис	8
		Ан	Негативна оцінка	1
		Ап	Позитивна оцінка	1
		К→Ан	Нейтральний опис змінює негативна оцінка	1
		К→Ап	Нейтральний опис змінює позитивна оцінка	1
		К→Ап→Ан	Нейтральний опис змінює позитивна оцінка, за якою йде негативна оцінка	1
		Ап→Ан→К	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка, за якою йде нейтральний опис	1
		Ап→К→Ан	Позитивну оцінку змінює нейтральний опис, за яким йде негативна оцінка	1
Перепланування квартири	12	К	Нейтральний опис	8
		Ан	Негативна оцінка	4
Довоєнні меблі, печі, різні пристосування	10	К	Нейтральний опис	6
		Ап	Позитивна оцінка	3
		К→Ап	Нейтральний опис змінює позитивна оцінка	1
Руйнування старих будинків	8	Ан	Негативна оцінка	5
		Ан→Ап	Негативну оцінку змінює позитивна оцінка	1
		Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	1

		К→Ан	Нейтральний опис змінює негативна оцінка	1
Вхід до будинку. Сходова клітка	5	Ан	Негативна оцінка	3
		Ап	Позитивна оцінка	1
		К	Нейтральний опис	1
(Не)ремонт будинків	8	Ан	Негативна оцінка	7
		Ан→К	Негативну оцінку змінює нейтральний опис	1
Заселені підвали в будинках центральної частини міста	3	Ап	Позитивна оцінка	2
		К	Нейтральний опис	1
Внутрішні подвір'я будинків	10	Ан	Негативна оцінка	3
		К	Нейтральний опис	3
		Ап	Позитивна оцінка	2
		К→Ан	Нейтральний опис змінює негативна оцінка	1
		К→Ап	Нейтральний опис змінює позитивна оцінка	1
Вулиця. Скверик на вулиці	15	Ап	Позитивна оцінка	7
		Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	6
		Ан→Ап	Негативну оцінку змінює позитивна оцінка	2
Мешканці вулиці	9	К	Нейтральний опис	6
		Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	2
		К→Ан	Нейтральний опис змінює негативна оцінка	1
Міжнаціональне співжиття	1	Ан→Ап	Негативну оцінку змінює позитивна оцінка	1

Проведення вільного часу	3	Ап	Позитивна оцінка	3
		К	Нейтральний опис	1
Довоєнний і повоєнний транспорт	2	Ап	Позитивна оцінка	2
Львів у радянський час	1	Ап	Позитивна оцінка	1
Центральна частина Львова	3	Ап	Позитивна оцінка	2
		Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	1
В якому місці Ви відчуваєте, що Ви вже вдома?	1	Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	1
Околиці Львова	12	Ан	Негативна оцінка	7
		К	Нейтральний опис	3
		Ап	Позитивна оцінка	1
		Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	1
Радянське військо в 1939-1941 рр. Радянські військові та службовці	2	Ан	Негативна оцінка	2
Жертви радянської влади в червні 1941 р.	1	Ан	Негативна оцінка	1
Німецька влада у Львові	4	Ап	Позитивна оцінка	2
		Ан	Негативна оцінка	2
Політика радянської влади у повоєнні роки. Повсякденне життя	2	Ап→Ан	Позитивну оцінку змінює негативна оцінка	2

В інтерв'ю мова йшла про сусідів по будинку, міжособистісні взаємини і зміни в житті вулиці (по 15 текстових секвенцій), а також довоєнних власників будинків, перепланування квартир та околиці Львова (по 12 текстових секвенцій). Як бачимо, люди в більшій мірі розповідали про своє помешкання, сусідів, колишніх власників будинку, життя вулиці, яка в радянський час асоціювалася з власним простором, і менше про місто

й околиці (про околиці згадували в контексті прив'язаності до вулиці й центру міста).

Майже одноставні позитивні оцінки респондентів стану вулиці в радянський час. Старожили згадували престижність «панської» вулиці «за Польщі»; післявоєнні спогади асоціюються з приємним запахом солодошів цеху кондитерської фабрики, що знаходився в одному з будинків. Вулиця, як бачна, не була насичена транспортним рухом у радянський час, на відміну від сьогодення, тому в сквері діти бавилися на дитячій площадці навіть без нагляду дорослих. Сьогодні, колись затишна вулиця перетворилася на стоянку автомобілів; зелену зону скверика звузили, вирубивши кілька дерев, а відтак одна з мешканок вважає: «Повітря було зовсім інше, чисте..., а тепер, то гірше...»⁴. Лише двоє респондентів зазначили, що за рахунок проведення ремонтних робіт у сквері, вигляд вулиці покращився.

Чисельний нейтральний опис сусідів по будинку зводиться до їхнього переліку, подекуди з зазначенням національності (євреї, росіяни, українці) і фаху (військові, учителі, міліціонер, працівники служби безпеки, прокурор та ін.). Практично всі сусіди-євреї (про них добре відгукувалися) виїхали за кордон; найбільше жителів змінилося в 1990-2000-х рр. Часто згадували сусідів-старожилів; зазначали, що «багато виїхало або помирало». З відстані часу поодинокі оповідачі зазначають: «Ми так по дому дружньо жили...»⁵; «Зібралися ніби непогані люди»⁶; «Когда стали уезжать, нам было жалко всех..., уедут, я прямо ночью спать не могла, как-то темно, с окон света нет...»⁷. Однак сусіди здебільшого не підтримували тісних контактів, окрім кількох найближчих: «...не було так, як в Одесі, що весь двір всіх знає. Такого не було. З деякими сусідами рідко бачилися»⁸; «...мало спілкуємося зі сусідами... Ну зналися, але так, щоб особливо спілкувалися, то не було такого спілкування...»⁹, а відтак один з респондентів доходить висновку: «В той час не було такої тенденції і

⁴ Інтерв'ю з Кириченко Л. Н., 1956 р. н. у м. Стрию Львівської обл., на вул. О. Богомольця проживає з 1988 р., зап. 16.10.2008.

⁵ Інтерв'ю з Торгоній Н. М., 1930 р. н. у Росії, на вул. О. Богомольця проживає з 1960 р., зап. 28.08.2008.

⁶ Інтерв'ю з Луцивим Ю. О., 1931 р. н. у м. Львові, на вул. О. Богомольця проживав з 1945 р., зап. 24.04.2010.

⁷ Інтерв'ю зі Сацуро Н. Н., 1922 р. н. у м. Барнаулі, Росія, на вул. О. Богомольця проживає з 1966 р., зап. 28.03.2009.

⁸ Інтерв'ю з Долгополовим А. П., 1957 р. н. у м. Приозерську Ленінградської обл., Росія, на вул. О. Богомольця проживає з 1980 р., зап. 22.08.2008.

⁹ Інтерв'ю з Кириченко Л. Н.

бажання привести будинок до якогось належного стану... якась різна публіка тут жила...»¹⁰.

З приходом радянської влади до Львова кімнати в старих будинках центральної частини міста роздавали новоприбулим, утворюючи комунальні квартири. Перепланувань у квартирах не робили, за винятком комунальних. Нерідко в одній квартирі проживали корінні поляки та/чи українці й приїжджі зі східних регіонів росіяни чи/та євреї. Після кількох років спільного життя й зменшення кількості мешканців облаштовували ізольовані квартири, ділячи між собою кухню та/чи санвузол. Про життя в комунальній квартирі відгукувалися нейтрально або ж негативно.

Околиці Львова згадували негативно в контексті прив'язаності до центральної частини міста й небажання змінювати житло. Люди розповідали, що рідко бувають у радянських районах на околиці й можуть там навіть заблукати. Радянські житлові квартали не асоціюються у них зі Львовом. У пам'яті постають образи околиць ще до тотальної забудови з «хатами-мазанками». Лише одна старша за віком респондентка висловила бажання переїхати на околицю міста через насиченість центру міста транспортом.

Респонденти часто розповідали також про довоєнних львів'ян-сусідів у радянський час; старі меблі, печі, різні пристосування; мешканців вулиці; облаштування внутрішніх двориків; руйнування будинків та їхній (не) ремонт (по 8-10 текстових секвенцій). Люди цікавляться історією будинку, колишніми власниками, рештками старих меблів та різних побутових пристосувань; переймаються руйнуванням і недоглядом за будинками.

Всі оповідачі гордяться тим, що проживають у будинках зі столітньою історією, й в інтерв'ю не втрачали нагоди (пере)розповісти про довоєнного власника будинку, його/її національність, фах, родину, виїзд з будинку. Помітно, що людей цікавить довоєнна історія будинків і вулиці, а їхні розповіді – це переповідання колись почутого від сусідів, родичів, батьків і навіть прочитаного в літературі. Довоєнне життя описували нейтрально і позитивно, негативно відгукувались про двірників, які «видавали українську інтелігенцію...», німці прийшли, вона здавала жидів»¹¹. Багато господарів-євреїв виїхало за кордон або ж загинули в роки німецької окупації, були добрими фахівцями в своїй сфері.

¹⁰ Інтерв'ю з Кушплером І. Ф., 1949 р. н. у с. Покрівці Жидачівського р-ну Львівської обл., на вул. О. Богомольця проживає з 1980 р., зап. 26.03.2009.

¹¹ Інтерв'ю зі Світенко А. І., 1928 р. н. у м. Городку Львівської обл., на вул. О. Богомольця проживає з 1936 р., зап. 28.08.2008.

Окремо в інтерв'ю йшлося про самотніх стареньких польок-сусідок, до яких підселяли кілька родин, зробивши комунальну квартиру; після їхньої смерті кімнату приєднували. З довоєнних сусідів також згадували родину «українських поляків», яка не виїхала до Польщі; самотнього українця-професора, а також репресії радянської влади довоєнного українського населення вулиці, коли «в ночі, десь друга-третья година... на Сибір вивозили... То десь так був, наскільки я пам'ятаю, 1947, 1948 рік. Кожну ніч. Ми мали наготові мішки... І тільки машина приїхала, людей загрузили, а нас ні, ...діти лягайте спати... По прізвищах навіть пам'ятаю, але їх повивозили всіх...»¹². Довоєнні мешканці вирізнялися своїм зовнішнім виглядом і способом життя. Старі двірники ретельно виконували свої обов'язки.

Люди охоче розповідали та/чи показували меблі, печі, люстри й інші старі речі. Довоєнні меблі не збереглися. Єдине, чим могли похвалитися мешканці, – добротні кахельні печі. Дерев'яні вікна і двері частково вже змінені. При заселенні квартири новоселів приємно дивували гаки на стінах, як припускали оповідачі, для картин і килимів, а також вітражі на верхніх частинах вікон, які не збереглися.

Оповідачів турбує занедбаний стан будинку з перекошеними або знятими дверима, вибитими вітражами, обдертими стінами, аварійними балконами й т. п. Якщо об'єднати разом текстові секвенції з рубрик «Руйнування старих будинків», «Вхід до будинку. Сходові клітки» «(Не)ремонт будинків», то отримаємо найбільшу групу негативних оцінок (17 текстових секвенцій). Відразу в післявоєнні роки було «чистіше, акуратніше»¹³; «Будинок був в доброму стані, там вітражі такі невеличкі на сходах були... Були нерозбиті сходи ще... Словом, будинок був в доброму стані...»¹⁴. В радянський час будинки не ремонтували, лише перед святами фарбували вхідні двері. Побілку сходової клітки мешканці пригадували вже у 1990-х рр. Вигляд сходових кліток змінився за кілька останніх років, коли замінили автентичні дерев'яні двері до квартир, розікрали елементи орнаменту з перил і т. п. Люди негативно відгукувалися про стан внутрішніх дворів, які подекуди невеликі за площею і вологі; нейтрально описували незмінний стан подвір'я, яке «тільки поасфальтували..., була така каф-

¹² Інтерв'ю з Очерклевич М. Г., 1938 р. н. у м. Львові, на вул. О. Богомольця проживає від народження, зап. 23.04.2009.

¹³ Інтерв'ю з Мусієвською І. М., 1935 р. н. у м. Львові, на вул. О. Богомольця проживає з 1962 р., зап. 19.09.2008.

¹⁴ Інтерв'ю з Луцівим Ю. О.

льова плитка дрібна і все..., не зняли, а поверх того залили асфальт...»¹⁵. Не збереглися в дворах пристрої, якими піднімали вантажі.

Люди незацікавлені життям/жителами вулиці. Називали лише окремих мешканців вулиці, коли «...візуально знаю всіх мешканців вулиці, так приблизно в якому будинку живуть, а так контактувати, то в нас такого нема»¹⁶. Жителі вулиці змінилися: «...колись тут були як одна сім'я, як село. А тепер вийдеш і добрий день нема кому сказати. Все помінялося»¹⁷. На запитання «В якому місці Ви відчуваєте, що Ви вже вдома?» отримали відповідь: «Зараз напевне що це помешкання, раніше була вулиця... Один одного знав, це вже був свій район, своє середовище...»¹⁸.

Про повоєнне заселення Львова (6 текстових секвенцій) згадують переважно місцеві жителі й зазначають, що більшість новоселів були демобілізовані з радянської армії. Вони заселили кращі квартири на другому і третьому поверхах. Львів'яни, які жили в підвальних приміщеннях або квартирах на перших поверхах, не наважувалися самовільно зайняти краще житло з остраху радянських репресій. Підвали згодом заселяли вихідці з західноукраїнських сіл, які масово виїжджали з колективізованих сіл працювати на промислові підприємства Львова. Демобілізовані солдати були в скрутному матеріальному становищі, прагнули залишитися у Львові й згодом перевозили сюди свої сім'ї. Тільки в одному інтерв'ю йшлося, що були такі, хто намагався повернутися на свою малу батьківщину, однак їм не дозволили: «...Після перемоги в (19)45 р. то вже там пройшло кілька місяців, то вже почали масово ешелони йти з Німеччини з фронту. І я знаю знайомих, мама її сюда приїхала, вона плакала, просилася в Воронеж до родини, їй сказали ні..., і таких море..., ешелон зупинили, всіх по квартирах, які вже звільнилися...»¹⁹. Корінні львів'яни покидали добротні помешкання й переселялися в гірші квартири, щоб «загубитися» при новій владі: «...тоді ті люди, що мали великі мешкання швидше виїжджали на Схід... Ми переїхали, щоб спокійно, в тихе місце, щоб нас ніхто не бачив, ніхто не чув тому, що батько мій був адвокат до війни і під час окупації теж був...»²⁰.

¹⁵ Інтерв'ю з п. Ларисою, 1957 р. н. у м. Львові, на вул. О. Богомольця проживає від народження, зап. 6.05.2009.

¹⁶ Інтерв'ю з Долгополовим А. П.

¹⁷ Інтерв'ю з Торгоній Н. М.

¹⁸ Інтерв'ю з Торгоній Ю. В., 1967 р. н. у м. Львові, на вул. О. Богомольця проживає від народження, зап. 29.08.2008.

¹⁹ Інтерв'ю зі Світенко А. І.

²⁰ Інтерв'ю з Луцівим Ю. О.

Повоєнних сусідів, прибулих зі східних регіонів згадували, виключно місцеві жителі (5 текстових секвенцій). Про них відгукувалися по різному. Корінним львів'янам імпонувало те, що приїжджі були з числа інтелігенції – лікар, адвокат. Простежується тенденція поділяти прибулих на «своїх» і «чужих». Якщо про «чужих» відгукуються негативно, то «свої» «...якось так не чіпали нас, дуже добре до нас відносилися, ...вони займали високі пости, але дуже нас поважали, ...ми там мешкали внизу, а вони відносилися до нас, як до якоїсь вищої касті... Я пам'ятаю, як померла мама, і вони всі прибігли, мені помагати хотіли, зі всіх поверхів, у них не було якоїсь такої злоби, ворожнечі, (національного) абсолютно ні... Навпаки, казали, які ви щасливі, що можете образи (ікони. – Г. Б.) тримати...²¹». Негативні оцінки стосувалися того, що приїжджі не були обізнані з повсякденним життям у Львові: «Що я пам'ятаю, то чистоту..., на кожному поверсі була плюватильниця... Правда, як потім приїхали, визволителі, то вони за молоком ходили з тими плюватильницями, бо то були фарфорові... ну і там суконки були і нічні сорочки... Така пані була..., то вона в нічній сорочці ходила в Оперний театр...»²². Жінки радянських військовослужбовців приймали нічні сорочки за вечірні сукні й прогулювалися в них по місту. Місцевим жителям спочатку в це не вірилося й дуже дивувало: «Коли вступили радянські війська, мама в мене приходить з вулиці... приходить і падає на ліжко... Вона каже: «Ти собі не уявляєш»... Одна йде в шляфроку, друга – в нічній сорочці... Тоді були дуже модні такі чорні атласні халати, ну шляфроки... І от мама йде по (вул.) Академічній і побачила в беретці йде і тому шляфроку. А друга була в нічній сорочці. Я кажу: «Мамо, то тобі непевне привиділося...». Я ще не так звертала увагу..., а мама кожний раз приходила і падала»²³. Сусідка-уродженка Санкт-Петербургу доводила місцевим жителям, що старі антикварні меблі привезені з Росії: «...як її поселили в (19)45 году на (вул.) Воровського (суч. вул. Зарицьких), де хата була повністю зі всім – меблі, посуд, тарілки... Потім вона сюди переселилася і свято доказувала, що то її с Ленінграда...»²⁴.

У радянському повсякденні не йшлося про заселені підвальні приміщення, стан квартири при в'їзді, проведення вільного часу, центральну частину міста (по 2-3 текстові секвенції). Про заселені підвальні примі-

²¹ Інтерв'ю з Очерклевич М. Г.

²² Інтерв'ю з Очерклевич М. Г.

²³ Інтерв'ю з Мусієвською І. М.

²⁴ Інтерв'ю зі Світенко А. І.

щення згадували мешканці квартир на перших поверхах, коли в їхніх помешканнях було тепліше за рахунок опалення підвалів. Жителі, які при заселенні застали квартири в дуже занедбаному стані, не могли про це не розповісти: «В тій хаті я застала, що тут був гуртожиток. ...були жінки, було їх чотири. Не було ніяких меблів, ніякого нічого. Як ми прийшли, то було в маю (1947 р.)..., хата була страшна..., були блощиці, що я сі намучила, пока я їх вивела, Боже коханий...»²⁵; «Так застали, як і жили (попередні власники. – Г. Б.), плитка на кухні, молоко збігло, і отак в баняку всьо так і було... Весь мусор, всі туалети позаклеювані такими от фотографіями Леніна, такими фотографіями, вирізками з газет...»²⁶. Слід зазначити, що оповідачки описували квартири, які заселили відповідно в 1947 р. і 1991 р. Респонденти не вважали за доцільне згадувати про дозволя, у якому не бачили нічого особливого, та історичні пам'ятки центральної частини Львова, які, на їхню думку, й так усім відомі. Вільний час проводили в парках Львова або за містом, на дачі. Від корінних львів'ян перейняли звичку прогулюватися містом.

Люди не розповідали про міжнаціональне співжиття (1 текстова секвенція). Вони подекуди зазначали національність сусідів; згадували численних євреїв-сусідів, які виїхали, але «хороші були люди». Лише одна старша за віком українка, депортована з Польщі, негативно зазначила, що мешканцями вулиці були євреї і росіяни, які працювали в службі безпеки, суддею, прокурором та ін. Це були привілейовані люди в радянському суспільстві, про це всі знали й не обговорювали. Національна різниця давалася взнаки серед дітей, коли діти євреїв трималися окремо: «На вулиці діти бавилися, не було такого, що ти такий, а ти такий... Жидовські діти не бавилися. Рускі так, тоді ще того не розуміли, то були діти»; однак загалом люди в той час «були бідніші і більше любилися»²⁷.

З огляду на нечисельну групу респондентів, які жили на вулиці з довоєнних років або заселили її відразу в післявоєнний час, фрагментарними є згадки дорадянського повсякденного життя, радянської влади в 1939-1941 рр., німецької окупації, радянського життя в середині й другій половині 40-х рр. XX ст. (по 2-4 текстових секвенцій). Люди пригадували бідно одягнуте радянське військо в 1939-1941 рр.: «...такі шинелі

²⁵ Інтерв'ю з п. Марією, 1922 р. н. у с. Горниця Любачівського повіту в Польщі, переселена до України, на вул. О. Богомольця проживає з 1947 р., зап. 3.09.2008.

²⁶ Інтерв'ю з Лобойко Т. Я., 1972 р. н. у м. Стрию Львівської обл., на вул. О. Богомольця проживає з 1991 р., зап. 27.03.2009.

²⁷ Інтерв'ю з п. Марією.

мали страшні, чоботи дьогтьом мазали, такі шапки мали страшні, ще як в старих фільмах... шось таке високе, а тут звезда червона.... Армія була дуже бідна совецка... Бо вже другий раз в (19)44 вони вже в пагонах прийшли»²⁸. Дві практично ідентичні історії стосувалися радянських військових і службовців, які дивували місцевих жителів здатністю випивати велику кількість алкоголю: «...Ми всі дивилися і чекали, коли він помре. Ну бо для нас випити стакан горілки було рівнозначне смерті. ...повитирався і пішов. ...старші кажуть: «О ті далеко підуть»...»²⁹. З приходом німецького війська до Львова в кінці червня 1941 р. виявили жертв радянських репресій. За спогадами, першими ввійшли до тюрем місцеві двірники й «підняли людей». Респондентка згадувала про тюрму на вул. Замарстинівській, поховання замордованих на Личаківському кладовищі.

Різняться спогади про німецьку владу в місті. Позитивно оцінювали те, що працювали заклади відпочинку (правда, розділені між німцями, українцями і поляками); навчання проводилося українською мовою; достатнім було забезпечення продуктами; місто не зазнало значних руйнувань. Негативно згадували про винищення євреїв, убивства десяти осіб за вбитого німця, відділені окремо для німців трамвайні вагони та ін.

Отож, більшість повоєнних жителів вулиці О. Богомольця, як і решти вулиць центральної частини Львова, становили євреї, росіяни, українці зі Східної України; нечисельними були корінні львів'яни, депортовані українці в 1945-1946 рр. з Польщі та колишні галицькі селяни. У післявоєнні роки різноманіття мешканців було особливо помітним – поодинокі самотні поляки, які не виїхали до Польщі; довоєнна прислуга; євреї, які згодом практично всі емігрували за кордон, вихідці зі західноукраїнських сіл, яких радянська влада відселила з підвалів у новобудови на околицях міста. Кращі квартири на другому-третьому поверхах заселили радянські службовці, військові, судді та ін. На повсякденному житті позначилося те, що приїжджі зі східних регіонів, колишні солдати радянської армії підкреслювали свій привілейований статус у суспільстві, а місцеві жителі намагалися приховати своє минуле. Люди жили замкнено, ізольовано від сусідів у комунальній квартирі. Контакти підтримували лише з поодинокими найближчими сусідами. Попри те, що респонденти часто називали національність сусідів, лише двоє (обоє українки – корінна й переселена з Польщі) зазначили зверхність приїжджих зі східних регіонів. Вважаючи

²⁸ Інтерв'ю зі Світенко А. І.

²⁹ Інтерв'ю зі Світенко А. І.

за недоцільне розповідати про радянське повсякдення, люди «урізноманітнювали» свою оповідь переказами про довоєнне життя будинку/вулиці/міста, про що дізнавалися з розповідей сусідів-старожилів, батьків, родичів. Розповідь про «панське» довоєнне життя спонукала до нарікань на сучасний занедбаний стан будинків і євроремonti новоселів, унаслідок яких змінився автентичний вигляд помешкань.

УДК 94(470+571)+430))

**Наталья Тимофеева
(Воронеж, Россия)**

НЕМЦЫ И ГЕРМАНИЯ В ПАМЯТИ РОССИЙСКИХ ВETERANОВ ВОЙНЫ: ПАРАДОКСЫ ВОСПРИЯТИЯ

Проблема восприятия русскими Германии и немцев не нова, к ней неоднократно обращались и политики, и ученые. В то же время, за пределами интереса исследователей остался комплекс вопросов, связанных с ролью опыта войны и послевоенного пребывания в Германии (1945-1949 гг.) советских военнослужащих после их возвращения в СССР. Между тем, по оценке, германского историка Я. Фойцика, после окончания войны в Восточной Германии могло находиться до миллиона советских солдат. Согласно оценке американской стороны, в 1946 г. их число сократилось до 675 000 человек, в 1947 г. – до 400 000. В августе 1948 г. американцы насчитали в Германии 350 000 человек личного состава советских оккупационных войск¹. Российские военные историки считают эти оценки заниженными².

Не вдаваясь в споры статистического характера, следует отметить лишь многочисленность россиян, прошедших через опыт войны и послевоенного пребывания в Германии в 1945-49 гг. Анализ источников и специальной литературы свидетельствует о том, что этот опыт был весьма важен для названной группы лиц и должен быть учтен в процессе исследования эволюции советского общества. Бесценный материал предоставляют в этом смысле интервью с российскими участниками войны, дошедшими до Германии и остававшимися там длительное время после военного поражения фашизма. Такие интервью состоялись в Воронеже в рамках проекта Регио-

¹ Russischer Soldatenalltag in Deutschland 1990-1994 (Быт российских солдат в Германии 1990-1994). – Museum Berlin – Karlshorst e. V., 2008. – P. 15.

² Ibidem.

нального центра усної історії «Русские и немцы в 1945-1955 гг.». Проект проходив в два етапи, були проведені 25 інтерв'ю³.

Уже на першому етапі роботи виявилась диспропорція між індивідуальною і колективною пам'яттю в Росії об опиті війни і післявоєнного перебування в Німеччині радянських громадян. В 2001-2006 гг. превалювали письмові відповіді на підготовлені заздалегідь запитання або усні інтерв'ю, записані студентами без застосування техніки. На наступному етапі (2007-2012 гг.), коли відбувся перехід до нарративно-біографічного інтерв'ю, поєднання їх когнітивних і емоціональних вимірювань багаторазово збільшило можливості вивчення настільки важливих питань, як вплив післявоєнної історії СРСР на спогади ветеранів про закордонний похід Радянської армії, об їх опиті і часі, проведеному в Німеччині після розгрому фашизму. Не менше цікаво виявлення того, що було витіснено з пам'яті ветеранами і чому. Представляється важливим також запитання про те, як спогади про післявоєнну Німеччину пов'язані з сприйняттям респондентами сучасності?

Група респондентів складалася в основному з чоловіків, переважно офіцерів. Три чверті опитаних народилися в 1922-1923 гг., але були і ті, хто пішов на війну в дуже юному віці і прибув в Німеччину в 19-20 років. В числі опитаних – офіцери СВАГ, а також військові з групи радянських окупаційних військ.

Слід зазначити, що у більшості ветеранів не було до війни чіткого образу Німеччини. З моменту підписання пакту Молотова-Ріббентропа інформація про Німеччину практично перестала з'являтися в радянських ЗМІ. Німецька армія, солдати – ось хто став втіленням Німеччини і німців в важелі для радянських людей роки Великої Вітчизняної війни. Представлення про країну були замінені жахливим образом нацизму.

В той же час, необхідно виділити групу респондентів, які мали досвід довоєнного контакту з німцями переважно в якості вчителів. «Іменно тому, що я добре знав німців, я з самого початку [...] робив внутрішню різницю між німцями і фашистами, хоча це була далеко не поширена точка зору»⁴. Але навіть ця група респондентів згадує про обережність, з якою радянські військові сприймали Німеччину після війни. «Я хотів знати, що таке

³ Центр діє на міжвузівській основі в структурі Воронежського державного педагогічного університету.

⁴ Інтерв'ю з А. А. Галкіним // Регіональний центр усної історії в г. Воронеж. Ф. «Русские и немцы в 1945-55 гг.».

настоящая Германия, не военнопленные, не конкретные люди. В общем-то, напряжённость была. Тем более, у нас много писали про вервольфов, про, так сказать, немецкое фашистское сопротивление. Я приехал с тремя пистолетами. ... приехал вооружённый до зубов. ... Через неделю перестал брать пистолеты с собой. ... Они у меня все лежали под подушкой ... Единственное, иногда, когда у меня было свободное время, я их чистил, чтоб они не заржавели»⁵.

Все, кто прибыл в Германию во время войны или работал там во второй половине 1940-х гг., выделяют в своих воспоминаниях в качестве первых сильных впечатлений традиционно следующее: богатая, ухоженная страна, высокий, сразу заметный уровень механизации, в том числе сельского хозяйства, добротные дома, прекрасный скот, чистота⁶.

Интерактивные впечатления – от общения с людьми – сохранились больше в памяти людей образованных, в той или иной степени владевших немецким языком. Они вспоминали свое послевоенное пребывание в Германии, чаще всего, как комфортное. В. А. Ермолаев писал: «Вспоминая эти годы (1945-1949), вижу, что они были своего рода апогеем моей жизни. Несмотря на зависимость от начальства, я все же был свободен, независим в деньгах, пользовался авторитетом и уважением у немцев и т.п.»⁷.

Парадоксальность ситуации заключалась в том, что для советских военных, для победителей, одним из самых важных моментов собственного мироощущения оказалось восприятие их недавними врагами – немцами. Следует отметить, что в трудах германских и отечественных историков неоднократно подчеркивался вербующий характер советской политики в германском вопросе, диктовавший значительные отступления от привычных советских схем ради сотрудничества немцев с советской военной администрацией⁸. При сем практически не брался во внимание

⁵ Интервью с А. А. Галкиным // Региональный центр устной истории в г. Воронеж. Ф. «Русские и немцы в 1945-55 гг.».

⁶ См., например, интервью с В. А. Никитиным, А. В. Никитиным, И. Ф. Раздымалиным // Там же.

⁷ Ермолаев В. А. «Без гнева и пристрастия»: Записки историка. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2009. – С. 296.

⁸ См., например: Hartmann A. Erneuerung der deutschen Kultur?: Zur sowjetischen Kultur- und Literaturpolitik in der SBZ und frühen DDR. – Hamburg; Berlin, 1988. – S. 36; Тимофеева Н. П. Немцы – «свои» и «чужие» – в политике СВАГ 1945-1947 гг. // Германия и Россия в судьбе историка: Сборник статей, посвященный 90-летию Я. С. Драбкина / Сост. М. Б. Корчагина, В. Л. Телицын. – М.: Собрание, 2008. – С. 344-350.

такой аспект этой проблемы, как мироощущение советских исполнительниц данной политики.

Среди интерактивных впечатлений в воспоминаниях респондентов на первое место выходило парадоксально стойкое желание общаться с немцами на равных. Это желание диктовалось, не в последнюю очередь, осознанием культурных несовпадений советских военных со светской действительностью и этикетом послевоенной Германии. В воспоминаниях, письменных и устных, описано множество историй, вызывающих ныне улыбку, но иногда довольно болезненных для победителей. А. А. Галкин вспоминает: «И я одел чистый, у меня был единственный мой костюм, не военный... Я одел гордо шляпу и пошёл в садик, считая, что меня никто не узнает. И меня поразило, там действительно ходят пары, там кто-то веселится. Правда, молодёжи было мало, потому что мужская молодёжь была вся в плену, в значительной степени. ... И я был уверен, что никто меня не идентифицирует, и вдруг меня кто-то хлопает по плечу. Я поворачиваюсь, стоит пожилой немец и говорит: «Господин офицер, бантик должен быть не с этой стороны, а с этой». Оказывается, я шляпу одел задом наперёд ... Я в жизни никогда не носил шляп, как Вы понимаете»⁹.

Не менее колоритно воспоминание В. А. Ермолаева о рождественском визите к Генриху Грюбнеру, настоятелю главной церкви Берлина – Marienkirche: «... когда я позвонил, мне открыл дверь солидный человек в смокинге. Я решил, что это один из друзей или знакомых пробста, пожал ему руку и представился. Оказалось, что это приглашенный из ресторана официант, выполнявший также и обязанности лакея. Но выглядел он, по крайней мере, как профессор»¹⁰.

Годы, проведенные в Германии, состоявшиеся там встречи не только с немцами, но и союзниками по антигитлеровской коалиции и бывшими соотечественниками, эмигрировавшими из СССР, позволили сделать неожиданные открытия. Ермолаев В. А. вспоминал: «Отношения с союзниками оказались очень милыми. Как-то Картерон устроил у себя soiree с легким вином и танцами. Здесь я познакомился с Николаем Николаевичем Юматовым – эмигрантом и теперь переводчиком у французов, человеком с интересной биографией, который сразу же понравился мне своей вос-

⁹ Интервью с А. А. Галкиным // Региональный центр устной истории в г. Воронеж.

¹⁰ Ермолаев В. А. «Без гнева и пристрастия». – С. 276.

питанностью и интеллигентностью»¹¹. Эти впечатления мало сочетались с требовавшейся от советского офицера бдительностью как в отношении эмигрантов из России, так и союзников. Появились дружеские связи и привязанности, которые приходилось тщательно скрывать от вездесущих «соответствующих органов». Ермолаев В. А. писал: «Я разговаривал с заместителем американского представителя, которого рекомендовали как специалиста по средневековой философии, что у нас подвергалось сомнению, так как все они считались принадлежащими к разведке и, следовательно, с ними надо было быть особенно осторожными. Забыл фамилию этого заместителя, но едва ли он заслуживал недоверия»¹². Так открывался второй план жизни советских военнослужащих, о котором многие вспоминали и говорили впервые.

Особый интерес вызывает вопрос религии. Многие респонденты отмечают, что именно за рубежом они впервые побывали в церкви и на богослужении. «... на богослужении староста вручил полковнику просфору, которую тот долго вертел в руке, не зная, что с ней делать, пока священник не посоветовал ему положить ее в карман и «скушать» после»¹³. Офицеры советской военной администрации в Германии вспоминают о встречах с иерархами всех христианских конфессий, включая представителей Русской православной церкви за рубежом, и эти встречи стимулировали рост критичности в отношении атеистической политики советского государства. Плимак Е. Г. писал: «С миром, имя которому Берлин, связи у меня все-таки были, и, признаюсь, мне нравилось познавать этот мир, и я не вижу в этом ничего плохого, абсолютно ничего! А еще больше нравилось познавать Берлин моему другу капитану Соколову, и мы с ним за два года облазили все сектора Берлина и знали многие его закоулки. ... Мы знали с Соколовым даже о существовании во французском секторе православной церквушки, где мы в ночь под Пасху слушали и Торжественный Благовест, и Песнопение о Воскресении Христовом – вместо того, чтобы спать, как положено, в своих квартирах в Карлсхорсте»¹⁴.

Высказывания о другом народе дают много материала для того, чтобы понять, что думает человек о собственном народе. То, как «нас» воспринимают «другие», оказывается одним из самых важных моментов

¹¹ Ермолаев В. А. «Без гнева и пристрастия». – С. 248.

¹² Там само. – С. 249.

¹³ Там само. – С. 253.

¹⁴ Плимак Е. Г. На войне и после войны (Записки вестерана). – М.: Издательство «Весь мир», 2005. – С. 62.

для нашего собственного мироощущения. Воспоминания ветеранов о своем впечатлении от немцев помогают выявить их восприятие себя и советской действительности. Маркирование границ «мы», определение себя через «Другого» шло в Германии, приводя к изменению картины мира и, соответственно, идентичности советских военных. Ермолаев В. А. вспоминал: «На этом собрании и ужине был и В. Пик. Атмосфера была совершенно безыскусственная, товарищеская, и мне странно, и вместе с тем, интересно было слышать, как присутствовавшие там рабочие и прежние ученики называли Пика на ты и Вильгельмом. Это звучало так просто и по-товарищески, без всякого чинопочитания, хотя Пик был председателем партии и фактически глава (хотя и подконтрольной) значительной части страны. Попробовал бы кто-нибудь у нас назвать «дядю Джо» на ты и по имени!»¹⁵.

В ходе войны сложилось новое видение жизни и смерти, особое значение обрели вопросы повседневного мира. Все ветераны отмечают специфику немецкого уклада, в котором существенную роль играли профессионализм людей самых разных профессий и «продуманность» повседневности. Басистов Ю. В., отвечая на вопрос о том, какое воздействие имел опыт пребывания в Германии на советских солдат и офицеров, сказал: «Вы же поймите, огромное количество людей всех профессий увидели их [немцев – Н.Т.] несопоставимое преимущество»¹⁶. А. В. Никитин отмечал: «Домики у них аккуратные, и каждый клочок земли приведен в порядок. А между домами там три-четыре метра расстояние. А они, в метре от стены дома, сажают грушу и тщательно выращивают ее, поливают, а потом обрезают. И ветви только параллельны ... до самого потолка, до самой крыши; и ветви же могучие, и все они буквально ломаются от груш, и там специальные решетки, чтоб поддерживать. У нас этого не было ничего. У нас – ткнул, «ничего, вырастет», и все»¹⁷.

Офицеры СВАГ с удовольствием вспоминают свои первые и зачастую последние в жизни выезды на европейские курорты. Например, В. А. Ермолаев подробно описывает отдых и лечение в Бад-Мюрице и Карлсбаде не только его самого, но и его матери.

Многие использовали пребывание в Германии для изучения или совершенствования иностранных языков: А. А. Галкин изучал английский,

¹⁵ Ермолаев В. А. «Без гнева и пристрастия». – С. 273.

¹⁶ Интервью с Басистовым Ю. В. // Региональный центр устной истории в г. Воронеж. Ф. «Русские и немцы в 1945-55 гг.».

¹⁷ Интервью с А. В. Никитиным // Там же.

немецкий и латынь, В. А. Ермолаев и Е. Г. Плимак брали у немцев частным образом уроки английского и французского языков. Изучение языков можно было себе позволить и за счет Управления информации СВАГ.

Жизнь в Германии стимулировала интерес к науке. Не удивительно, что из офицеров СВАГ вышла плеяда известных российских историков-германистов: А. А. Галкин, Я. С. Драбкин, В. Д. Кульбакин, В. А. Ермолаев, историком стал и офицер группы советских войск в Германии А. Н. Мерцалов. В. А. Ермолаев писал: «Мой интерес к исторической науке... проявлялся главным образом в том, что во время своих путешествий по Восточному и Западному Берлину я заходил в букинистические лавки и покупал интересующие меня книги. ... Но я пытался соприкоснуться и с самой наукой. ... Однажды я отправился в университет и попал на лекцию Бетгена, курс истории средневекового Средиземноморья»¹⁸. Конфуз, который пережил А. А. Галкин, в связи с его неподготовленностью к интервью с Конрадом Аденауэром, стимулировал составление библиотеки по проблеме, ставшей в итоге темой кандидатской диссертации ученого¹⁹.

Начавшаяся в годы войны переоценка ценностей и трансформация картины мира вызвала у советских солдат и офицеров к жизни критичность в отношении довоенной советской действительности. Эта критичность многократно возросла в результате заграничного похода Советской армии и опыта межкультурной коммуникации русских и немцев в первые послевоенные годы в Германии.

Санкт-Петербургский институт независимых социологических исследований провел опрос в трех фокус-группах – молодых петербуржцев, людей среднего возраста и тех, кто воевал и находился после войны в Германии. Именно эта группа лиц оказалась более всего осведомлена относительно всех событий, связанных с Германией²⁰. Данный вывод совпадает с результатами опросов, проведенных в рамках проекта «Русские и немцы в 1945-55 гг.»: преобладающее большинство респондентов отмечало, что всю свою жизнь они следили за тем, что происходило в Германии.

Интересны ответы ветеранов на вопрос о том, какие события XX-XXI вв. связаны с Германией и влияют, по их мнению, на представления

¹⁸ Ермолаев В. А. «Без гнева и пристрастия». – С. 290-291.

¹⁹ Интервью с А. А. Галкиным // Региональный центр устной истории в г. Воронеж. Ф. «Русские и немцы в 1945-55 гг.».

²⁰ См. подробнее: Ежова Л. В. Представления о Германии и немцах в Санкт-Петербурге // www.cisr.ru/files/publ/Ejova/Ejova%20Rus%20Germ.doc.

россиян об этой стране. Самыми значимыми были названы сооружение Берлинской стены и затем ее разрушение, то есть – объединение Германии, а также две мировые войны²¹. Подчеркивая особое значение единства страны, многие респонденты утверждали, что всегда выступали за объединение Германии. Очевидно, что в этом случае в восприятии ветеранов состоялась актуализация того, что являлось важным для самих немцев²².

Тема войны и ее последствий не определяется сегодня как проблема во взаимоотношениях Германии и России. Ветераны войны не испытывают негативных эмоций в отношении Германии и немцев, т. к. войну, по их мнению, развязал не народ²³. Большую моральную силу имеют, как полагают респонденты, денежные выплаты Германии бывшим «восточным рабочим» и узникам концентрационных лагерей, хотя в ответах отмечается и незначительность этих выплат²⁴. Неоднократно подчеркивалось, что германская политика памяти и чувство ответственности за войну воспитывают новые поколения в духе мира и демократии. Ветераны войны говорили о Германии и России как о партнерах, подчеркивая ценность торгово-экономических, культурных связей. Страна в центре Европы с сильным государством и высоким экономическим потенциалом определялась почти в один голос как выгодный партнер, с которым следует строить привилегированные отношения.

К сожалению, почти не осталось тех, кого еще можно спросить об опыте пребывания за границей. До сих пор опубликована только запись беседы ярославского историка С. Мудрова с ветераном Великой Отечественной войны, д. и. н. А. А. Галкиным²⁵. Есть опасение, что уникальный опыт познания «нового мира» гражданами СССР, пришедшими в Берлин с победой, так и не найдет своего места в культурной памяти России.

²¹ См. подробнее: Ежова Л. В. Представления о Германии и немцах в Санкт-Петербурге // www.cisr.ru/files/publ/Ejova/Ejova%20Rus%20Germ.doc. С. 16-17.

²² См. подробнее там само. – С. 17-20.

²³ Там само. – С. 21.

²⁴ Там само.

²⁵ См.: Галкин А. А. Из истории деятельности СВАГ: интервью с ее бывшим сотрудником, доктором исторических наук А. А. Галкиным / беседовал С. Н. Мудров // Новая и новейшая история. 2011. № 5. С. 165-184.

УДК 908:303

Канат Енсенов
(Астана, Казахстан)

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА И ТРАДИЦИЯ УСТНОЙ ПЕРЕДАЧИ ИСТОРИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ

У каждого народа в мире есть свой пройденный путь и история. Также у каждой национальной истории имеются свои особенные источники. К примеру, к источникам казахской национальной истории можно отнести родословные, фольклор, эпосы о героях, сведения из периодической печати и другие. В этих источниках сообщается о событиях и явлениях казахской истории. Поэтому их исследование и вовлечение в научный оборот, содержащихся в них данных, является важной проблемой.

В последние годы в нашей стране осваиваются различные вещественные и многочисленные письменные источники. Все же в исследовании истории казахского народа является очень значимым изучение такого духовного наследия, как фольклор и устная литература. Благодаря этим источникам казахи получили знания о прошлом своего народа, осознали себя единым народом. В них нашли отражение быт, хозяйственный уклад, мировоззрение, культура, путь исторического развития народа.

Издrevле существовала традиция устной передачи сведений о насыщенной событиями казахской истории. В жизни общества, являющегося преимущественно кочевым, традиция устной передачи исторических сведений выполняла функцию, которую в оседлых обществах выполняли архивы и библиотеки, они передавали знания от поколения к поколению, содействовали дальнейшему развитию духовной жизни народа¹.

Самым ценным наследием истории нашего народа, уходящим корнями в глубокую древность, являются родословные. Шежіре – искусство составления родословных, название которого произошло от арабского «шаджара», что означает потомство, существовало у казахов на протяжении всей их истории. Если у некоторых других народов лишь правители

¹ Кұсайынова М. Қазак қоғамының әлеуметтік-саяси өмірі ұлттық тарих айту дәстүрінде (ХІХ ғасырдың алғашқы жартысы). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 2010. – 3-б.

и аристократы знали свою родословную, то у нас этим и сейчас может похвастаться каждый.

Родословные являются древним способом передачи от поколения к поколению знаний о происхождении народа, о его пройденном пути. Искусство составления и пересказа родословных существовало на нынешней территории Казахстана еще в эпоху уйсунув.

В трудах таких ученых, как Н. Аристов, Ш. Уалиханов, которые внесли свой вклад в исследование истории нашего народа, уделено большое внимание казахским родословным. Авторитет знатоков, умело пересказывавших родословные, в любые времена был высок. Такое уважительное отношение к этим людям у казахов сохранилось и в наше время. Как правило, это люди преклонного возраста.

Родословные, сохраненные в письменном варианте, свидетельствуют о том, что среди наших предков было довольно много грамотных людей. «Общая родословная тюркских, казахских, кыргызских ханов»² Шакарима Кудайбердиева и родословные, собранные Мухаметжаном Тынышпаевым³, изданные в начале XX века, являются примером бережного отношения и передачи последующим поколениям этого искусства.

Научное исследование родословных должно стать самостоятельной отраслью национальной исторической науки. Необходимо обосновать положение о том, что родословные являются оригинальным духовно-историческим наследием казахского народа. Это позволит сформироваться на основе различных суждений и взглядов новому методологическому направлению, которое сможет отстоять приемы и способы получения данных из родословных.

Шокан Уалиханов был одним из тех, кто высоко оценивал достоверность историко-эпических произведений, понимал их особую роль в формировании общественного сознания казахского народа, часто использовал легенды и предания в качестве источников⁴. Шокан подчеркивал, что степные сказания и былины повествуют о реальных событиях. Поэтому он был одним из собирателей казахских эпосов-сказаний.

Одним из больших ответвлений устной литературы являются сказания о богатырях-героях. Перечислим факторы, способствующие их исполь-

² Құдайбердіұлы Ш. Түрік, кыргыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы, 1991. – 12-б.

³ Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: «Жалын», 1993. – 255 с.

⁴ Уәлиханов Ш. Тандамалы. – Алматы, 1985. – 115-б.

зованию в качестве исторических источников: 1) этот вид исторических источников появился в гуще народа и их автором является конкретный народ; 2) сказания о богатырях-героях описывают этническую историю богатым (присущим только этому народу) образным языком; 3) сказания хранят в себе картины прошлого народа, и, если даже народ лишится своей территории, языка, веры, то предания о героях остаются в его памяти.

Мы с полным основанием можем считать эпосы и сказания источниками казахской исторической науки. Эти произведения народного творчества основываются на историко-социальных событиях из истории народа и героических поступках деятелей прошлого, создают образы его социально-экономической жизни, быта, обычаев и традиций, духовных ценностей⁵.

Ермухан Бекмаханов, высоко оценивавший источниковую значимость и научную ценность фольклорных источников, указывал на их особенности и недостатки. Он писал: «У фольклора есть одна характерная особенность – он не является однородным по качеству и содержанию, в нем сочетаются историческая правда и поэтическое вдохновение. При его использовании следует помнить, что на протяжении веков произведения устного народного творчества тысячи раз пересказывались многими сказителями и каждый добавлял что-то свое»⁶.

Ученый, академик Манаш Козыбаев писал: «Не следует путать исследование казахских родословных с трайбализмом и сепаратизмом. Эти явления не имеют никакого отношения к казахскому устному народному творчеству»⁷.

Историк Камбар Атабаев подытожил: «Если история русского народа на протяжении долгого времени фиксировалась в хрониках, то казахская история сохранилась благодаря произведениям устного народного творчества, их бережному сохранению и передаче от поколения к поколению»⁸.

⁵ Құсайынова М. А. Ауызша тарих айту дәстүрінің дамуы хақында // «XXI ғасырдағы орта білім жүйесі: жайы мен даму көкжиектері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 156-160-бб.

⁶ Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы, 1994. – 41-44-бб.

⁷ Қозыбаев М. Қ. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері // Қазақ тарихы. – 1997. – № 4. – 42-б.

⁸ Атабаев Қ. М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 147-б.

Ученый в трудах, посвященных формированию отечественного источниковедения, рассматривает фольклор как источник казахской истории⁹. Автор уделяет особое внимание информационной значимости, объективности фольклора, предпосылкам, историческим условиям.

В качестве одной из первых историографических работ, обозначивших проблему самостоятельного исследования традиционной устной казахской истории, следует упомянуть монографию «Традиционная устная история», написанную Г. Жугенбаевой. В данном труде рассмотрены различные грани духовного синкретизма в традиционном казахском обществе, его источникового и историографического значения. В ходе исследования Г. Жугенбаева приходит к заключению, что «...устная история сформировала единую историческую память народа, являясь источником представления об истории, определила его сущность»¹⁰. Автор считает традиционную казахскую устную историю национальным интеллектуальным достоянием.

Национальная традиция устной истории создает красочные картины социально-политической жизни казахского общества. В этой связи, наряду с вещественными, письменными, научными и архивными материалами, приобрела особую научную значимость историко-художественная образность исторических сказаний, эпосов о героях-богатырях, легенд и преданий.

Произведения казахской народной традиции устного изложения истории посвящались не одному конкретному событию, а появились, как общественное явление, и процесс их создания, особенности трансформации и развития повышают их историческую ценность.

Основную часть дошедшего до нас многовекового историко-культурного наследия составляют устные сказания и родословные. Это свидетельствует о том, что историческая память казахского народа очень хорошо сформирована.

В заключении хотелось бы еще раз сказать о том, что ценность сведений, полученных из традиционных казахских национальных источников, не вызывает сомнения. Поэтому исследователи, пишущие об истории нашей страны, должны их широко использовать. Лишь в таком случае наша национальная история будет достоверной и полной.

⁹ Атабаев Қ. М. Тарих пен дереккөзі – фольклор // Қазақ әдебиеті. – 2002. – № 31. – 2 тамыз. – 5-б.

¹⁰ Жүгенбаева Г. Дәстүрлі ауызша тарих. – Алматы, 2005. – 496-б.

УДК 903.2:303.4

Мейрамгул Кусаинова
(Астана, Казахстан)**РОЛЬ УСТНОЙ ИСТОРИИ В ВОССТАНОВЛЕНИИ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА**

Казахи – народ с богатой историей и культурой, имеющий и свои древние традиции их описания и хранения. В обществе, где в прошлом преобладал кочевой образ жизни, устная историческая традиция выполняет те функции, которые в государствах оседлой цивилизации выполняют библиотеки и архивы.

Невозможно определить число легенд и сказаний, основанных на реальных исторических событиях и процессах. В народе до сих пор бытует множество несобранных, нефиксированных образцов устного исторического творчества. К сожалению, эта богатейшая сокровищница, вызывающая своим содержанием восхищение не только наших, но и зарубежных ученых, еще не исследовалась как исторический источник. Сегодня, когда научные центры Европы и Америки активно разрабатывают методы и методологию исследования устной исторической традиции, в отечественной исторической науке всестороннему рассмотрению данной проблемы уделяется недостаточно внимания. Несомненно, что системное изучение лучших образцов народной традиции устного изложения истории может существенно расширить горизонты научного исторического знания.

В произведениях устного исторического творчества казахского народа сохраняются и передаются из поколения в поколение его размышления о родной земле, память о героях, боровшихся за ее свободу. Это бесценное наследие представляет собой художественную летопись, созданную на основе устного творчества, бережно хранимую народом и передаваемую им из уст в уста, от поколения к поколению, требует самого тщательного изучения. Данные произведения, безусловно, не являются точной копией исторических событий, но они содержат в себе представления народа об эпохе, его оценку общественно-политических процессов, поэтому их освещение и научный анализ являются на сегодняшний день одной из актуальных для исторической науки проблем.

Научно-теоретическое обоснование использования устной исторической традиции в описании социально-политической жизни казахского об-

щества XIX-XX вв. еще не выступало в качестве объекта исследования. В исторической науке Казахстана по разрабатываемой теме специальных исследований пока недостаточно, но имеется немало работ по отдельным ее проблемам. Необходимость использования произведений устной истории казахского народа в восстановлении исторической памяти казахского народа отражены в исследованиях Ш. Уалиханова, Ш. Кудайбердиева, А. Бокейханова, М. Тынышпаева, А. Маргулана, Е. Бекмаханова, С. Каскабасова, М. Койгелдиева, К. Атабаева, Ж. Артыкбаева, С. Мажитова, Г. Жугенбаевой и др.

Цель статьи – на основе исследования произведении устной истории дать объективную оценку в восстановлении исторической памяти казахского народа, особенно по проблемам социально-политического развития кочевого общества и национально-освободительной борьбы казахского народа под предводительством Кенесары Касымова (1837-1847 гг.).

К устной истории казахов можно отнести произведения эпической традиции – это героические и лирические эпосы, все виды сказок, исторических песен, преданий, легенд, обрядовых и бытовых песен, генеалогии, исторических рассказов, а также произведения устной народной литературы и т. д. Представителями устной казахской литературы явились поэты-импровизаторы Кетбуга, Шалкииз, Асанкайгы, Казтуган, Доспамбет, Жиембет, Ақтамберды, Бухар и многие другие, произведения которых, передаваясь из уст в уста, дошли до наших дней.

В рамках одной статьи невозможно охватить все жанры устной исторической традиции, именно поэтому автор счел возможным изучить только лишь жанр исторических песен в восстановлении исторической памяти казахского народа. Автор сделал попытку анализа исторических песен как особого вида национальной традиции устного изложения истории, их источниковедческого потенциала, а также определения соотношения исторической правды и художественных решений в представлении образа героев в исторических сказаниях. На основе анализа исторических песен определены особенности национально-освободительной борьбы казахского народа под предводительством Кенесары Касымова.

Историческая песня, как один из жанров устной истории, сопутствует казахов на протяжении всей его долгой истории, отражая наиболее значимые для судьбы народа события. Через песню люди выражали свое отношение к этим событиям, давали им свою оценку, исходя из своих представлений об общественном идеале, о добре и зле. Любая песня

несет на себе печать не только своей эпохи, но и чувства, настроения, мечты, чаяния создателей и исполнителей. Образы героев в исторической песне менее идеализированы и поэтому относительно близки к своим прототипам. Это Сырым, Исатай, Махамбет, Кенесары, Жанкожа, Есет, Досан и многие другие – предводители национально-освободительных восстаний казахского народа XVIII-XIX вв. В отличие от героического эпоса, где в центре – образ героя, предметом изображения исторической песни является событие. Если в эпическом цикле о правителе Абылае центральное место в отдельных героических песнях занимают биография Абылая, полководцев Олжабая, Кабанбая, Богенбая и других, то в исторических песнях они рисуются лишь участниками одного или двух-трех событий, иначе говоря, события выдвигаются на первый план. Поэтому и названия свои исторические песни получают, в основном, не по имени действующего лица, а по событию: «О подчинении русскому царю», «Обращение Махамбета к султану Баймагамбету» и т. д.

Проблемы, встающие в связи с изучением исторических песен, настолько сложны и многообразны, что остается еще либо много нерешенных вопросов, либо получивших пока самое предварительное освещение. Это требует дальнейшей, более углубленной разработки истории жанра исторических песен и в связи с этим – критической проверки концепций и представлений, получивших распространение в современной науке. Одним из главных условий успешной работы в этом направлении является полное овладение всем фактическим материалом, относящее к данной теме и в первую очередь исчерпывающий учет и научная систематизация имеющихся песенных записей и только потом – научный анализ как исторического источника.

Казахские исторические песни собирались в последнее столетия без какого-либо плана, несистематично, недостаточно активно и целеустремленно. Несмотря на это, в распоряжении науки оказался огромный и разнообразный материал, представляющий в основной своей массе большую ценность. В настоящее время в рукописном фонде научной библиотеки Академии наук Республики Казахстан и в отделе рукописей и текстологии Института литературы и искусства имени Мухтара Ауэзова хранится около 150-ти исторических песен, а вместе с оригиналами и переводами их количество достигает до 600 песен¹.

¹ Казак колжазбаларынын гылыми сипаттамасы. Тарихи жырлар. – Алматы, 1981. –361 с. – С. 12. – (Научный каталог казахских рукописей. Исторические песни).

В XIX-XX вв. историческая песня у казахов развивается как самостоятельный жанр, который связан с усилением народных движений и восстаний против хивинской, кокандской экспансии и колонизации казахского края русским царизмом.

Вплоть до XX в. историческая песня у казахов предпочитает тему народных восстаний. Обычно о восстаниях создавались и эпосы, и предания, причитания-жоктау, позднее – так называемые салем-хат, поэмы. Однако в XIX и особенно к началу XX вв. количество исторических песен увеличивается. Появляются песни о предводителях народных восстаний Кенесары, Исатае, Махамбете, Наурызбае, Жанкоже, Есете, Амангелды и других.

Как и у других народов (киргизов, русских, татар) историческая песня у казахов складывается в ходе события его участниками. Например, песни о восстании Кенесары Касымова создавались участниками восстания: Нысамбаем («Песня о Кенесары»), акынами – Доскожи («Прощальная песня») и Кудерикожи («Расставание с горой Каркаралы»). Песни о восстании Исатая Тайманова складываются его идейным вдохновителем Махамбетом Утемисовым и участником восстания поэтом Шерниязом Жарылгасовым.

Если песни являлись непосредственным откликом на события, они были более экспрессивны, носили ярко выраженный характер; в них открыто высказывалось, каковы цели и чаяния восставших, их отношение к событиям. Если же песни были сложены по следам событий (например, о Жанкоже и Досане), их создатели смотрели на события как бы со стороны и оценивали их в духе позднего времени. Возможно, поэтому в большинстве исторических песен такого рода широко использованы мотивы и поэтика героического эпоса. Эти песни представляют как бы переходную форму между собственно-исторической песней и героическим эпосом.

Среди казахских исторических песен XIX в. можно наметить три жанровые разновидности: собственно-исторические песни (о восстаниях Кенесары, Исатая и Махамбета, Есета и др.); песни, в которых проявляются жанровые признаки героического эпоса («Битва 17-летнего Жанкожи», «Досан батыр» и др.); песни с жанровыми признаками обрядовой поэзии – коштасу, конилайту, естирту, жоктау, жубату (песни об Есет батыре, о восстаниях Жанкожи и Кенесары и др.)².

² Ауезов М. История литературы. – Алматы: Ана тили, 1991. – 141 с. – С. 47.

Среди исторических песен, посвященных Кенесары Касымову, ведущее место занимает «Песня о Кенесары» поэта-импровизатора и непосредственного участника народного волнения Нысамбайжырау³. Песня хорошо показывает внутреннее состояние казахского общества, отсутствие в нем единства, родовую вражду. В исторической песне Нысамбая нашла отражение идея Кенесары о едином казахском государстве, выраженная следующими словами:

«...Причиною их удаления с родных мест
Была здешнего их народа
Пестрота рта.
Кто бы мог обидеть
Если было бы единодушие,
Нас – детей казахов!»⁴.

Правильно излагаются в песне и отдельные важные исторические события. Например, посылка Кенесары своих представителей во главе с Жеке-батыром для переговоров с киргизами, обращение Кенесары к киргизским манапам с призывом объединения для совместной борьбы против наступающего врага. Все эти факты подтверждаются архивными документами. О Жеке-батыре и отношении киргизских манапов к повстанцам Нысамбай говорит:

«... Мы послали к тебе двенадцать человек,
Под начальством Жеке-батыра.
С озера Кокый.
Два месяца они находились в плену
У беков ваших Джанкерша и Джантая»⁵.

В песне встречаются имена лучших батыров и соратников Кенесары – Имана, Жауке, Агыбая, Толебая, Бухарбая, Мендыбая, Дулата и Шакира. Все эти факты подтверждаются архивными документами.

Наряду с достоинствами песни Нысамбая надо отметить и ее недостатки, в частности – отступление от точности в передаче конкретных исторических фактов и преувеличение роли отдельных героев. В мифологическую форму ими облечены геройство Наурызбая и других батыров, конь «Кызыл-ауыз» Наурызбая чуть ли не очеловечен и т. п.⁶.

³ Нысамбай. Песня о Кенесары. Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных на русский язык. Перевод Ахмета Жантурина // «Оренбургский листок». – 1885. – № 10-17.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Там само. – С. 5.

⁶ Там само. – С. 8.

В фундаментальному дослідженні Ермухана Бекмаханова, присвяченому руху Кенесари Касымова, зроблено порівняльний аналіз усних і письмових джерел, виявлені особливості застосування усних джерел як історичного джерела⁷. Е. Бекмаханов зауважує, що в історичних піснях особливо поширено привнесення казкових мотивів. Так, наприклад, в одній з історичних пісень про Кенесари, незважаючи на історичну правду, стверджується, що, коли було розгромлено все військо Кенесари, він один закрився в горній фортеці і:

«...Скільки гармат в фортецю не стріляли,
Ядра падали з гори назад
І самих стріляючих убивали»⁸.

Народна поезія зазвичай наділяє Кенесари легендарною силою. В одній історичній піснечці Кенесари в відповідь на загрозу царя:

«...Говорив всього лише два слова:
Перше – гоміло залізом.
А друге – вогнем полыхало»⁹.

Ясно, якого повинно бути ставлення до подібних гіпербол, відомих майже в кожному фольклорному творі. Однак ще більшою помилкою було б на цьому ґрунті повністю ігнорувати ці твори, як не заслуговуючі уваги. Адже поряд з казково-легендарними образами, ці пісні містять чітку характеристику сил, проти яких виступали повстанці, підкреслюючи, що не тільки царські завоювальники вбивали казахський народ, а й:

«...Баї передавали казахську свободу,
Баї з генералами звернулися
Царські подарки приймали»¹⁰.

В основі сюжету пісень лежить яке-небудь важливе подія-народження героя, початок повстання, зіткнення з зовнішніми ворогами, поразка повстання, смерть героя. В піснечці «Сказ про Кенесари» загальною стверджується про причини повстання:

«Город виріс каменною тучей
Появились русские казаки

⁷ Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. – Алматы, 1992. – С. 413.

⁸ Там само. – С. 43.

⁹ Там само. – С. 44.

¹⁰ Там само. – С. 44.

Потеснили вольные кочевья
И Иртыш стал русскою рекою»¹¹.

Однако пользование этим богатым фольклорным материалом требует от историка большого умения и сугубо критического подхода. Нельзя забывать основных специфических особенностей фольклора – его качественную неоднородность, смешение в нем исторической правды с поэтическим вымыслом и домыслом переводчиков, напластование в фольклоре добавлений, вносимых различными сказателями и певцами, особенно тогда, когда песнь имеет давность в несколько веков и проходит несколько инстанций. Почти все произведения устной исторической традиции рождаются на основе эпической традиции, поэтому в них встречается приукрашивание, преувеличение и искажение действительности.

Важнейшей задачей исследователя является не только отделение правды от вымысла, но и максимально возможная сверка их с данными архивных и литературных источников. Столь же необходимо и сравнение различных вариантов отдельных песен для выявления их первоначального текста. Надо учесть, что зачастую основа сказания подвергалась переработке сказителем – представителем другого класса, в интересах другого класса. Так до нас дошел целый ряд фольклорных песен, специально импровизированных по заказу аристократической верхушки. Поэтому использование исторических песен в качестве источника при изучении проблем истории Казахстана требует от исследователя критического подхода и максимального научного анализа. Тем не менее, значимость этих источников в источниковедении Казахстана очень велика. Долгие годы основные проблемы новой истории страны рассматривались с точки зрения русских архивных материалов, что в результате привело к одностороннему рассмотрению многих вопросов¹².

К результатам данного исследования можно отнести следующие выводы: источниковый потенциал произведений казахской устной исторической традиции все еще требует более глубокого исследования и введения в научный оборот; исторические песни XIX в. ярко отражают национально-освободительную борьбу казахского народа против колониальной политики, его стремление к независимости; сопоставительное

¹¹ Сказ о Кенесары. В сборнике: Исторические песни. Кенесары-Наурызбай. – Т. 2. – Алматы, 2010. – 213 с. – С. 2.

¹² Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. – Алматы, 1992. – С. 413. – С. 54.

рассмотрение исторических песен поэтов-сказителей и оригинальных рукописей их составителей – проблема, требующая выявления расхождений между исторической правдой и художественным вымыслом; личность Кенесары – художественно-исторический образ, ставший объектом противоречивых мнений и подвергавшийся различным идеологическим влияниям, который еще не получил своей полной объективной оценки в современной исторической науке.

Целый пласт материалов устной истории, в частности исторических песен, при умелом применении в качестве исторических источников в будущем приведет к открытиям новых страниц истории казахского народа.

УДК 94 (477):908:303.62

**Мар'ян Лопата, Андрій Мاستика, Маріус Тєріцє
(Львів, Україна; Мінськ, Білорусь; Кишинів, Молдова)**

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ
РОКІВ У ЛУЖАНАХ, ТОПОРІВЦІ, МАГАЛІ, БОЯНАХ,
ГАЮ, ДИНІВЦЯХ І МАЛІНЄШТАХ
(ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ) У СЕРПНІ 2012 Р.**

Для дослідження теми ми здійснили дві поїздки: перша – у Чернівецьку область і у Брічани (Молдова) відбулася 20-23 квітня 2012 р. Головними місцями наших зустрічей були Бояни, де ми познайомилися з відкритими і гостинними людьми, що нам дуже допомогли, розповідаючи чимало деталей з історії міста та історій людей, що там живуть.

Другу і довшу у часі поїздку в Чернівецьку область ми здійснили 1-18-го серпня 2012 р., під час якої зустріли кількох місцевих мешканців у двох українських і восьми румунсько-молдавських селах – Лужани, Топорівці, Буда-Махала, Арбурени, Хорбова, Малинешть, Динеуць і Драниця (ще був виїзд в Герцу). Серед них були родичі примусово депортованих на вимушену працю до таборів і декілька людей, яким вдалося вижити.

Дослідження проводились у рамках проекту «Депортації з сусідніх регіонів – Чернівецької області (Україна) в 1944-1953 рр. і Брічан, Окниці та Єдинець (Молдова) в 1949-1951 рр.». Проект був підтриманий Institut für angewandte Geschichte в рамках програми «Geschichtswerkstatt Europa».

Основні тези усних свідчень

1. Українські села

Серед представників українського населення Північної Буковини ми zorganizували інтерв'ю у селах Топорівці та Лужани Чернівецької області. Ці села населені переважно українцями.

Після анексії СРСР і ряду соціально-економічних трансформацій у регіоні вдалося остаточно встановити радянську владу і соціалістичну систему. Одним із трагічних аспектів змін була серія примусового переселення місцевого населення до віддалених регіонів СРСР. Ось чому важливою проблемою репресивних заходів було подолання соціально-економічних протиріч (на погляд партії). Як результат, українці Північної Буковини перебували під сильним впливом репресій. Як ми знаємо з проведених нами інтерв'ю, починаючи з 1940 р., першими жертвами переселення стали люди, які належали до «експлуаторських груп» (торговці, жандарми й інші представники попередньої системи). Також постраждали працьовиті селяни, так звані куркулі. Тому, після 1944 р. представники національних озброєних загонів і нелегальні організації стали найбільшими цільовими групами переселення і репресій. Вони були бандерівцями, симпатиками партизанів і їхніми родичами.

По-перше, бандерівський елемент не був головним питанням дослідження і, врешті, центральним питанням для Чернівецької області. Там не було сприятливих умов для поширення та існування сильного партизанського руху, такого, як на південно-західних територіях, які були більш гористими та лісистими. Репресивні заходи нової влади спрямовувалися на знищення активності українських націоналістів, що в загальному пов'язувалося з репресіями проти українського населення.

Головну частину часу збирання інтерв'ю ми провели у селі Топорівці. Це велике українське село глибоко відчуло ті зміни, які приніс Радянський Союз. Взяли два інтерв'ю з мешканцями села, які стали свідками тих подій. Наголошуємо, що у цій справі працювали з представниками двох різних генерацій: якщо перша – Данка Пирогова – на той час була молодою жінкою, то Петро Афанасійович на момент описування подій був дитиною. Останній розказав про враження з дитинства і досвід батьків, що стосувалися виїзду для обслуговування військової машини до регіонів Сибіру. Це був результат недовіри, який існував у 1960-х рр. щодо корінного населення цього регіону, яке могло бути покаране разом з молодшим поколінням мешканців Буковини.

Проведено два інтерв'ю стосовно подій депортації з 1940-го р. Одне з них містить спогади Афанасія Григоровича Трофаненка, який провів дитинство зі своїми батьками у спеціальних поселеннях для депортованих. Він у деталях пояснював причини депортацій, пов'язаних з драматичною долею його старшого брата – учасника УПА. Тоді він описав свою депортацію до Удмуртійської АРСР в червні 1945 р., життя у трудовому таборі. Розповідь сповнена інформації про буденне життя людей у важких умовах тієї місцевості, відносини у селі та зв'язок з оточуючим світом, про окремі штрихи юридичних і цивільних обмежень депортованих людей, особливо юридичні наслідки і вплив факту депортації на позиції у соціумі після повернення додому.

Наррації другого респондента відійшли від лінії досліджуваної нами групи. Марія Цибуляк-Бондар не була депортованою, проте звинуваченою судом за зв'язок з українськими партизанами (її чоловік був членом УПА). Жінка була засуджена до таборів. Історія Марії досить цікава: вона відбувала ув'язнення у різних місцях і працювала у різних виправних установах СРСР. Оповідь багата на деталі: від щоденного життя в'язнів, стратегій виживання у таборах до умов у в'язницях. Висвітлено гендерний аспект виживання в умовах репресивних інституцій.

В селі Лужани ми говорили з місцевим старожилом Іваном Грушкою, який тримав у пам'яті трагічні події, пов'язані з депортаціями людей і репресіями, починаючи від 1940 р. Якщо у 1940 р. депортували переважно представників місцевої адміністрації і колишнього румунського керівництва, то після 1944 р. репресії мали місце щодо колективізації і боротьби з бандерівськими партизанами.

Під час дискусії респондент показував нам статті з газет, в одній з яких він розказував історію однієї депортованої сім'ї, яку добре знав. Вважаємо, що необхідно додатково представити цю статтю у нашому дослідженні. Вона була написана зі слів автора, щоб сформувати нарис долі сім'ї з Північної Буковини у контексті історичних подій, що стосувалися села у 1940 р. і радикально вплинули на його подальше життя.

2. Румунсько-Молдавські села

У випадку румунсько-молдавських сіл спогади стосуються Онеги, Донбасу, Сибіру – як місць, пов'язаних із депортаціями і засланнями на примусові роботи.

У випадку трудового табору Онезького озера ми маємо свідчення М. Скрипкуру з Гаю (Арбурени), який був висланий туди у серпні 1944 р.

Він описав трудові умови, в яких працював і жив. Будучи серед тих, хто вижив на «Онезі» (так коротко називали це місце респонденти румунською), в січні 1945 р. чоловіка вислали у Вірменію. Додому він повернувся тільки у 1947 р. Ми володіємо й опосередкованою інформацією про ці трудові табори і від його жінки, Домініки Вінту, батько якої був також арештований.

Серед інших – Юрі Марія з Магали (в 1944 р. жила в Острицях), яка пам'ятала, що її батько, якому було 49 років, був заарештований на Онезьке озеро. Від сільських мешканців, які поверталися з таборів, вона чула, що її батько помер згодом у Азії. Бота Василь з Бояни сказав нам, що його батька послали на Онезьке озеро, але без будь-яких подробиць, і Елеонора Бізові пам'ятає, що батько її майбутнього чоловіка, маючи семеро дітей, був арештований. Він помер також на «Онезі». Ми можемо відмітити також, що наші респонденти з Північної Бессарабії, села Діноуць – П. Кьореску і П. Сандуляк – нічого не говорили про Онезьке озеро. Вони, головним чином, згадували арешти і заслання на Донбас.

Всі респонденти з Магали, Боян, Малинешті і Діноуць згадали Донбас як місце праці, куди молоді люди і, особливо, дівчата відправлялися після війни. Як пригадують респонденти, небагато із заарештованих на Донбас повернулися назад. У респондентів з Магали (Гоштюк, Мосорюк і Юрі) та із Бояни (Е. Бізові і М. Бзові) залишилися болючі спогади, як у опосередкованих свідків, про висланих у Донбас. Брат пам'ятає випадок жінки, дівчинки, яку було знищено і вона була відправлена на Донбас (Гоштюк стверджує, що «арештованих не відправляли в Донбас»). Гоштюк згадала одну дівчину, весілля якої було зіпсоване, – в ту неділю її відправили на Донбас. Важливо відзначити тут, що Юрі підкреслила, – «вони не мали права руйнувати її будинок». М. Бзові з Бояни згадав, що його брат Теодор був заарештований на Донбас, щоб працювати в шахті. Також були три спроби «арештувати» для відправки на Донбас його зятя, Бозовічі, проте він кожного разу тікав. З цих свідчень ми можемо прийти до висновку, що люди в основному згадують дівчат і жінок, рідше чоловіків, звичайно без сім'ї, яких відправляли на Донбас.

Головним доказом депортації стала розповідь Мосорюк з Магали. Її сім'я була засуджена на 20 років у 1941 р. Важливо підкреслити, що Мосорюк зупинилася більше на самому моменті вислання і супроводжуючих обставинах, ніж на своєму особистому досвіді в Омській області. Також важливо, що вона згадала людей з інших країн і республік, яких вона зустріла

під час депортації. У її випадку ними були росіяни, євреї та естонці.

Е. Бізові з Бояни у бесіді згадала депортованих, яким вдалося повернутись, але вона попросила нас, у випадку тих, хто ще був живий, їх не шукати і не розпитувати через завдані їм моральні травми. Сандуляк з Малінешти назвав двох чоловіків, висланих з села (але не зрозуміло чи було це у 1941 р., чи після 1944 р.). Причина полягала в тому, що вони не хотіли вступати у колгосп. Один з них втратив свою власність і господарство, проте другий мав жінку, яка залишилась і повернулась до його дому. Сандуляк, серед місць, звідки було багато виселень, згадував села: Бояни, Магалу, Цурени, бувший округ Герца.

Свідчення румунів (колишня Північна Буковина) і молдаван (північна частина бувшої Хотинської землі), порівняно зі свідченнями українців, мають дві відмінності. Українці пригадують точно імена осіб, підданих випробуванням, депортаціям, і тих, хто був у співпраці з радянською владою. З іншого боку, релігійні мотиви є рідкістю для українців. У випадку румун – релігійний аспект є дуже важливим. Скрипкару з Гаю (Арбурен) завершує свої спогади: «Не дай Бог навіть дитині змії повернення тих часів з такими стражданнями і труднощами». Мосорюк з Магали точно вказує на тих, хто був висланий у час християнського свята. Кіорексу з Малінешти помолився під час інтерв'ю. Сандуляк з того самого села пригадував про закриття церков і також пам'ятав румунський вірш «Хрест». Е. Бізові з Бояни пригадала про церкви у селі та християнські звичаї.

Відмічаємо, що у бесіді з представниками даних сільських общин не надавалося достатньо інформації про інші етнічні групи. Українці не говорили у своїх свідченнях про румунів, а румуни і молдавани нічого не пам'ятали про українців. Винятком є спомини Є. Бізові, яка пригадала поляків і українців, які брали участь разом із румунами із Боян у релігійних церемоніях протягом радянського часу.

У розмові з респондентами у всіх відвіданих нами селах державна посада сприймалася як інституція, яка мала репресивне значення. В Топорівцях діяльність влади була підтримана «стрибками» (добровільними воєнізованими формуваннями, що підпорядковувалися радянським силовим структурам), які могли арештувати людину і навіть вбити. В Боянах і інших румунських селах згадані так звані «ручки сокири» (рум. – «cozi de torog»), тобто місцеві жителі, які допомагали в арештах і зраджували односельчан. На питання, хто приїхав до них для проведення арешту чи висилки, респонденти з румунських сіл не були впевнені в тому, чи це було військове

ополчення, чи солдати. Як виняток, Мосорюк з Магали відзначила, що за її родиною прибули два ополченці. Депортовані привозились, головним чином, на станцію у Сад-Гору біля Чернівців, де вони чекали цілий тиждень повної комплектації ешелону. Також Мосорюк і Юрі пам'ятали, що в охоронців були великі собаки.

Свідки вказують, що процес відправки на Донбас був жакливим і часто супроводжувався стріляниною. У випадку українських сіл з'являється також інформація про автомобілі НКВД, які приїжджали вночі, – «чорний ворон». Заарештованих вивозили у Чернівці. Цей процес детально описаний Марією Цибуляк.

Велика частина респондентів згадала про набір до колгоспів і процес колективізації.

Існує визначена різниця у бесідах з двома різними етнічними групами Північної Буковини, українцями і румунами, яка визначається існуванням партизанського руху. Групи УПА були сформовані українськими націоналістами і мали підтримку серед українських селян. У респондентів, за виключенням Марії Цибуляк з Топорівців, яка знаходилась у зв'язку з УПА, існує і своя нейтральна думка на цю тему. Проте в більшості випадків, це питання було достатньо трагічним і делікатним. Так, дана тема виявилася досить болючою для Афанасія Трофаненка, адже його брат був убитий у віці 20-ти років, будучи повстанцем УПА.

Свідки зазначили, що прихід радянської влади знищив світ, у якому селяни звикли жити. У 1944 р. першими жертвами були молоді люди. Частина з них потрапляла у трудові табори (на кшталт «Онеги»).

У випадку румунських сіл (Гай, Бояни, Магала) молодь відправлялася на Донбас після війни. Про останній факт нам нагадували як українських, так і в румунських селах Північної Буковини, а також на Хотинській землі. Були характерні випадки депортації з румунських і українських сіл.

Свідки з Топорівців розказують про подібну хвилю депортацій влітку 1945 р. (наприклад, родина Мосорюк була вислана повторно).

Новий режим змінив традиційний порядок, що ґрунтувався на релігійних віруваннях і народній культурі. Е. Бізові згадала, що в їхньому селі залишилася тільки одна церква, де проводились служби, і, крім румунів, її відвідували українці та поляки. Важливість звичаїв і їхнє збереження перед лицем радянської влади були наочно продемонстровані

окремими респондентами на повоєнних фотографіях, на яких вони сфотографовані вбраними в традиційний одяг. З іншого боку, цей вплив відчувався і в архітектурі, де відбувався наступ на форми традиційної спадщини. На сьогодні у деяких місцях регіону ще можна зустріти традиційні будинки.

У результаті наших поїздок, знайомств і бесід з місцевими жителями, ми прийшли до висновку, що, не дивлячись на виклики важкої повоєнної доби, сільські общини цих сусідніх прикордонних областей України і Молдови зберегли значну частину своєї культурної спадщини і самобутності.

Список респондентів*

I. Село Гай (рум. Арбурени) (рум.)

1. Миколай Йова Скрипкару (вік – 87). Був у трудових таборах на Онезі і Вірменії.
2. Домініка Теодорівна Вінту-Скіпкару. Її батько помер у трудових таборах на Онезі.

II. Село Бояни (рум.)

3. Бізові Елеонора (вік – 80). Батько чоловіка помер у таборах на Онезі.
4. Бота Василь (вік – 62). Його батько був в онезьких таборах.
5. Бізові Миколай-Стефан (вік – 67). Його батько помер в онезьких таборах.

III. Село Динівці (рум. Динеуци) (молд.)

6. Остіна Федотівна Скрипник.

IV. Село Лужани (укр.)

7. Грушка Іван (вік – 85).

V. Село Магала (рум.)

8. Гоштюк Домініка Семенівна (вік – 85). Депортована на 5 років у 1941 р.
9. Мосорюк Магдаліна Іонівна (вік – 84). Депортована у 1941 і повторно у 1949 рр. в Омську область.
10. Юрі Марія Василівна (вік – 83). Її батька забрали у табори на Онезі, а згодом вислали до Азії, де він помер.

VI. Село Малінешти (молд.)

11. Кіореску Пінтілей (вік – 91).
12. Купряшін Євген (вік – 88).

* У випадках 2 і 6 не знаємо віку респондентів.

13. Сандуляк Порфир (вік – 91).
- VII. Село Топорівці (укр.)**
14. Афанасійович Петро (вік – 82).
15. Пирогова Данка (вік – 86).
16. Трофаненко Афанасій Григорович (вік – 72). Провів дитинство в Кільмець, Удмуртійська АРСР.
17. Цибуляк-Бондар Марія (вік – 86). Засуджена на 10 років таборів.

УДК 94 (477):304.3

**Тетяна Лапан
(Львів, Україна)**

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ПРО ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ У РАЙХУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З кожним днем в Україні стає дедалі менше живих свідків і учасників подій Другої світової війни, тому при написанні статті були використані матеріали багатьох опитувань, де основним джерелом інформації виступали безпосередні очевидці воєнних подій. Які ж факти і події війни збереглися у їхній пам'яті? Якими специфічними рисами відрізнявся окупаційний режим у різних регіонах окупованої країни, і як це, на сьогодні, відзеркалено у пам'яті українців? Які теми домінують у їхніх розповідях?

Використання терміну «пам'ять» і формування дискурсу пам'яті є характерною рисою сучасного соціально-гуманітарного знання. Дискусія навколо дискурсу пам'яті у рамках історичної науки, розгляд пам'яті як категорії історичного пізнання й усної історії як методу її дослідження передувало усвідомлення необхідної об'єктивної відповіді на інтелектуальні виклики епохи постмодернізму.

Перша систематична «теорія пам'яті» викладена у працях французького соціолога, учня Е. Дюркгайма – Моріса Гальбвакса. «Теорія пам'яті» розглядалася Гальбваксом як колективна пам'ять. Для автора пам'ять завжди соціально зумовлена і, якщо навіть належить індивіду, то опосередковано, через його приналежність до певного соціуму (звідси назва «колективна пам'ять»)¹.

¹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.

Ідея Гальбакса про межу між пам'яттю та історією також стала імпульсом для дослідження переважно у межах постмодерністської історіографії. Дискусії навколо питань колективної та історичної пам'яті, які розпочалися в першій половині ХХ ст. з появою праць М. Гальбакса, тривають і до сьогодні².

Пам'ять про війну, як і будь-яка інша подія в історії, є складним і взаємопов'язаним переплетінням вже згаданих колективних та індивідуальних, особистих спогадів. Дослідники часто трактують особисті спогади як суб'єктивний досвід, ірраціональний і часто невідповідний тому, що узурповано офіційними інтерпретаціями/офіційним поглядом. Нас, у першу чергу, цікавить те, як можна відновити і реконструювати пам'ять про події української воєнної історії шляхом біографічних спогадів учасників подій, на протипагу офіційній версії української історії, яку ми отримали у спадок ще з радянських часів.

Як зазначає львівська дослідниця В. Серeda, «поодинокі праці українських науковців, які досліджують питання соціального конструювання минулого в Україні, переважно зосереджуються саме на описі макрорівневих домінуючих парадигм чи офіційних історичних дискурсів, майже не заглиблюючись у розгляд регіональних варіацій артикуляції національного минулого, а також у мікрорівневий аналіз особливостей інтерналізації офіційних і регіональних історичних дискурсів населенням»³.

Метою цієї статті є вивчення персональних спогадів індивідів для подальшої реконструкції пам'яті про Другу світову війну. Нас, у першу чергу, цікавить те, як конструюється історична ідентичність в автобіографічних розповідях українців, і яким чином індивідуальна пам'ять може стати конструктивним елементом для вибудови «правдивої»/«нової» пам'яті про війну, на протипагу офіційній пострадянській, яка домінує у сучасному українському суспільстві. Окрім зазначеного, до уваги беремо регіональний зріз пам'яті очевидців про пережиті події війни.

Захопивши територію України, німці розділили українські землі на декілька частин. Більшість центральних і східних областей відійшла до

² Грицак Я. Історія і пам'ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 365-380.

³ Серeda В. Регіональні особливості історичної ідентичності: гендерний аспект // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12. – Вип. 6: Соціологія і політичні науки. – С. 78-79.

райхскомісаріату Україна. Західноукраїнські області – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені 1941 р. до складу Генерал-Губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові⁴.

Проаналізований джерельний та історіографічний матеріал засвідчує певні особливості окупаційного режиму у різних регіонах України під час Другої світової війни, і, відповідно, дещо відмінне становище місцевого населення в адміністративно-територіальних частинах, які були створені німецькою владою на українських землях. Установлений у Генерал-Губернаторстві (а заодно й у Галичині) режим, був ліберальнішим, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Галичани перебували у складі СРСР протягом найкоротшого часу – з вересня 1939 р. до початку німецько-радянської війни. Німецьке керівництво робило ставку на те, що українці Галичини, котрі зазнали репресій з боку комуністичного режиму, зустрінуть німецькі війська привітно. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського Крайового Комітету у м. Львові К. Паньківський, те, що в минулому Галичина належала до Австрійської держави, позитивно вплинуло на трактування німцями Галичини і галицьких українців. Крім того, ГГ (до якого належав дистрикт Галичина зі серпня 1941 р.) розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це був один із найважливіших факторів, які визначили своєрідний статус ГГ (включно з Галичиною) серед інших окупованих нацистами земель України. «Історія українців у генерал-губернії, – зазначає Володимир Кубійович, – різниться від історії інших українських земель з двох поглядів: у цій частині наших земель німецький окупаційний режим був найменш суворий, наші втрати були тут найменші, і тут було найменше воєнне знищення»⁵.

Завдяки особливому статусу ГГ як майбутньої території райху, колишньої приналежності Галичини до німецького мовного світу, віддаленості від лінії фронту, політика німецької влади тут не була такою жорстокою, як в інших окупаційних утвореннях на території тогочасної України. На-

⁴ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 12 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1996. – Т. 1. – С. 343; Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – С. 10-11.

⁵ Кубійович В. Том II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи // Упорядкування О. Шаблія. – Париж-Львів: Фенікс, Українська академія друкарства. – 2000. – С. 305.

цисти дивилися нейтрально на прагнення українців у ГГ подолати наслідки колонізації, сподіваючись таким чином посилити протистояння між українцями і поляками. Тобто здійснювався давній принцип – «поділяй і владарюй»⁶.

Як і інші народи під час Другої світової війни, українці послужили робочою силою для військової економіки Третього Райху.

У вивезенні населення з окупованих територій до Райху можна виділити два етапи: добровільний і примусовий виїзд (депортацію). Вербування робочої сили на початку кампанії проходило за широкою агітаційною і пропагандистською програмою, що дала перших добровольців до Райху⁷. До причин добровільного виїзду українців на роботу віднесемо наступні: надію на можливість одержання фаху; прагнення вивчити мови та побачити світ; бажання позбутися важких умов проживання на окупованих Німеччиною територіях; дієвість німецької пропаганди, голод і безробіття на захоплених територіях УРСР тощо.

Німецька окупаційна влада розробила план мобілізації на кожний повіт, волость, село. Якщо добровольців не вистачало, сільські старости своїми методами знаходили таких серед місцевого населення. У першу чергу до Райху відправляли «асупільний елемент», членів багатодітних родин, сиріт і напівсиріт. Так, наприклад, А. Яник пригадує, що із сім'ї, де було 11 дітей, до Німеччини потрапило двоє⁸. Л. Ковальчук-Качка переконана, що її забрали до Німеччини тому, що вона була сиротою: «Мене не було кому захистити, кому за мною обстати»⁹.

Після того, як «добровільно-примусові» акції набору перестали давати заплановану кількість мобілізованих, німецьке керівництво дедалі частіше вдавалося до насилля. До червня 1943 р. виїзд до Райху з дистрикту Галичина носив як добровільний, так і примусовий характер, однак там ще до жовтня 1943 р. таких масових облав, як у Центральній та Східній Україні, не було. Вивезення українців із райхскомісаріату Україна майже від по-

⁶ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. - Львів, 1997. – С. 168.

⁷ Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001. – С. 85.

⁸ Інтерв'ю з А. Яник записане у Торонто 20.11.2001 р. // Архів усної історії Інституту Історичних Досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка). – Ф. № 420.

⁹ Інтерв'ю з Л. Ковальчук-Качкою, записане у Торонто 28.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. № 421.

чатку було примусовим, оскільки кількість добровольців була незначною через жорстокі методи набору робітників на працю, а також погане поводження з остарбайтерами у нацистській Німеччині¹⁰. Українці вдавалися до різних способів, аби уникнути мобілізації на працю: чинили самокаліцтва, втікали, ховаючись від облав. Ці факти підтверджують як документальні джерела, так і спогади остарбайтерів (незалежно від регіону їхньої мобілізації)¹¹.

Таким чином, вже з самого початку можна побачити певні відмінності у діях окупаційної влади щодо вихідців з різних регіонів України (дистрикту Галичина (ширше – Генерал-Губернаторства) та Райхскомісаріату Україна, прифронтової зони окупації). Щодо перших, то серед них була помітною питома вага тих, хто порівняно добровільно зголосився виїхати до Німеччини, а серед других більшість становили ті, хто попадав під примусову мобілізацію, облави та інші насильницькі акції окупаційної влади.

Але перші кроки в якості вивезених на роботи до Райху були однаково важкими та принизливими для усіх українців, незалежно від місця їхнього походження. Мобілізованих робітників перевозили у вщент заповнених то-

¹⁰ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 134 с.; Мюллер Н. Вермахт и оккупация. – М., 1974. – 387 с.; Слинко И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). – М., 1965. – 388 с.; Бродский Е. А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941-1945). – М., 1970. – 586 с.; Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944) // Составитель Т. Заставенко. – М., 1985. – 325 с.

¹¹ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944) // Составитель Т. Заставенко. – М., 1985. – С. 194; Інтерв'ю з А. Яник записане у Торонто 20.11.2001 р. // Архів усної історії Інституту Історичних Досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка). – Ф. № 420; Інтерв'ю з Л. Ковальчук-Качкою, записане у Торонто 28.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. № 421; Інтерв'ю з Д. Боднаром, записане у Кітченері 22.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ. – Ф. № 422; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 134 с.; Мюллер Н. Вермахт и оккупация. – М., 1974. – 387 с.; Слинко И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). – М., 1965. – 388 с.; Бродский Е. А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941-1945). – М., 1970. – 586 с.; Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944) // Составитель Т. Заставенко. – М., 1985. – 325 с.

варних потягах, у жахливих санітарно-гігієнічних умовах. Нормою під час перевезення були брак медичного обслуговування, брутальне поводження з боку охорони, погане харчування або його повна відсутність.

Перед відправкою до місць праці чи уже на території Райху українці проходили так зване «чистилище» – дезінфекцію і медичний огляд. У дезінфекційних пунктах чоловічий персонал обслуговував жінок, і навпаки. Заитуємо спогад А. Варварук: «То було страшне, в першій мірі тому, що треба було розібратися наголо, а як для молодої людини, то було щось трагічне розібратися, а там мужчин повно працювало, і треба було переходити тоді до лікаря, і всюди, і то все відбувалося наголо. Наго. Це було треба все перейти, а те було страшно, так трагічно»¹².

Згодом робітники прибували в арбайтсамти або у «дурганстабори», звідки їх призначали на роботу до німецьких господарів - бауерів* або до таборів праці. Є багато свідчень того, як українців вишикували на площі, а німецькі бауери, йдучи вздовж рядів, вибирали собі робітників до вподоби. І. Баршівський пригадав таке: «У м. Мінден був арбайтсамт. Було нас привезених близько 200 осіб. Вибірало бауери чисто як худобу, дивилися на зуби, підбирали собі робітників, яких хотіли»¹³.

Після прибуття до Райху усіх українців розділено на три групи: 1) німецькі громадяни, 2) емігранти, що не мали німецького громадянства і прибули до Німеччини перед початком війни, і 3) робітники, що прибули до Німеччини під час війни¹⁴. Останні піддавалися найбільшим обмеженням. Українці ж з Генерал-Губернаторства у Райху були у становищі чужинців, до яких місцеве населення ставилося напіввприязно¹⁵. Наступною відмінністю була сфера праці. Східних українців зазвичай скеровували до таборів праці, де їм доводилося працювати на великих фабриках і заводах. Вивезені із Західної України частіше працювали у сільському

¹² Інтерв'ю з А. Варварук записане у Торонто 31.10.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. № 423.

* Тлумачення німецьких слів подається за вживанням колишніх робітників. Arbeitsamt – біржа праці, Durchgangslager – пересильний табір, Bauer – селянин, господар.

¹³ ВАА. Спогад І. Баршівського, записаний у Львівській області, м. Жидачів, 7.03.1998.

¹⁴ Кубійович В. Том II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи // Упорядкування О. Шаблія. - Париж-Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 2000. – С. 413; Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – С. 202.

¹⁵ Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – С. 201.

господарстві, на невеликих приватних фабриках, у готелях, де умови праці та побуту здебільшого були кращими від таборів праці. «І так неофіційна і недокладна статистика показувала менш-більш, що на село йшло $\frac{3}{4}$ наших робітників, а $\frac{1}{4}$ до промислу»¹⁶. Однак становище тої четвертої частини примусових робітників із Галичини, які працювали на великих фабриках і заводах, дуже часто було подібним до становища остарбайтерів. Останні, як згадує Є. Шалева, дотепер пам'ятають, що їм «видавали відерко вугілля на 24 години взимку, так що волосся часто примерзало до стіни бараку зранку. Праця у таборі розпочиналася о 6 годині, після так званого сніданку, який складався з ерзац-кави і того кусочка хліба, який робітники мали лишати з вечора. Хліб був з тирсою, 250 грамів видавали на добу. Після сніданку остарбайтерів переводили до місця праці, яке знаходилося за три кілометри від табору. Отже, щодня ми переходили по 6 кілометрів. Ці переходи дуже нас виснажували»¹⁷. Схожими є спогади колишніх остарбайтерів О. Максимлюк, О. Івасишин, П. Сидоренка, О. Денисюка, М. Русак¹⁸.

Спогади про умови праці та побуту у Райху примусових робітників з дистрикту Галичина мало відрізняються від вище наведених, хоч мають свою специфіку. Із спогаду О. Думи дістаємо таке уявлення: «Привезли до м. Бремена. Працювала у пральні. У той період харчування було дуже слабеньке, бо молоді хочуть їсти. Давали нам 250 грамів, вечером давали 4 такі тоненькі шматочки хліба, на вечерю і часом ще таку зупочку, а на обід привозили нам із загальної кухні, де розвозили по всіх таких бараках, зупа переважно була якась. Той хліб мав бути на снідання і на вечерю, половина. На снідання давали тільки каву і кусочок маргарини. То як був алярм вночі, то як нас заб'є, то ми всі той хліб з'їли, і все. Зранку тільки кави напилися, на ту зупу чекали. Між іншим, як я потім написала, то тато мені багато сухарів прислав. Багато дівчат діставали пакунки від родичів. Виходити за межі табору не могли, треба було перепустку від лягер-фюрера. За роботу платили 16 марок, за ці гроші ми купували лише їжу, бо завжди відчували голод. Барак був огорожений мурованим плотом, дуже високим, що неможливо було дістати. А на тім плоті був колючий дріт, два рядки. А на мурі був цемент, і видно було, що там скло

¹⁶ Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – С. 207.

¹⁷ Інтерв'ю з Є. Шалевою, записане у Торонто 17.10.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. № 424.

¹⁸ АУІ ПД ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. №№ 425-429.

побите, щоб не втікали. Барак наш був такий довгий, мав чотири кімнати, ліжка були поверхові, одна над другою спали»¹⁹.

Виходити з таборів, окрім місця роботи, оstarбайтерам не дозволяли. У 1943 р., коли ситуація на фронтах змінилася не на користь німців, українцям дозволили групами виходити за межі табору. Українці з дистрикту Галичина при наявності «аусвайсу» мали деякі переваги над оstarбайтерами: вони, у першу чергу, могли здійснювати вільний вихід за межі табору, зустрічатися зі своїми земляками, мали можливість купівлі продуктів харчування та інших необхідних речей.

На заводах і фабриках примушували працювати 14-16 год. на добу. Праця була переважно позмінною, а норми виробітку – гранично високими. Працювали без вихідних, без будь-якої охорони праці. Українці з дистрикту Галичина, відпрацювавши рік у Райху, діставали відпустку додому. Але після того, як робітники масово перестали повертатися назад, кількість відпусток зменшилася²⁰. Про відпустки для українців з райхскомісаріату Україна взагалі не йшлося. Галичани мали право листуватися з ріднею. Кількість листів оstarбайтерів була регламентованою (наприклад, два листи на місяць).

Українці, які працювали у промисловості, часто згадують про моральну і фізичну наругу над собою від таборової адміністрації. Недостатня кількість їжі, малокалорійне харчування, харчування відповідно до норм виробітку тощо не давали можливості витримувати важку фізичну працю. У таборах поширювалися різноманітні хвороби; смертність серед робітників була дуже високою. Найпоширенішою хворобою був туберкульоз. Посилки, які отримували галичани від родини з дому, часто допомагали врятувати себе і друзів від голодної смерті. Часто українці, які проживали у бауерів, використовували різні можливості, щоб допомогти землякам у таборах праці²¹.

Для опису становища українців у сільському господарстві наведемо спогад П. Кумпан як характерний для більшості з них. «Я потрапила на працю до бауера Людвіга Гальтфельдера біля Авсбургу. Ми харчувалися разом з господарями за одним столом. Мене навчили у Німеччині кухо-

¹⁹ Інтерв'ю з О. Думою, записане у Торонто 14.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ. – Ф. № 431.

²⁰ Робітники з Райху їдуть на відпустку // Львівські вісті. – 1943. – 23 липня; Важлива нарада. З відпустки до Німеччини треба вертатися // Львівські вісті. – 1942. – 23 січня.

²¹ Суховерський М. Мої спогади. – К.: Смолоскип, 1997. – 318 с. – С. 69.

варити. Я діставала бездугшайни, такі спеціальні продовольчі картки, які віддавала своїй подрузі, бо не потребувала одягу. Одяг нам роздала німка, яка мешкала у тому ж селі. Мені не було погано у цього бауера. Якби я сказала на них щось погане, був би гріх»²². Схожим є спогад, записаний від К. Олійник²³. Однак кількість оstarбайтерів у сільському господарстві, як вже згадувалося, була незначною. Галичан, які працювали у домашньому господарстві, було значно більше. Більшість примусових робітників з дистрикту Галичина, які потрапили до праці у сільське господарство, згадують про це позитивно або нейтрально, однак зустрічаються й випадки, коли умовами проживання у бауерів галичани не були задоволені. Не один робітник згадує про те, що було важко звикнути до праці «по-німецьки», але переважно так само багато і у такому ж темпі працював німецький господар. Українці у вільний від роботи час могли відвідувати своїх друзів, але до певної години вони мали повернутися для виконання своєї роботи у господарстві.

Різниця у становищі цих двох категорій полягала і у тому, що галицькі українці мали низку своїх громадських організацій, які допомагали їм пережити і лихоліття окупації на рідних теренах, і перебування на роботах у Третьому Райху²⁴. Цим опікувався переважно Український центральний комітет (УЦК), а також Українська Установа Довір'я (УУД). Зусиллями УЦК галицькі українці у Німеччині мали змогу не носити принизливі позначки «OST» чи «P»*, оскільки він мав право видавати їм так звані виказки-аусвайси про те, що їх власник є українцем з Генерал-Губернаторства²⁵. УЦК організував збирання посилок, літератури, святочних привітань для українців зі східної Галичини, які працювали

²² Інтерв'ю з П. Кумпан, записане у Торонто 8.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ. – Ф. № 433.

²³ Інтерв'ю з К. Олійник, записане у Торонто 26.11.2001 р. // АУІ ПД ЛНУ. – Ф. № 434.

²⁴ Там само.

* «OST», «P» – спеціальні нашіття на одязі для розпізнання чужинців зі Східної України та Польщі у Райху.

²⁵ Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк – Торонто, 1965. – С. 201; Виказки від УКК для робітників, які виїжджають на роботи. Виказки для українських робітників // Львівські вісті. – 1941. – 19 листопада. – Ч. 88. – С. 3; Виказки для робітників, що їдуть до Райху / Львівські вісті. – 1942. – 4 червня. – Ч. 121. – С. 2; Посвідка українського походження. Важне для українських робітників, що їдуть до Райху. – 1943. – 12 лютого. – Ч. 30. – С. 3.

у Райху²⁶; для них видавалися тижневик «Вісті», журнал «Дозвілля»²⁷. Допомогу українцям без їх поділу на східних чи західних здійснювали також інші громадські організації; зокрема, вони часто піклувалися й про оstarбайтерів у змішаних таборах. Але ці організації та установи не мали права здійснювати допомогові заходи у таборах «ОСТ» для східних українців. Зрозуміло, що цей аспект досліджуваної проблеми було заборонено висвітлювати в радянській історіографії.

Здійснений аналіз дає можливість зробити наступні висновки. Питома вага українців – 2,4 мільйони вивезених на працю до Райху – була однією з найвищих у Європі²⁸. На чужині опинився в основному молодий цвіт нації 1923-1927 рр. народження. Багато українців ставали примусовими робітниками, навіть, не досягнувши повноліття. Загальні умови перевезення, проживання, праці були тяжкими для усіх українців, але існувала певна відмінність у трактуванні нацистською владою і німецьким населенням оstarбайтерів (з східних теренів радянської України) та примусових робітників з Генерал-Губернаторства. По-перше, із західноукраїнських теренів на роботи до Німеччини певна частка населення потрапляла за власним бажанням. По-друге, після перевезення до Німеччини три чверті робітників українського походження з Генерал-Губернаторства працювала у сільському господарстві, де соціальний захист, медичне забезпечення, умови проживання тощо були кращими, ніж у таборах праці. Вихідці же зі східних теренів Радянської України найчастіше використовувалися на більш важких і виснажливих роботах у німецькій промисловості. По-третє, самі умови життя західних і східних українців суттєво різнилися (йдеться про можливість одержання відпусток, вихід за межі табору

²⁶ Не забувайте про наших сестер і братів на чужині! // Львівські вісті. – 1943. – 14-15 січня. – Ч. 7. – С. 3; Наш обов'язок – держати зв'язок з нашими робітниками у Німеччині // Львівські вісті. – 1943. – 4 березня. – Ч. 47. – С. 1; Книжки для робітників та полонених збираємо в цьогорічному березні // Львівські вісті. – 1943. – 13 березня. – Ч. 55. – С. 1; Писанка для робітників у Німеччині та полонених // Краківські вісті. – 1943. – 13 травня. – Ч. 99. – С. 2; Книжка для робітників у Німеччині // Краківські вісті. – 1943. – 28 жовтня. – Ч. 241. – С. 3; Приятель на чужині. Українська книжка для наших робітників у Райху // Львівські вісті. – 1943. – 19 жовтня.

²⁷ Тижневик «Вісті» був призначений виключно справам українських робітників з Генерал Губернаторства, і видавався Німецьким Фронтом Праці з 1942 р. «Дозвілля» – журнал для українських робітників у Райху, видавався з 1943 року.

²⁸ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с. – С. 30.

праці, листування і т. ін.). По-четверте, відчутну допомогу українцям з Генерал-Губернаторства надавав УЦК, діяльність якого була легалізованою на окупованій території в роки Другої світової війни, а також інші громадські організації галичан, які у своїй добродійній діяльності часто не робили відмінностей між українцями з різних теренів СРСР.

Отже, проблема вивезення і перебування українців на роботах у Райху є за своїм характером неоднозначною, складною, такою, що містить ще багато нерозкритих аспектів, а відтак вимагає більш глибокого дослідження і осмислення з боку істориків.

**УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ
ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ**

УДК 94 (477):930.1:908:3–05

**Віта Лахно
(Полтава, Україна)**

**ДОЛЯ ЛЮДИНИ НА ІСТОРИЧНОМУ ТЛІ ЕПОХИ:
СЛОВО ПРО КНИГУ «МАЛЕНЬКІ ЛЮДИ НА ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ:
УСНІ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТА В'ЯЗНІВ
КОНЦТАБОРІВ З ПОЛТАВЩИНИ»**

Книга «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини» побачила світ 2011 року як електронне видання. Вона є результатом реалізації наукового проекту «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини», започаткованого кафедрою історії України Полтавського державного педагогічного інституту у листопаді 2003 р. Саме тоді було розпочато усноісторичний проект «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів Полтавщини». Його метою було зібрання спогадів колишніх остарбайтерів та в'язнів таборів, які раніше були позбавлені можливості розповідати свої історії.

Книга стала результатом кропіткої роботи багатьох людей. Перш за все, слід відзначити велику допомогу в організації цієї роботи тодішнього ректора Полтавського університету (на жаль, нині покійного) академіка Володимира Пашенка. Окрему вдячність хочеться виразити студентам-історикам, які на різних етапах брали участь у його підготовці, – Ірині Величко, Ользі Гнатенко, Юлії Громенко, Михайлу Захарову та Наталії Кібальник.

Значну допомогу при реалізації проекту надав також Інститут історії церкви Українського католицького університету, зокрема його директор Олег Турій та інші співробітники, які вже мали колосальний досвід усноісторичних студій. Працюючи над дослідженням, ми використовували і досвід наших колег з Києва та Харкова – Г. Грінченко, Т. Пастушенко, І. Ребрової, котрі були піонерами подібних досліджень в Україні. Саме вони вперше, спираючись на закордонні методики усної історії, збрали,

упорядкували й видали збірки спогадів остарбайтерів: «Невигадане. Усні історії остарбайтерів» (Харків, 2004), «То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів» (Київ, 2006), «Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині» (Харків, 2008), «“Прошу вас мене не забувати”: усні історії українських остарбайтерів» (Харків, 2009).

Ці видання слугували для нас своєрідним дороговказом для підготовки подібного видання про примусових робітників з Полтавщини. Саме з них нами була запозичена методика організації та проведення інтерв'ю, обробки й збереження даних, методика упорядкування зібраного матеріалу.

Книга «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини» відкривається передмовою, автором якої є відповідальний редактор видання Юрій Волошин. У ній він розповідає про історію появи цього збірника, проблеми, які виникли під час роботи над ним, дає короткий огляд його структури.

Далі вміщено два наукові дослідження. Перше з них є теоретичною статтею одного з провідних українських спеціалістів з усної історії Гелінади Грінченко, присвячене методам аналізу й варіативності публікацій усноісторичних досліджень. Наступна розвідка за нашого авторства розповідає про долю остарбайтерів з Полтавщини.

Основна частина книги складається з 19-ти усних історій остарбайтерів. Вони згруповані за галузевим та віковим принципами. Тобто окремо подані спогади робітників, які працювали в сільському господарстві, а окремо – промислових робітників. Осібно виділено історії людей, які на момент перебування на примусових роботах у Третьюму Рейху були дітьми. Завершується розділ власноруч написаними спогадами Олефір Ганни Карпівни, що самі по собі є доволі цінним джерелом, адже жінка писала їх не на наше прохання, а, вочевидь, відчуваючи внутрішню потребу викласти пережите на папері.

Наступний блок складають спогади та біографії 11-ти колишніх в'язнів концентраційних таборів. Вони є унікальними за своїм джерельним значенням, адже не багатьом людям вдалося пережити і вижити у тих страшних умовах. Як і в першому розділі, спершу подані матеріали інтерв'ю. У випадку Віктора Олексійовича Півтора-Павлова, вони доповнені ще й розповіддю його дочки – Авдошиної Валентини Вікторівни. В певному сенсі таке поєднання дозволяє не лише доповнити його історію, але й розглянути особливості її інтерпретації в свідомості дітей.

Другу частину цього розділу становлять біографії в'язнів концентраційного табору Дахау, написані студентами в ході реалізації проекту «Книга пам'яті в'язнів Дахау». Їхня присутність у цьому виданні є цілком логічною, оскільки ці біографії раніше не публікувалися в Україні. Крім того, серед них є біографія колишнього співробітника нашого університету Миколи Івановича Круміна, інтерв'ю з яким, на великий жаль, ми вже ніколи не запишемо.

Матеріали, включені до збірки, подаються мовою самих оповідачів, а це переважно українська. Також, виходячи з вимог методу усної історії, збережено їх стиль та особливості мовлення, що становить, окрім історичного, ще й цінний етнолінгвістичний матеріал. Усі усні історії насичені інформативністю, емоційністю, щирістю і мають великий потенціал для подальшого наукового аналізу.

Збірка достатньо ілюстрована фотозображеннями часів Другої світової війни. Всі вони були надані оповідачами для опублікування. До того ж, усі підписи до фотокарток зроблені самими колишніми оstarбайтерами. Фотоматеріали часто поєднують як сучасні зображення авторів інтерв'ю, так і оригінальні світлини, які збереглися з тих часів. Такі матеріали є цінним джерелом візуального оприлюднення вміщених розповідей.

Можливості використання опублікованих матеріалів значні. Зокрема, вони дають історикам можливість розглянути глобальні проблеми на мікрорівні, крізь призму сприйняття подій окремою людиною. Все це особливо важливо у контексті історико-антропологічного підходу до вивчення суспільства, котрий отримав розвиток у 70-х рр. минулого століття. Він зосереджує свою увагу на історичному досвіді окремих індивідів та невеликих соціальних спільнот, включає дослідження з історії повсякдення, історичної демографії, стереотипних та неординарних вчинків людини. Застосування вищезгаданого підходу, на нашу думку, сприяє глибшому аналізу проблеми оstarбайтерів як окремої соціальної групи, сформованої під дією зовнішніх чинників.

Усні свідчення містять інформацію про вербування, мобілізацію, перебування у Третьюму Рейху та повернення на батьківщину українських громадян. Це, передовсім, дозволяє розширити наше уявлення про події, заглибитися до рівня їхнього сприймання окремими очевидцями та цілим поколінням. Інформація респондентів не лише доповнює офіційні концепції історичного минулого, а часто навіть стає альтернативою традиційному баченню примусової праці.

Часто в усних свідченнях містяться такі відомості, яких немає в інших джерелах. Зокрема, це стосується висвітлення історії повсякдення східних робітників. Саме за допомогою цього виду джерел ми можемо проаналізувати стратегії поведінки мешканців Полтавської області під час примусової мобілізації, матеріальний і духовний вимір буття остарбайтерів, місце не повсякденних дій у їхньому житті, а також дослідити їхню поведінку під час репатріації та проблеми, з якими зіштовхнулися репатріанти після повернення на батьківщину.

До того ж, у спогадах остарбайтерів та в'язнів концтаборів зустрічається власний фольклорний матеріал: пісні, вірші, приказки, частівки. Його аналіз дозволяє досліднику розглянути внутрішній світ остарбайтерів та в'язнів, їхній повсякденний побут, менталітет, емоційну напругу, настрої, творчу фантазію. Він показує способи адаптації українських примусових робітників до екстремальних умов, їхній духовний світ і психологічне самоствердження.

Таким чином, маємо надію, що представлене нами сьогодні видання стане цінним джерелом для майбутніх досліджень. Книга також стане у пригоді науковцям, студентам, вчителям, учням шкіл, а також усім, хто цікавиться історією України й Полтавщини періоду Другої світової війни. Ознайомитися з нею можна на офіційних сайтах Інституту історії України НАН України та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

УДК 94 (477):304.3:556

Олександр Горбовий
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

СПОРУДЖЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО КАСКАДУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОСОБИСТОГО ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ІНЖЕНЕРІВ-ГІДРОБУДІВНИКІВ

У 1920-1970-ті рр. на території України було реалізовано масштабний інженерний проект по гідроенергетичному освоєнню ріки Дніпро. У 2 етапи було створено каскад із шести ступенів (1928-1932 рр. – Дніпровський, 1950-1976 рр. – Каховський, Кременчуцький, Дніпродзержинський, Київський та Канівський). Даний гідрооб'єкт став невід'ємною складовою осо-

бистого життєвого досвіду сотень тисяч людей. Переломлений через їхній світогляд колективний образ Дніпровського каскаду дозволяє краще зрозуміти суб'єктивний бік створення однієї з найбільших техногенних будов радянської України. Будівництво гідровузлів захопило у свою орбіту різні категорії суспільства: науковці, робітники різноманітних спеціальностей, інженери, переселенці*.

Дніпровський гідрокаскад (вцілому чи по окремих об'єктах) розглядався такими дослідниками як І. М. Некрасова¹, Н. В. Горло², А. D. Rassweiler³ та іншими. Радянська вчена, Ідлена Максимівна, розкрила проблему розробки та виконання плану ГОЕЛРО, а вже у цьому контексті й історію будівництва Дніпрогесу, як однієї із найбільш символічних будов даного періоду (приділила їй розділ своєї книги). Українська дослідниця обрала за головний об'єкт вивчення другий етап створення Дніпровського каскаду. Основну увагу приділено становищу переселенців із зони затоплення та економічному аспекту будівництва гідропоруд. Закордонне дослідження також присвячено Дніпрогесу. Головний акцент у ньому зроблено на вивчення методів, прийомів, та стилів організації будівництва на гідрооб'єкті у контексті планової економіки Союзу. Досить широко розкривається робітничий аспект. Зокрема, п'ятий розділ книги називається «The Expansion of the Work Force»

* Спробу аналізу відношення до затопленої батьківщини та каскаду ГЕС переселенців див.: Горбовий О. А. Образ затоплених сіл Переяславщини в історичній пам'яті їхніх мешканців / Олександр Анатолійович Горбовий // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 320-326. Перетворення повсякденного побуту переселенців див.: Горбовий О. А. Трансформація повсякдення жителів сіл Андруші та Зарубинці: наслідки переселення / Олександр Анатолійович Горбовий // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 206-208.

¹ Некрасова И. М. Ленинский план электрификации страны и его осуществление в 1921-1931 гг. / Идлена Максимовна Некрасова. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 146 с.

² Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Наталія Віталівна Горло. – Запоріжжя, 2007. – 24 с.

³ Rassweiler A. D. The Generation of Power. The History of Dneprostoi (Виробництво енергії. Історія Дніпробуду) / Anne Dickason Rassweiler. – New York: Oxford University Press, 1988. – 262 p.

(«Розвиток робочої сили») і включає наступні підпункти: «Labor for the Stroiki» («Працівники у будівництві»), «Labor Recruitment» («Набір робочої сили»), «Changes in the Labor Force» («Зміни у структурі робочої сили»), «Women in Construction» («Жінки в будівництві»), «Living Conditions» («Умови життя»). У цілому автор здебільшого негативно оцінює способи радянського господарювання (дефіцит, диспропорції, страждання робітників та селян)⁴. Однак, він зазначає, що історія Дніпробуду це щось значно більше. Це також історія загальної гордості тисяч осіб, які підкорили широку ріку. Зокрема, робітників із сільської місцевості, які пожертвували своїм здоров'ям, а інколи і життям, заради битви за виробництво. Багато із них отримали досвід та дипломи, що дозволило їм у майбутньому їздити країною та вчити інших. Велика кількість цих людей пізніше пишалася своєю участю у боротьбі Радянського Союзу за статус великої держави⁵. Тобто, існують значні наробики по обраній проблематиці. У той же час, видається доцільним спробувати на конкретних прикладах висвітлити ставлення до Дніпровського каскаду людей, які несли головну відповідальність за його будівництво, – інженерів.

Джерельна база роботи складається із матеріалів особового походження двох інженерів-гідробудівників, які відіграли немаловажливу роль у спорудженні Дніпровського каскаду – П. С. Непорожного та Ю. О. Бакшеева. Міністерство електростанцій УРСР випустило збірник спогадів енергетиків про період 1940-1960-х рр., у якому міститься і стаття П. С. Непорожного⁶. Також, був опублікований його щоденник⁷. Головний інженер Схеми комплексного використання водних ресурсів Дніпра Ю. О. Бакшеев видав книгу, в якій висвітлив чимало своїх спогадів про розробку проектного завдання освоєння Дніпра⁸. Його досвід було додатково розкрито у

⁴ Ibidem. – P. 186.

⁵ Ibidem. – P. 186-188.

⁶ Непорожний П. С. Стройки, люди / Петр Степанович Непорожний / Россия электрическая: Воспоминания старейших энергетиков / Сост.: В. Ю. Стеклов; Под ред. П. С. Непорожного, В. В. Ежкова, В. Ю. Стеклова. – 2-е изд. – М.: Энергия, 1980. – С. 8-27.

⁷ Непорожний П. С. Энергетика страны глазами министра. Дневники 1935-1985 гг. – М.: Энергоатомиздат, 2000. – 784 с.

⁸ Бакшеев Е. А. Днепровские водохранилища и их народнохозяйственный эффект: воспоминания и размышления проектировщика / Ефим Алексеевич Бакшеев. – 2-е, доп. изд. – К.: Довіра, 2008. – 159 с.

межах інтерв'ю⁹. Тобто, можна розраховувати на досить повну та різнобічну джерельну інформацію.

Петро Степанович Непорожній народився у багатодітній селянській родині, отримав гідротехнічну освіту. На літніх канікулах працював на Дніпробуді молодшим робітником: спочатку брав участь у підготовці до вибухів, потім став реєчником, помічником мензуліста, а у подальшому працював у геодезичній партії¹⁰. Після війни був призначений головним інженером Каховської ГЕС¹¹. У 1954-1959 рр. працював замісником голови Ради Міністрів Української РСР (сфера роботи: промислове і громадянське будівництво та енергетика) і головою Держбуду України¹². З 1959 р. по 1962 р. працював на посаді першого замісника міністра будівництва електростанцій СРСР, у 1962-1985 рр. очолював Міністерство енергетики і електрифікації СРСР¹³.

Петро Степанович Непорожній у своїх спогадах висвітлив окремі проблеми, з якими зіткнувся на посаді інженера Каховбуду: формування єдиного колективу із дніпробудівців та свирьбудівців, короткий термін будівництва (лише чотири роки)¹⁴. Також згадав про свої найбільш вдалі рішення: наполіг на проведенні низки заходів по підготовці об'єкта до зими (будівельники були налаштовані скептично, оскільки не очікували великих морозів на півдні України, але обережність головного інженера виявилася не даремною), перевів робітників українського відділення Гідроенергопроекта, які займалися Каховбудом, із Харкова прямо на будівництво (скоротився час на обмін інформацією)¹⁵.

Робота П. С. Непорожнього на державній посаді здебільшого пов'язана із проблемами у галузі будівництва. Під його керівництвом було створено Українську Академію архітектури. У 1955 р. у Москві відбулася Всесоюзна нарада по капітальному будівництву, яка затвердила перехід до індустріалізації та типізації у даній галузі: всі будівлі мали створюватися за типовими проектами, а вузли і деталі до них виготовлятися централізова-

⁹ Інтерв'ю з Бакшєвим Юхимом Олексійовичем 1918 р. н., головним інженером «Схеми комплексного використання водноенергетичних ресурсів Нижнього Дніпра». Дата: 7.07.2011. Інтерв'юери: Нагайко Тарас Юрійович та Горбовий Олександр Анатолійович (транскрипція). – 43 с.

¹⁰ Непорожній П. С. Стройки, люди... – С. 9-12.

¹¹ Там само. – С. 23.

¹² Там само. – С. 25.

¹³ Непорожній П. С. Энергетика страны глазами министра... – С. 3.

¹⁴ Непорожній П. С. Стройки, люди... – С. 24.

¹⁵ Там само. – С. 24-25.

но, оголошувалася боротьба із архітектурними надмірностями¹⁶. Однак, в Україні група архітекторів, прихильників «псевдокласичної» школи та «старовини», вважали, що всі непромислові міські будівлі слід зводити тільки за індивідуальними проектами, мотивуючи це певними особливостями України. Довелося проводити окрему ідеологічну роботу у їхньому середовищі. У той же час відмічається, що інколи у загальній тенденції робили виняток. Зокрема, павільйони на ВДНХ України все-таки вирішили будувати «не тільки зручні для розміщення експонатів, але і достатньо ефектні зовні». А для естетичного виділення будівель у містах використовували орнаменти і облицювання, які не вимагали великих витрат¹⁷. Дана політика справила значний вплив на зовнішній вигляд жител та будівель у нових населених пунктах, що будувалися для переселенців із сіл та міст, які мали затоплюватися водами водосховищ.

1954-1959 рр. – це період посиленого гідроенергетичного освоєння Дніпра, коли будували Каховську, Кременчуцьку та Дніпродзержинську ГЕС. Потрібно було вирішувати проблему переселення 45 тис. селянських дворів із зони затоплення Кременчуцької ГЕС. Розглядаючи облаштування побуту наддніпрянських переселенців відмічалось, що всі селяни на новому місці будували хати з дерев'яною підлогою (замість глиняних), і залізними (а не солом'яними) дахами. На початковому етапі проектування будівель не була врахована звичка і любов старих людей до печей-лежанок, але пізніше були внесені відповідні корективи. Почалося наведення ладу у будівництві міст, адже було просто безглуздо, що великі міста, розміщені недалеко від Дніпра, не мали до нього безпосереднього виходу. Як наслідок, Київ, Запоріжжя, Дніпропетровськ стали містами із забудованими набережними¹⁸.

Бакшеев Юхим Олексійович народився у селянській родині, отримав спеціальність гідротехніка. 1950-1952 рр. – головний інженер «Схеми комплексного використання водноенергетичних ресурсів Нижнього Дніпра» (проектування розміщення всіх гідровузлів, крім Дніпрогесу і частково Каховки); з 1960 р. – головний інженер Харківського інституту «Укргідропроєкт», з 1968 р. – директор інституту «Укргіпроектгосп», член колегії «Мінводгоспу» України; з 1975 р. кандидат технічних наук¹⁹.

¹⁶ Непорожний П. С. Энергетика страны глазами министра... – С. 23.

¹⁷ Непорожний П. С. Стройки, люди... – С. 26.

¹⁸ Там само. – С. 27.

¹⁹ Бакшеев Е. А. Днепровские водохранилища и их народнохозяйственный эффект... – С. 3-4.

У його інтерв'ю на особливу увагу заслуговують епізоди, які розкривають відношення до своєї роботи: «Я у Китаї прожив три роки, пропрацював. По моїй пропозиції побудована в Китаї гідростанція потужністю 35 млн. кіловатт. Це вкладається в голову! Дніпрогес – 1,5 тільки»²⁰; «Із Москви Хрущов відізвав всіх радянських спеціалістів із Китаю. Тому я подальшу участь в будівництві там уже не приймав. А якби цього не було, я б ще поїхав роки на три. Там робота цікава. Китайці працюють»²¹. Також, важливим для розуміння психології інженера можна вважати наступний уривок: «Робота була цікава. Що Ви зараз робите? Ви ж нічого не робите, нічого не будете, нічого не проектуєте»²².

Таким чином, було коротко проаналізовано життєвий досвід двох інженерів-гідробудівників. Вони обоє родом із села, але завдяки своїй наполегливості та працелюбності змогли у ході радянської модернізації економіки досягнути значного кар'єрного та соціального росту. Із їхніх спогадів можна краще зрозуміти, з якими труднощами доводилося зіткнутися гідробудівникам у своїй роботі та способи їхнього подолання. У цілому варто відзначити, що основне призначення інженера – будувати, а тому він себе найкраще почуває тоді, коли має цікаве (непросте) завдання. Радянський Союз забезпечив даних спеціалістів роботою над складними, творчими та амбітними проектами, які дозволяли їм реалізувати свій потенціал та, у певній мірі, увіковічнити своє ім'я. Звідси стає зрозумілою їхня ностальгія за часом великого будівництва та незадоволення сучасним станом, який, можливо, у багатьох інших аспектах може бути значно кращим.

УДК 94:32.019.52

**Юлія Шелеп
(Львів, Україна)**

**ОБРАЗ ПРЕДСТАВНИКА ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1970-1980 РОКІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ)**

Проблема партійно-радянської номенклатури залишається новою для української історичної науки, тому багато теоретичних та методологічних

²⁰ Інтерв'ю з Бакшеєвим Юхимом Олексійовичем... – С. 24.

²¹ Там само. – С. 26.

²² Там само. – С. 23.

аспектів знаходяться на стадії обговорення та виявлення. Одним з таких аспектів є проблема конструювання образу партійного керівника УРСР. Зауважимо, що основні складові образу партійного керівника 1970-1980-х років формувалися в чотирьох площинах: ідеальний образ радянського режиму, образ партійного працівника серед дисидентів і правозахисників, образ номенклатурника в художній літературі і серед громадськості. Тому часто реальним, живим партійним функціонерам було досить складно виправдати надії кожної з цих груп, доводилося чимось жертвувати, виникала проблема вибору, що часто змушувала партійних керівників розриватися між власними ідеями, переконаннями і тим, якими бачило їх суспільство.

Конструювання образу партійного функціонера впливало з життєвих реалій тогочасного суспільства, будувалося навколо подій і явищ, що мали безпосереднє відношення до номенклатури. Проблема формування типу партійного керівника досі містить у собі більше відкритих питань, ніж відповідей. У дослідженні спробуємо подивитися на партійну номенклатуру з погляду опозиції пересічних громадян. Безумовно, образ партійного працівника конструювався суб'єктивно і у всіх випадках відображав обидві задіяні сторони.

Українська верхівка партійної номенклатури мала певну автономність щодо вирішення питань внутрішнього життя СРСР. Такий ступінь свободи дій був обумовлений не чітко визначеними правовими нормами, а скоріше технічною неможливістю контролювати дії української номенклатури з центру. Таким чином, номенклатурна еліта отримувала певний обсяг свободи. Незалежність української радянської партійної еліти від центральної влади була стрижнем політики КПУ.

Метою дослідження є з'ясувати потенціал усної історії для конструювання образу партійного функціонера в українському суспільстві 1970-1980-х років; на підставі проведених опитувань виявити найтипівіші оціночні судження респондентів, а також суб'єктивні моменти, які не вписуються в загальну картину, з'ясувати, на що насамперед звертають увагу опитувані, встановити місце усної історичних матеріалів серед комплексу інших джерел щодо досліджуваної проблеми.

У роботі зіставлені різні типи джерел: архівні документи, матеріали інтерв'ю, спогади партійних працівників, дисидентів і правозахисників, художні твори. Залучення такого широкого спектру джерел дозволило всебічно розглянути життя партійного працівника, створити об'єктивну картину формування та функціонування партійного керівництва УРСР.

Партійна номенклатура вивчається в контексті соціальної історії. Виділено аспекти формування соціокультурного типу радянського чиновництва, своєрідного «класу» аристократії в радянській політичній системі, його привілеї, роль і місце в суспільстві періоду соціалістичної модернізації.

На сьогодні найбільш повним дослідженням про партійно-державну номенклатуру СРСР залишається монографія М. Восленського¹.

Головними досягненнями в історіографії є студії з історії правлячої верхівки УСРР. У цих роботах зроблена перша спроба дослідження історії КПУ в контексті історії СРСР². Ряд істориків (Т. Коржихина, Ю. Фігатнер, В. Пашин, Р. Г. Пихоя, Ю. Свідіренко) визначають керівну верхівку УРСР як номенклатурну групу, яка виступала в той час основним користувачем влади на правах довірених осіб з державно-партійного центру³. Персоніфікований і системний підхід до вивчення номенклатури партійно-радянських органів влади застосований в ряді робіт В. С. Лозицького⁴, Н. Лаас⁵, А. Вишневського⁶, В. П. Мохова⁷. Розпад СРСР спричинив сплеск наукового інтересу західних вчених, які фіксують увагу на всесоюзному

¹ Восленский М. С. Номенклатура: Господствующий класс Советского союза. – Москва, 1991. – 624 с.

² Голуб А. Д. Научные основы кадровой политики КПСС. – Киев: Выща школа, 1989; Айрапетов В. А. Динамика качественных характеристик административно-политической элиты СССР в «эпоху» Л. И. Брежнева: Историко-полит. анализ // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України; Вишневский А. Высшая элита РКП(б) – ВКП(б) – КПСС (1917-1989): Немного статистики // Население и общество. – 1997. – № 21, сентябрь. – С. 38-44; Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) // Полс. – 2003. – № 4. – С. 26-38.

³ Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25-38; Пашин В. П., Свидиренко Ю. П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. – Москва: ГАСБУ, 1998. – 237 с.; Пихоя р. Г. Советский Союз: история власти, 1945-1991. – Новосибирск, 2000. – 309 с.

⁴ Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918-1991). – Київ, 2005. – 368 с.

⁵ Лаас Н. Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англомовній історіографії др. пол. XX – поч. XXI ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – С. 104-116.

⁶ Вишневский А. Высшая элита РКП(б) – ВКП(б) – КПСС (1917-1989): Немного статистики // Население и общество. – 1997. – № 21, сентябрь. – С. 38-44.

⁷ Мохов В. П. Эволюция региональной политической элиты России. 1950-1990. – Пермь: ПГТУ, 1998. – 256 с.

керівництві. Партийна еліта в західній історіографії стала предметом окремих досліджень⁸. Проте, у них не використовувалась усна історія, відтак методологічна база ґрунтувалась на основі методичних рекомендацій з питань вивчення історичного минулого засобами усної історії⁹ та дослідженні соціальної історії Г. А. Боднар¹⁰. Авторка на підставі інтерв'ю розкрила особливості життя переселенців у м. Львові 50-80-х рр. ХХ ст., дослідила причини переселення до обласного центру із сіл та містечок, простежила особливості матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації у місті в умовах підтримання тісних контактів із селом.

Історичними джерелами роботи є: матеріали усної історії, які дозволяють подивитися на проблему з точки зору тодішньої людини, допомагають зрозуміти, як вона сприймала ті чи інші явища і процеси. Для інтерв'ювання було розроблено спеціальні програми, що містили по декілька блоків питань. Вибірка респондентів проводилася за двома програмами інтерв'ю: перша з них – це питальник для осіб, що мали прямий зв'язок із партією, були її членами, працювали на партійних посадах. Питальник для цієї групи респондентів складався з урахуванням специфіки партійної роботи. Розпочинався він із загального запитання: «Представтесь, будь-ласка, для інтерв'ю. Що Ви можете розповісти про свою партійну діяльність?» Отриманий за цією програмою матеріал переважно зводився до оповіді про партійну кар'єру певної особи.

Окрему групу респондентів склали звичайні громадяни, котрі на період 1970-1980-х років проживали на території УРСР та могли свідомо сприймати й розуміти події, що відбувалися навколо них. Питання для цієї групи починались із загального побажання, наприклад: «Що Ви можете розповісти про партійно-радянську номенклатуру УРСР 1970-1980-х років?» Запитання цієї програми були спрямовані на виявлення того,

⁸ Carley M. [Review of] Roger R. Reese. *Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918-1991*. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. // *Europe-Asia Studies*. – 2006. – Vol. 58, no. 3; Rigby T. H. *Communist party membership in the USSR, 1917-1967*. – Princeton: Princeton University Press, 1968.

⁹ Нагайко Т. Ю., Іваненко А. О. Методичні рекомендації з організації та проведення наукових досліджень з питань вивчення історичного минулого сільських населених пунктів засобами усної історії (для студентів історичних факультетів). – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 40 с.

¹⁰ Боднар Г. А. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50-80-ті роки ХХ ст.): монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 340 с.

як конструювався образ партійного керівника в суспільстві. Програма інтерв'ю була побудована за принципом заохочення оповідача до вільної розповіді. Відтак, ставилося загальне запитання, щоб респондент сам планував хід своєї оповіді, пригадував цікаві моменти у тій послідовності, в якій вони йому здавалися найважливішими. Якщо в певний момент виникали труднощі з викладом матеріалу з боку оповідача, інтерв'юер ставив навідні запитання, запитання-уточнення, конкретизував розповідь оповідача. Таким чином розмова будувалась як послідовний діалог між оповідачем та інтерв'юером. Часто після розповіді респондента доводилося повертатись до проблем, випущених оповідачем, наприклад: «Мені відомо..., а що Ви можете про це розповісти...?», або «Інші респонденти стверджували, що..., як Ви ставитеся до цієї проблеми...?» Такі питання допомагали респонденту пригадувати нові відомості, що уточнювало й розширювало тематику інтерв'ю. Питальник для інтерв'ю складався з таких блоків: шлях до компартійного крісла (дозволяв зрозуміти наскільки важливим було для партійного функціонера отримання вищої освіти, доступність вищої освіти, «перспективи» партійної діяльності, заохочення для вступу в управлінську верхівку), професійна зайнятість партійного працівника (розкривала проблеми розподілу службових обов'язків, розвиток номенклатурної кар'єри, відносини серед партійних функціонерів, «відданість» ідеалам Компартії та роль у цих процесах КПРС), взаємини між компартійними лідерами (особливості побудови товариських стосунків та підпорядкування, поява явища «доносів», проблеми самореалізації та «схема виживання» за радянським зразком), приватне життя номенклатурника (особливості відпочинку, турботи буденного життя, товариське життя, особливості святкувань у родинах партійних службовців) та конструювання образу партійного функціонера (переваги та недоліки способу життя партійних чиновників, ідеал партійного керівника, шкала цінностей партійного функціонера, схема життя за загальним зразком).

Значно доповнюють джерельну базу спогади українських дисидентів, архівні матеріали, які зберігаються в Державному архіві Львівської області і відображають особливості функціонування Львівського обкому КПУ.

Самостійною групою джерел виступають твори художньої літератури, добірка яких здійснювалася на власний розсуд автора. На перший план виходять: роман П. Загребельного «Розгін», роман Д. Граніна «Картина», О. Гончара «Собор», М. Петренка «Лицарі пера і чарки», В. Барки «Жовтий князь» і сатиричні вірші Б. Олійника.

Вивчення архівних джерел дозволило реконструювати кількісний і якісний склад партійної номенклатури, створити узагальнений образ партійного працівника 1970-1980-х рр. Радянський режим створив і затвердив образ «ідеального» керівника, який був наділений такими якостями як: компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність, принципова «правильність». На практиці в основі кадрової політики партійно-державного керівництва виявилася бездоганність «особистих» даних і приватні зв'язки.

Основною частиною дослідження стало вивчення лінії стику партпрацівників і звичайних громадян у повсякденному житті. Поставимо питання, що очікували звичайні люди від чиновників, які фактично «керували» їх життям?

Партійна номенклатура – це суспільна верства, яка займає певні посади в державі (так зване начальство), зовнішнім уособленням якої були темний костюм, світла сорочка, краватка, машина, папка. Це достатньо респектабельні чиновники, які мали величезні повноваження, важливу суспільну місію, проте були далеко не ідеальними. Вони проходимі певний відбір, займаючи посаду, і потім ішли проти суспільної моралі¹¹.

До партійних працівників висувалися такі вимоги: вірність справі, працелюбність, чесність, порядність, уважність у роботі, знання справи, турбота про людей¹². У той час люди звертали увагу і на моральні якості партійного керівника. Серед них: чесність, порядність, справедливість, скромність, комунікабельність, простота, вміння встановлювати контакт з людьми і працювати з ними, а також особиста порядність¹³.

Звичайні громадяни відчували «різницю статусу» між простою людиною і партійним керівником, тому вимагали «підтримки» і уваги з боку партійного діяча.

Партійні працівники користувалися авторитетом у тих випадках, коли були компетентними у своїй справі, діловими, освіченими, цілеспрямова-

¹¹ Інтерв'ю з Луцьким О. І. 1955 р. н., записане у м. Львові 02.04.2013 р.

¹² Інтерв'ю з Куцином П. П., 1927 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл. 21.02.2012 р.; Інтерв'ю з Кобриним В. С., 1945 р. н., записане у м. Львові 17.03.2011 р.; Інтерв'ю з Булат М. І., 1939 р. н., записане у м. Івано-Франківськ 11.10.2011 р.

¹³ Інтерв'ю з Гікало М. М., 1940 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07.07.2011 р.; Інтерв'ю з Панкевич р. р., 1949 р. н., записане у м. Великі Мости Сокальського р-ну Львівської обл. 19.02.2011 р.; Інтерв'ю з Сумик А. П., 1947 р. н., записане у с. Словіта Золочівського р-ну Львівської обл., 11.02.2011 р.

ними, грамотними, ерудованими, намагалися працювати для населення і допомагати йому¹⁴.

О. І. Луцький згадував: «Мій дідо, звичайний столяр, твердив, май на увазі – це нова буржуазія. Для нього [діда] повноваження партійних чиновників і їх образ завжди асоціювались з певними привілеями...»¹⁵.

Поряд з ідеальним набором ділових якостей номенклатурників респонденти відзначали, що між ними і керівниками існує глибока «прірва», тому звичайні жителі можуть тільки говорити про всі ті пільги і привілеї, якими користуються «вищі чини»¹⁶ і чого так бракує звичайному населенню. Жителі тодішньої УРСР часто згадують про партійних керівників з насмішкою, вони сприймали ці привілеї як частину професійної діяльності, пов'язаної зі специфічним родом занять, хоча і обурювалися «чому їм все, а нам нічого?»¹⁷.

Респонденти згадують турботу партійних працівників про своє здорове харчування. У партійного працівника можна було побачити широкий асортимент продуктів, представлених на столі¹⁸. Є. І. Супрун згадує, що працюючи у відділенні зв'язку зустрілася з позначками напроти магазинів «Берізка» і «Каштан» «населення не обслуговує»¹⁹.

Про номенклатуру респонденти найчастіше згадували як про «закриту касту», яка не любила публічності. Коли звичайний громадянин хотів отримати земельну ділянку в районі, де знаходилися будинки партійних представників, йому не тільки не давали цього зро-

¹⁴ Інтерв'ю з Балицькою А. В., 1937 р. н., записане в м. Червоноград Сокальського району Львівської обл. 18.09.2011 р.

¹⁵ Інтерв'ю з Луцьким О. І. 1955 р. н., записане у м. Львів 02.04.2013 р.

¹⁶ Інтерв'ю з Мухом І. С., 1949 р. н., записане в с. Бутини, Сокальського р-ну Львівської обл. 09.05.2011 р.; Інтерв'ю з Сидорко В. В., 1955 р. н., записане у с. Бутини, Сокальського р-ну, Львівської обл. 01.02.2011 р.; Інтерв'ю з Шкарабурко О. Ф., 1949 р. н., записане у м. Львові 19.03.2011 р.

¹⁷ Інтерв'ю з Гайовим М. Г., 1945 р. н., записане у м. Львові 11.09.2011 р.; Інтерв'ю з Кондратюком К. К., 1944 р. н., записане у м. Львові 02.04.2012 р.; Інтерв'ю з Себчуком П. М., 1943 р. н., записане у м. Тернопіль 04.09.2011 р.; Інтерв'ю з Чуйка В. І., 1939 р. н., записане у м. Червоноград Сокальського р-ну Львівської обл. 09.10.2011 р.

¹⁸ Інтерв'ю з Назаренком С. І., 1952 р. н., записане у м. Тернопіль 04.09.2011 р.; Інтерв'ю з Шпак І. П., 1943 р. н., записане у м. Червоноград Сокальського р-ну Львівської обл. 27.02.2011 р.; Інтерв'ю з Середи М. О., 1937 р. н., записане у м. Червоноград Сокальського р-ну Львівської обл. 27.03.2011 р.

¹⁹ Інтерв'ю з Супрун Є. І., 1929 р. н., записане у м. Івано-Франківськ 12.10.2011 р.

бити, але й починали перевіряти його, закидаючи, що він «шпiон» чи «диверсант»²⁰.

Навіть «коли в тебе вже була земельна ділянка десь поблизу номенклатурних, то від вас не лише вимагатимуть знести дачу, навіть якщо вона нікому не заважає, вас ще й зроблять винуватим, якщо ж вимагатимуть знести, наприклад другий поверх дачі, бо він нібито завдає шкоди природі, а ви цього не виконаєте, під приводом «рятування» природи, державні служби самі знесуть весь будинок, бо хоча і нікому він не заважає, однак «не дозволено»²¹.

Багато інтерв'юерів зауважили, що номенклатурники відзначалися турботою про своє здоров'я: адже на роботі вони так надриваються, а якщо сказати партійному працівнику, що він досить непогано виглядає, то можна почути сумну відповідь: «зовнішність оманлива...»²².

Для партійних керівників створювалися спеціальні лікарні, а обладнання замовлялося з-за кордону разом із ліками (на вітчизняну техніку та препарати партійні лідери не покладалися)²³.

Це контрастувало з образом звичайних відділень, де лікарняними ліжками були заставлені коридори, медперсоналу не вистачало, а годували так, що без передач від рідних прожити було неможливо²⁴. Для партійної еліти ж було спеціальне харчування, догляд та багато персоналу, окремі кімнати. Тогочасні медсестри згадують, що для них успіхом вважалося потрапити на роботу у відділення, де лікували партійних працівників²⁵.

Ось як характеризують «номери» для партійної номенклатури працівники тогочасних медичних закладів для партпрацівників: «напівлюкс вміщав кабінет і спальню, ванну кімнату, балкон, прихожу з виходом прямо на сходи, що була застелена ковровою доріжкою. У номері були

²⁰ Інтерв'ю з Сергієнком О. І., 1929 р. н., записане у м. Львові, 28.03.2012 р.

²¹ Інтерв'ю з Петровським І. Г., 1942 р. н., записане в м. Рава-Руська 23.02.2012 р.

²² Інтерв'ю з Цибулько М. В., 1952 р. н., записане в с. Зимна Вода Пустомитівського р-ну Львівської обл., 20.02.2012 р.; Інтерв'ю з Панкевич Р. Р.; Інтерв'ю з Петровським О. М., 1939 р. н., записане у м. Тернопіль, 04.02.2011 р.; Інтерв'ю з Зайчевою І. Ф. 1945 р. н., записане у м. Луцьк Волинської області 07.07.2011 р.; Інтерв'ю з Мухом І. С.

²³ Інтерв'ю з Булат М. І., 1939 р. н., записане в м. Івано-Франківськ, 11.10.2011 р.

²⁴ Інтерв'ю з Супрун В. М., 1927 р. н., записане в м. Івано-Франківськ, 12.10.2011 р.

²⁵ Інтерв'ю з Бабій Є. Ф., 1938 р. н., записане у м. Добротрів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл., 07.03.2011 р.

м'які крісла, позолочені рамки, дорогоцінні статуетки, на стінах багато картин». Щодо «люксу», то ця лікарняна палата більше була схожа на величезну квартиру, повсюди була дорога посуда, цінні люстри²⁶. Номенклатурні керівники у лікарняних палатах часто просто відпочивали. Зауважимо, що були спеціальні палати для тих, що виліковувався, та хронічно хворих; вони, зазвичай, знаходились у заміських зонах відпочинку.

Респонденти згадують і про так звані «окремі пільги»: чорні «Волги», спецзамовлення залізничних та авіаквитків поза величезних черг, окремі зали очікування в аеропортах, окремі вагони першого класу і літаки²⁷.

З особливим захопленням респонденти розповідають про помешкання партійних та державних службовців.

Прийнято в таких колах мати великі шафи заповнені книжками, причому не лише класиками марксизму, але і виданнями російських письменників, чи, навіть, рідко українських. Важко сказати чи читались ці книги, чи були лише предметами інтер'єру. Щодо заміських будинків, то тут справа набагато серйозніша. Кругом будинків величезна стіна, тяжкі залізні ворота, оточені охороною. Сам будинок розташований у глибині саду чи невеличкого лісочку і з вулиці майже не помітний, сам будинок просторий та масивний. Внизу зали для прийомів, інтер'єр з найрізноманітнішого дерева, мрамору, дзеркал, люстри із гірського кришталю. На другому поверсі – великі кімнати, зверху – спальні²⁸.

Зауважимо, що книги, які знаходились у бібліотеках партійних та державних чиновників, нерідко діставалися їм як «обов'язкові екземпляри» від видавництва. У таких будинках все було поставлено на державний рахунок: охорона, штат обслуговуючого персоналу, водії. Працівники для державних службовців набирались спеціальним відділом кадрів та ретельно перевірялися.

Образ партійних керівників конструювався серед громадськості на підставі того, що можна було дізнатися з газет, журналів чи розповідей інших громадян. Партійні чини всіляко уникали публічності і вміли приховувати своє життя від решти суспільства. Головну роль в оціноч-

²⁶ Інтерв'ю з Груба Г. П.; Інтерв'ю з Цибулько М. В.; Інтерв'ю з Назаренком С. І.; Інтерв'ю з Дорошко М. М.

²⁷ Інтерв'ю з Загоруйко А. М., 1950 р. н., записане у с. Підгірці, Бродівського р-ну, Львівської області 08.02.2011 р.

²⁸ Інтерв'ю з Майнич В. П., 1929 р. н., записане у м. Львові 18.03.2011 р.

них судженнях грав особистий досвід після «зіткнення» з партійними працівниками, від ставлення функціонерів, навіть найнижчого рівня, до громадян, відомих прикладів суспільно-корисної діяльності чиновників. Оцінки жителів партійних працівників не носили конфронтаційний характер і відзначалися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості. Певна напруга простежується в оцінці пільг і привілеїв партійної номенклатури, яких була позбавлена інша частина суспільства. На базі особистого досвіду деякі респонденти описували або занадто «ідеальний», або, навпаки, занадто критичний образ партійного працівника.

Доповнюють дослідження образу партійного працівника спогади українських дисидентів і правозахисників, які характеризували номенклатурників так: «обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду в справі пропаганди, ви, маленькі люди і самі не розумієте до чого прагнете, куди ведете народ»²⁹. Вони стверджували, що всі номенклатурні чини бігли від свого громадського обов'язку: «біжать з ліні, тікають зі страху і по сліпоті ...»³⁰.

Виходячи з цього, можемо стверджувати, що образ партійного працівника, створений українською опозицією, насамперед, базувався на сприйнятті партійного функціонера як явища чужого українській землі. Партноменклатура виступала в ролі аристократів, яких турбували лише власний добробут і кишень. Конструювання образу партійних чиновників українськими дисидентами це не лише інша сторона загального образу номенклатурника, яка доповнює матеріали усної історії, це свого роду свідоме сприйняття владних осіб, з якими їм доводилось безпосередньо стикатись і від роботи з якими залишилися певні спогади, уявлення про всю партійну систему.

Досить цікаві висновки про образ партійного працівника знаходимо у письменників, які, хоч були суб'єктивними, проте пов'язані із їх власним світоглядом, життєвим досвідом, врешті з урахуванням реалій радянської цензури. Діяльність партійної номенклатури письменники часто зображували сатирично, проте в центрі ставили проблеми людської гідності, порядності, професійної етики, показували номенклатурну бундючність, службову непорядність та збайдужіння до основ суспільного життя. Висміювали автори й кар'єристів-балакунів, підлабузників, які добилися портфелів не за знання й уміння, а за номенклатурними

²⁹ Чорновол В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). – Львів, 1991. – С. 56.

³⁰ Мороз В. Есеї, статті, документи. – Мюнхен, 1975. – С. 100-101.

даними, дбали не про колектив, не про справу, а про власне виживання, щоб «дотримуватись лінії партії», це була відверта показуха, а не робота³¹. Ознакою літературних творів є також концентрація уваги читача на глибоких внутрішніх дилемах партійних працівників, складнощах життя з подвійною мораллю.

Отже, образ партійного працівника 1970-80-х років конструювався в чотирьох основних площинах: ідеальний образ радянського режиму, що включає такі якості: компетентність, демократизм, чесність, принципова «правильність». Іншими ознаками «наділяли» партійних керівників дисиденти і правозахисники: хабарники, крикуни гордовиті, маленькі люди, які не розуміють до чого прагнуть. Образ партійного працівника у письменників був суб'єктивним, йому властиві негативні характеристики: фальшивість, жадова влади, проте часто піднімаються проблеми внутрішніх дилем партійних службовців, проблеми вибору та підпорядкування системі. Головну роль в оціночних судженнях звичайних громадян грав особистий досвід від зіткнення з партійними працівниками, проте в цілому, уявлення жителів не носили конфронтаційного характеру і відрізнялися прагненням зрозуміти їх людські мотиви і якості.

УДК: 930.2-028.16:621.039.586(477.41)

**Наталія Козлова
(Харків, Україна)**

ТРИ СПОСОБИ РОЗПОВІСТИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ: ШЛЯХ МАТЕРІ, ОБОВ'ЯЗОК ЛІКАРЯ, ПОДороЖ МАНДРІВНИКА

На Чорнобильській атомній електростанції у 1986 році 26 квітня сталася аварія, яка потягла за собою наслідки різного характеру: екологічні, морально-етичні, соціально-економічні тощо. Звісно ж до Чорнобильської тематики багато науковців підходили з достатньо різних

³¹ Барка В. Жовтий князь. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2005. – С. 32.; Особливості творчості С. Олійника. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua>; Лісовий В. Відкритий лист до членів ЦК КПРС і членів ЦК КП України // Зоря. – № 8. – 1994. – С. 126; С. Олійник: поет на тлі епохи. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://piliyurik.com>; Гончар О. Собор. – Київ: Веселка, 1992. – С. 134.

сторін: з боку соціології, екології, економіки, психології і т. п. Стосовно теперішнього часу необхідно додати, що все менше залишається жити людей, які були свідками аварії на Чорнобильській АЕС та ліквідації її наслідків. Тому все більш актуальним стає розглядання цієї тематики в ракурсі напряду усної історії, який, в силу його міждисциплінарності, використовують не тільки історики, а наративний аналіз усних оповідей свідків допомагає виділити певні індивідуальні та колективні усвідомлення певних подій, що вже відбулись в минулому.

Говорячи про Чорнобильську тематику, необхідно згадати праці вчених, котрі підходили за останні роки до цієї теми з досить різних боків. Це, наприклад, дисертація Кузьменко Тетяни «Особливості життєвих орієнтацій ліквідаторів аварії на ЧАЕС», де розглядається вплив даної катастрофи на соціально-економічне і соціально-психологічне самопочуття такої групи людей, як ліквідатори¹, праця Барановської Наталії «Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство», де аналізуються взаємовідносини влади і суспільства, а наслідки, викликані даною катастрофою, розглядаються як політична проблема влади², стаття І. М. Онікієнко «Чорнобильські тексти сучасних українських письменників як художні моделі національного буття в час апокаліпсису», що презентує аналіз художніх текстів, присвячених чорнобильській тематиці³. Сергій Яковенко, в свою чергу, працею «Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації)» розкриває вплив радіаційних чинників на психіку людини через фізичний стан та надання психологічної допомоги потерпілим⁴ тощо. Щодо іноземних вчених, то можна згадати Астрід Зам, яка

¹ Кузьменко Т. М. Особливості життєвих орієнтацій ліквідаторів на ЧАЕС: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціологічних наук: спец. 22.00.03. «Соціальні структури та соціальні відносини» / Т. М. Кузьменко. – К., 2002. – 18 с.

² Барановська Н. П. Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук: спец.: 07.00.01. «Історія України» / Н. П. Барановська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 35 с.

³ Онікієнко І. М. Чорнобильські тексти сучасних українських письменників як художні моделі національного буття в час апокаліпсису // Іван Огієнко і сучасна наукова освіта: науковий збірник. – 2009. – Вип. VI. – С. 134-138.

⁴ Яковенко С. І. Теорія і практика психологічної допомоги потерпілим від катастроф (на прикладі постчорнобильської ситуації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психологічних наук: спец.: 19.00.01. «Загальна психологія, історія психології» / С. І. Яковенко. – К., 1998. – 21 с.

є політологом і спеціалізується на Україні та Білорусі, фокусуючи свою увагу на Чорнобилі, а також Сару Филліпс⁵ та ін.

Переходячи безпосередньо до методологічних засад, треба виділити наступних яскравих представників напряму усної історії: Керрін Рісман, Д. Тедлок, А. Портеллі, Р. Гріл, Г. Грег, С. Квале, Ф. Шутце, Г. Розенталь та ін⁶.

Мета роботи – визначити ракурси оповідей трьох різних осіб, на базі інтерв'ю, що були проведені в однакових умовах.

На базі одного й того самого приміщення, але окремо один від одного і в різний час було запропоновано трьом людям розповісти історію свого життя. Це були люди, які отримали досвід перебування на зараженій радіацією території після аварії на ЧАЕС. Під час інтерв'ю у вільній формі ставились питання, які охоплювали певні тематичні блоки, але тільки тоді, коли відчувався брак слів у респондента. В тематичні блоки входили питання, які торкались перебування на ЧАЕС і ліквідації наслідків аварії, а також ті, що торкались післяаварійного періоду (родина і суспільство, особисте осмислення і увіковічення пам'яті).

Анна Андріївна Шинкаренко (1949 р. народження) на момент ліквідації аварії була працівником ЧАЕС. Перебувала на зараженій радіацією території безпосередньо під час аварії і більше доби після.

Анна Андріївна відразу ж почала свою розповідь з того, коли і в якості кого вона знаходилась у зазначеному місці, підкреслюючи значення свого перебування:

«Я совсем не много проработала на атомной станции и попала в это пекло, именно... Понимаете, не многие мужики могут похвастаться там где я была... Я работала на хим. водоочистке аппаратчиком. Это было моё рабочее место 27 апреля...»⁷.

На питання звідки їй стало відомо про аварію, вона відповідала, знову акцентуючи увагу на місцезнаходженні себе і своєї родини, яке було дуже близьке до аварії:

⁵ Sarah D. Phillips, 2004, «Chernobyl's Sixth Sense: The Symbolism of an Ever-Present Awareness» *Anthropology and Humanism* 29(2):159-185.

⁶ Грінченко Г. Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Г. Грінченко. – Харків: «НТМТ», 2012. – С. 22-76.

⁷ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобиль». Інтерв'ю 130429_001 (Шинкаренко А. А. 1946 р. н., запис інтерв'ю 29.04.13).

«Как я узнала? Если хотите... Мы увидели с нашего балкона это зарево над атомной станцией»; «Муж у меня работал 26-го, а я 27-го. Трое деток было на тот момент у нас...»⁸.

Далі в своїй оповіді вона робить наголос на своїй стійкості і життєвому виборі стосовно родини і праці:

«И вот представьте себе на секундочку, когда многие уже пытались уехать из Припяти, были шлагбаумы – нельзя было уехать, но мы и не пытались. Но муж у меня был коммунист, говорит: «Какой пример я подам своим подчинённым...»; «Мы из Припяти уезжали 27-го уже вечером, так как я работала на станции»; «В 7 утра я была уже на рабочем месте... Когда я пришла, на рабочем месте никого не было, кроме старшего инженера. И как сейчас этот взгляд её вижу (...) она меня таким взглядом проводила, что знала прекрасно, что у меня трое детей, и куда я пришла 27-го числа, когда уже на атомной станции мужчин было мало, а я женичина мать троих детей...»; «Она ушла и осталась я одна, и думаю ж, что кто-то ж должен прийти...»; «Я помню тогда ключ не открывается, гробовая тишина... на территории станции стоят только красные машины пожарные, и тишина и больше никого...»⁹.

Далі в її оповіді можна побачити мотиви залишення місця праці, як подолання матері нелегкого шляху до своїх дітей:

«Ну что я Вам хочу сказать... Ну вот когда я немного поработала, мне начальник цеха звонит, а он знал, что и я и муж у меня работает, и что у нас трое деток (он никогда не матерился, всегда такой спокойный был) говорит: «Как!? Ты сейчас не найдёшь своих детей! Объявили эвакуацию. Я тебе уже давно уже мужиков взамен послал...», но мужики не дошли до меня... Представляете моё состояние? Потом всё-таки пришла мне замена какая-то»; «Когда я начала выходить, меня дозиметристы не выпускают с атомной станции... и опять на меня матом: «Ты где ходила!? Почему такая грязная?! Иди обратно мойся в дезактивации!...» кто там вымылся, и уже тогда в тот день мне стало плохо(...) я не хочу больше вспоминать...»¹⁰.

Тобто в частині оповіді, що описує період перебування на зараженій радіацією території, перш за все, мав місце дискурс, що відображав відданість роботі, наголошуючи на приналежності до жіночої статі. Також

⁸ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобиль». Інтерв'ю 130429_001 (Шинкаренко А. А. 1946 р. н., запис інтерв'ю 29.04.13).

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

мали місце материнські мотиви, які відображали жагу дістатися до своїх дітей.

Щодо сім'ї і суспільства в післяаварійний період, Анна Андріївна почала оповідь у суто песимістичних тонах і робила наголос на поганому стані здоров'я та поганому психологічному почутті:

«Потом не было светлых моментов, потом шла борьба на фронте за здоровье, за жизнь, была тяжёлая депрессия у меня, было такое состояние, когда я покупала последнюю вещь в своей жизни и думала... старшей там было сколько лет... Старшей 16 или 18..., а те младшие меня уже забудут – были и такие мысли»¹¹.

Потім на перший план в усній оповіді висуваються елементи, які несуть у собі зміст втрат різного характеру:

«А в момент эвакуации был такой интересный момент: мы свою старшую дочечку 12-летнего ребёнка по газете «Правда» нашли (...). Когда нас эвакуировали в Ивановский район(...) 23 мая 1986 года мы не знали где она. Ира?... Нет? Ира. (...) Это старшую мы нашли в Артеке»; «Мы жили как цыгане. Нечего ж не было, всё ж с нас сняли потому что оно было радиоактивное»; «А детей учить то надо, потому, что если я их не выучу то что, под мост с протянутой рукой? И поэтому во всём себе отказывал, только чтобы дети получили специальность, чтобы выучились»; «Когда были отделы где одевали чернобыльцев, и когда я видела, что в этих отделах не всегда одевались Чернобыльцы, а с чёрного хода, я первая да... может это было у меня состояние такое в ответ на всё... Но я говорю: «Позакрывайте все отделы...»¹².

Тема втрати пронизує весь цей тематичний блок. Де утрати проявляють себе з різних сторін: здоров'я, доброго психологічного стану (якого вже немає), втрата і віднайдення дитини, матеріальний ракурс (без повернення), а також втрата, як відмова собі в чомусь заради дітей та потенційні втрати, як, наприклад, продаж одягу простим людям, який було призначено для чорнобильців.

Щодо особистого осмислення трагедії, Анна Андріївна приходить до висновків, що стосуються її власних дій:

«Хотя, если случится, то я так бы не поступала. У меня всё тогда было... Я почему акцентирую внимание, что я мать троих детей... Я бро-

¹¹ Архів Харківської міської організації «Союз Чернобыль». Інтерв'ю 130429_001 (Шинкаренко А. А. 1946 р. н., запис інтерв'ю 29.04.13).

¹² Там само.

сила в радиоактивном городе троих маленьких деток, которые бежали в радиоактивных лужах, город мыли вы знаете, и мои детки бежали в трусиках и маечках»; «Вот это мои дети бежали когда мама останавливала блоки атомной станции. Кто это поймёт а? И потом я... Я и сейчас считаюсь преступницей по отношению к своим детям. Я преступник. И ещё мою депрессию усугубляло и моё физическое состояние и моральное, что я не смогла уберечь детей, как мама. Я не взяла их и не удрала, а я пошла куда»; «И так даже когда другие уходили, уезжали, и ночью звонят мне домой: «Давайте детей увозить всё...». Я не уехала. Я не дезертир. Мы до последнего стояли и детей своих облучили благодаря этому. Зато сейчас мои дети нечего не имеют кроме кучи болезней и всё»¹³.

У даному випадку вона виражає осмислення трагедії через звинувачення себе, розглядаючи свої дії, які, на її думку, були неправильним вибором щодо наслідків для власної родини.

Далі Анні Андріївні було запропоновано висловити свої думки про увіковічнення того, що сталося у зв'язку з аварією, що треба пам'ятати і що не слід забувати. На це вона знов розкриває ракурс своєї родини і себе самої в якості прикладу наслідків аварії:

«Важное знаете, тогда я говорила так, в те дни первые: «Раньше думай о Родине, а потом о себе». То сейчас я этого не могу сказать.»; «И вот моя дочь сказала: чернобыль забрал у нас детство, а у тебя жизнь. Вот это можете написать – это главное»; «Другие детки маленькие писали в школах и в институтах сочинения «Мы выросли в больнице». Вот это главное. И напишите!»¹⁴. Тут ми можемо побачити висновок цієї жінки, що на першому плані має бути родина, а потім вже Батьківщина. Вона ілюструє все це через приклад свого нещастя і нещастя своїх дітей.

Розповідь про Чорнобиль та катастрофу на ЧАЕС у Анни Андріївни Шинкаренко дуже тісно корелювала з її власним життям. Торкаючись різних питань стосовно теми, вона постійно верталась до своєї родини, будуючи оповідь, весь час відштовхувалась від потреб своєї сім'ї.

Анатолій Миколаєвич Шатний (1936 р. народження) перебував на зараженій радіацією території в якості лікаря (в травні – вперше і в липні – вдруге).

Розповідаючи безпосередньо про перебування на зараженій території, відтворював пережитий ним досвід з точки зору своєї лікарської професії:

¹³ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобиль». Інтерв'ю 130429_001 (Шинкаренко А. А. 1946 р. н., запис інтерв'ю 29.04.13).

¹⁴ Там само.

«И начали мы работать вот и распределение пошло людей...»; «Дальше контроль за работающим персоналом, которые работали на реакторе. Ежедневно анализ крови клинический –девочкам была работа. Были ещё врачи лаборанты. Но и естественно следили за той же радиацией. Которая, кстати была очень высокая»; «Для меня не было никаких внезапностей, почему? Потому, что я чувствовал себя подкованным клинически и практически. Поэтому вот я за свою бригаду отвечал. Они когда ехали, допустим, на сельский врачебный участок на дежурство на сутки-двое, так я уже знал кого туда направлять, что за контингент. Они там следили за эвакуацией местного населения»¹⁵.

Також у розповіді відчувалась дуже велика відданість своїй професії: *«Судьба требовала столько... сколько... когда смена придет.»; «Я ж не скажу, что нет. Я ж ещё помню клятву Гиппократа»¹⁶.*

Говорячи про інших працівників, респондент виявляв співчуття, підкреслюючи стан здоров'я:

«Молодые же ребята 18 лет...»; «Вот ребята, их туда... Спецдежды не было и они бедные работали на крыше»; «Обычно ребята молодые, они три или четыре дня поработали и всё... их в госпиталь увозили. В госпиталь увозили...»¹⁷.

Родинну тему обминав, але в контексті повторного від'їзду до Чорнобиля сказав досить коротко, не вдаючись у подробиці:

«Так, я говорю, послезавтра я уезжаю в командировку в Чернобыль и всё. Но там конечно реакция была, и слёзы были и всё такое прочее»¹⁸.

Можна зауважити також, що навіть коротко пригадуючи рідних і близьких, він інтерпретує події в контексті певного обов'язку, не дивлячись на сльози рідних і близьких, головним для лікаря залишалася робота.

З подальшої розповіді, в котрій пригадуються наступні роки життя з точки зору болісного досвіду, також впливає тема праці і професії, яку з-за поганого самопочуття треба було залишити:

«Я пошёл работать директором студенческого городка на пол ставки на кафедре организации здравоохранения. Я там проработал

¹⁵ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобыль». Інтерв'ю 130422_002 (Шатний А. М., 1936 р. н., запис інтерв'ю 22.04.13).

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

9 лет. А потом тяжело было, плохо было и я ушёл... и я ушёл... ой уже не помню когда я ушёл... хватит о скорбном»¹⁹.

Щодо теми увіковічення пам'яті, Анатолій Миколаєвич дає певний аналіз ситуації, який є на сьогоднішній день:

«Пока прошёл острый момент, он сам по себе говорил. А когда стали отмечать в апреле... до 91 года отмечали. А сейчас просто по старинке. Директор школы просто знает, что надо проводить такие мероприятия»²⁰.

У розповіді, здебільшого, віддається перевага лікарській темі. Але, наприклад, дуже мало уваги приділяється питанням сім'ї. Навіть коли впливає тема жалю, то в даному випадку скорботним виступає неможливість працювати. Тобто розповіддю про чорнобиль тут була оповідь лікаря, який у певному місці і в певний час виконував свій лікарський обов'язок.

Ліхобаба Петро Тимофійович (1923 рік народження) приїздив до Чорнобиля в першу осінь і зиму після аварії, в якості пожежної охорони.

Петро Тимофійович мав певний підхід до поїздки у Чорнобиль, де можна побачити певне відношення до цього:

«И так как я по возрасту самый старший и мог бы вообще не ехать на Чернобыль. Это была моя личная верь»; «Я смотрю на Чернобыль и поехал. Думаю, войну прошёл, путешествия прошёл»; «Я говорю, много крепостей видел, а этой не видел, поеду посмотрю.»²¹.

Тобто можна сказати, що для цієї людини Чорнобиль виступає в дискурсі подорожей і пригод. Навіть перебуваючи в зараженій радіацією зоні, в якості пожежної охорони, він проявляє звички людини, що любить подорожувати:

«Это фотографий таких ни у кого нет...»; «И я там плёнку туда задел, и я там шлёпал где нужно и где не нужно – какая получится»; «И как дорога чистилась, и как на пожар в ночное время выезжали. В самом же Чернобыле были пожары»²².

Щодо першого усвідомлення катастрофи на ЧАЕС, наводить приклад візуальних спостережень:

¹⁹ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобиль». Інтерв'ю 130422_002 (Шатний А. М., 1936 р. н., запис інтерв'ю 22.04.13).

²⁰ Там само.

²¹ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобиль». Інтерв'ю 130424_003 (Ліхобаба П. Т. 1923 р. н. запис інтерв'ю 24.04.13).

²² Там само.

«И увидели километров 4-5 поражённую такую жёлтую сосну, вот такую. Это вот дало почувствовать всем, что вот такое влияние действует и на людей, и на животных, и на растения»²³.

При осмисленні минулого намагається порівняти з досвідом іншої країни:

«Я слушаю про Чернобыль уже 25 лет и думаю, как бы японцы... А теперь не знаю как там японцы у себя решают проблему...»; «Наверно такие предприимчивые люди, как японцы, изодрённые и на тех повляло так же как на нас. Мы такие не опытные, а японцы такие шустрые и то вот ничего не могут сделать»²⁴.

Японці тут виступають технологічним еталоном, на відміну від українців. Робиться висновок про безсилість перед радіацією незалежно від технологічного прогресу.

Про те, що треба запам'ятати майбутнім поколінням він говорить так: *«Какой страх представляет это невидимое облучение на ту сосну жёлтую, что может сделать то она и на человека»²⁵.*

З оповіді Петра Тимофійовича можна зробити висновок, що він є тією людиною, яка любить подорожі і пригоди та в своєму житті намагається дивитись на все в цьому ж ракурсі. Тому це була розповідь про подорож у Чорнобиль, але з усвідомленням серйозності ситуації та руйнівної сили радіації.

У результаті проведених трьох інтерв'ю в однакових умовах маємо три різні оповіді про одні події. Тобто, залежно від особистого досвіду та світогляду, всі ці розповіді про Чорнобиль лежали в різних дискурсивних площинах. Розповідь Анни Шинкаренко побудована в ракурсі материнства і всі події, пов'язані з Чорнобилем, було висвітлено суто крізь проблеми її дітей та – родини. Шатний Анатолій Миколайович за спеціальністю є лікарем. Його розповідь це розповідь лікаря, який дуже любить свою професію і накладає свої знання на отриманий у Чорнобилі досвід, з чого і буде свою оповідь. Ліхобаба Петро Тимофійович, говорячи про Чорнобиль, розкриває мандрівні та пригодницькі мотиви. Це людина, яка навіть у зараженій радіацією зоні веде себе як турист, але з усвідомленням серйозності і відповідальності за проведені роботи з реактором.

²³ Архів Харківської міської організації «Союз Чорнобиль». Інтерв'ю 130424_003 (Ліхобаба П. Т. 1923 р. н. запис інтерв'ю 24.04.13).

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ

УДК 94 (477.8):396:908

Олександр Кривоший
(Запоріжжя, Україна)

ВОЄННА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРІЖЖЯ У МОВНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТ.

Не буде відкриттям той факт, що особливістю обраної нами до розгляду проблематики є те, що поняття «малодослідженості» щодо неї визначає не стільки наявність відповідної джерельної бази, скільки відсутність у переважній більшості українських істориків бачення цієї проблеми як такої¹. Перебуваючи під впливом російської дворянської і радянської історіографій, тиском комуністичної ідеології та «наглядом» компетентних органів (парткомісій, парткомів та органів КДБ), українські історики ХІХ – останнього десятиріччя ХХ ст., перестали «бачити» ті сюжети вітчизняної історії, які підкреслювали її самобутній, національний характер. Відтак, вибудований в контексті «єдиного потоку»² історіографічний образ козацького Запорозжя³ виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу.

¹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с. – С. 188.

² Маргіналізація тем «жінка і запорозьке козацтво», «жінка і українське козацьке військо» в українській історіографії була спричинена як впливом іноземних історіографічних традицій, так і тією обставиною, що цю тему не вважали «своюю» ані військові історики, ані дослідники, які вивчають соціальну структуру ранньомодерного українського соціуму, історичну фемінологію, гендерну та воєнну історію ранньомодерної України.

³ Запорозжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. При такому підході до вивчення історії Запорозжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Відтак, будемо мати на увазі, той факт, що буденні практики запорозького козацтва були тісно пов'язані (природні взаємовпливи) з уже сформованими традиціями степового життєустрою, які передбачали присутність жіночої складової, шлюбні стосунки (інститут сім'ї) та при-

Війна як соціально політичне явище завжди являла собою не лише крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами людей засобами воєнного насильства, але й особливу форму світу, в якому людина протягом певного часу жила і взаємодіяла з іншими людьми. Йдеться про умови життя, ратної і мирної праці, відпочинку, побуту, озброєння, харчування, лікування, обставини проживання, поведінкові реакції, соціально-політичні уподобання, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума⁴, одним словом, про *комплекс* різнорідних повсякденно-побутових реалій, в яких провідну роль (нормуючу і формуючу) відігравав «військовий чинник»⁵. Означений вище комплекс різнорідних повсякденно-побутових реалій являє собою не що інше, як «особливий (екстремальний) життєвий світ» пересічних громадян – воєнну повсякденність соціальних груп, окремих осіб та маргіналів («світ розбійників», «світ людей вулиці») – шпигун(ки)и, диверсант(ки)и, мародери, дезертири, езекутори, полонян(ни)ики, маркітантки, шинкарі, шинкарки, інваліди, зрадники, бунтівники, самогубці. Мобілізації до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрати близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор і насильства окупантів – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, але й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя. На відміну від мирного часу, загрози для окремої людини та певних соціальних груп у ході війни, революції та збройного локального конфлікту набувають системного характеру, стають головною ознакою їх повсякденного існування⁶. Воєнна по-

родне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорозжжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. (Див.: Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20-28).

⁴ Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / Колесник І. І. // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С. 183-197. – С. 184.

⁵ Кривоший О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорозжжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 рр.) / О. П. Кривоший // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-146. – С. 141.

⁶ Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 8-22. – С. 16.

всякденність пересічних людей, «безмовної більшості», таким чином, являє собою історичну цілісність, сформовану двома взаємозалежними структурами історіями «нижчого рівня», – фронтовою повсякденністю – комплексом повсякденно-побутових реалій людей (в нашому контексті – жінок) в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів – самі війни) і тиловою повсякденністю – комплексом повсякденно-побутових реалій людей, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, ремонтно-відновлювальна та військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і різноманітних військових формувань тощо. Означені вище структури – історії фронтової і тилової повсякденності, в свою чергу, складаються з «мікро-історій» нижчого рівня – природа, ландшафт, озброєння, харчування, військово спорядження, житло, фортифікаційні й оборонні споруди, умови ратної і мирної (тилової) праці, відпочинок, побут, тактичні дії, транспортні засоби, медична допомога, соціальна адаптація, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума, народна пісня, танок тощо⁷. При цьому жіноче повсякдення воєнної епохи не зводиться до загального повсякдення її соціальної групи. Відмінності між чоловічою і жіночою повсякденністю, за влучним спостереженням російської дослідниці Н. Пушкарьової, лежать як у площині змісту, так і цінностей, ритмів розвитку повсякденності жінок і чоловіків, оскільки соціальні практики чоловіків і жінок, навіть в одній сфері ніколи не були тотожними⁸. Вивчаючи жіноче повсякдення не слід обмежуватись тільки висвітленням її зовнішніх проявів (кордонів), слід розкривати і її внутрішню природу, оскільки повсякдення – це життєвий континуум, безперервність практик і досвідів, а головне – переживань, у яких реалізується людська суб'єктивність⁹.

Відтак у мовній свідомості українських істориків XIX ст. будемо шукати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші «сліди» воєнної повсякденності жінок¹⁰ козацького Запорожжя, а також щонайменші «на-

⁷ Кривоший О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 рр.) / О. П. Кривоший // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-146. – С. 141.

⁸ Пушкарева Н. К определению понятия «женская повседневность» / Н. Л. Пушкарева // Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 212-222. – С. 212-213.

⁹ Там само. – С. 212-222.

¹⁰ Термін «Історія жіночої повсякденності воєнної епохи» («Історія воєнної повсякденності жінок») використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об'єктом дослідження якого виступає буденне життя, усі життєві реалії

тяки» на причини її можливої відсутності в культурному просторі цієї історико-географічної області.

Одним із перших в українській історіографії до розробки означеної вище проблематики долучився Аполлон Скальковський (1808-1898). В контексті студіювання історії запорозького козацтва він вдався до вивчення проблеми неприсутності/присутності жіночої складової в традиціях та повсякденних практиках запорозької січової громади¹¹. Зі слів історика стосунки запорожців з жінками зводились до «безшлюбного» статусу запорожців та насмішкливо-парубочого трактування козаками прекрасної статі¹². А. Скальковський твердив, що козакам-запорожцям заборонялось не лише одружуватись, бо козак «за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою»¹³, а й приводить жінок в межі Вольностей Війська Запорозького Низового. Посилаючись на «неписаний статут Запорозького товариства», історик стверджував, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли.

Право сидіти зимівниками, також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько, ж «міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло...»¹⁴. І це при тому, що А. Скальковський одним з перших у вітчизняній історіографії почав аналізувати, наповнену численними сценаріями

жінок в умовах воєнного стану, воєн, революцій та збройних локальних конфліктів. До воєнної повсякденності автор відносить фронтову повсякденність – самі війни, революції та збройні локальні конфлікти і тилову повсякденність – реалії, що їх супроводжували. Чим довше тривала війна, тим виразніших форм набували життєустрій та морально-психологічні установки традиційних і тимчасових соціальних когорт та жіночих особистостей (Див.: Кривоший О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 рр.) / О. П. Кривоший // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-141).

¹¹ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. Извлечена из собственного запорожского архива / Скальковский А. – Одесса, 1841. – 437 с. – С. 437.

¹² Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с. – С. 60, 74, 151, 210, 211.

¹³ Там само. – С. 211.

¹⁴ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с. – С. 74.

воєнної повсякденності жінок, усну народну творчість, використовуючи її як джерело до вивчення історії Півдня України¹⁵. А в науковому просторі України відбувалось активне накопичення фольклорного матеріалу¹⁶, в якому жіноча складова виступала як узвичаєний елемент життєустрою козацького соціуму. Створені А. Скальковським штампи про «безшлюбність» запорозького козацтва та заборону появи жінки в межах військового табору – Січі, надовго стали відправним пунктом усякого мислення під час розгляду питань, пов'язаних з історією українського козацького війська¹⁷, воєнним мистецтвом українців відповідного історичного періоду та історією українських жінок¹⁸.

Близькими до «офіційного» погляду у своїй оцінці становища жінки в запорозькому козацькому соціумі були й праці П. Куліша¹⁹ та Д. Мордовцева²⁰, які побачили світ в середині XIX ст. Інтерес до нього історики зводили до козацького аскетизму та виголошеної П. Кулішем тези «Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину»²¹. Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жіночої складової в культурному просторі Запорожжя.

Стає очевидним, що на середину XIX ст. колективна пам'ять українців на рівні офіційної історіографії була підмінена конструктом міфологічної «офіційної» пам'яті, який виштовхнув за межі історичного воєнну повсякденність жінок козацького Запорожжя. Нав'язана українському науковому співтовариству «офіційна» пам'ять про минуле, акцентуючи одні сторони історії ранньомодерної України, змусила до «мовчання» інші, невідгдані для

¹⁵ Іванникова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Іванникова Л. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2008. – 292 с. – С. 21.

¹⁶ Кривоший О. П. Амазонки і «амазонство» в колективній пам'яті південно-українського степового соціуму (XIX – перша третина XX ст.) / О. П. Кривоший // Народна творчість та етнологія. – 2013. – №4 (344). – С. 17-34.

¹⁷ Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с. – С. 68.

¹⁸ Кривоший О. П. Амазонки і «амазонство» в колективній пам'яті південно-українського степового соціуму (XIX – перша третина XX ст.) / О. П. Кривоший // Народна творчість та етнологія. – 2013. – №4 (344). – С. 17-34. – С. 30-31.

¹⁹ Записки о Южной Руси. Изд. П. Кулиш / П. Кулиш. – Т. 1. – С.Пб., 1856. – 324 с.; Т. 2. – С.Пб., 1857. – 355 с.

²⁰ Мордовцев Д. Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1870. – 484 с.

²¹ Куліш П. Твори. Т. 2 / П. Куліш. – В 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с. – С. 417.

імперських інтересів царської Росії. На тлі витіснення за межі щоденних практик українців колективної пам'яті про давні традиції степового життєстрою в стосунки між статями був унесений сильний струмінь ворожості і гніту. Фольклористи, історики, а за ними етнографи й літератори²² XIX – початку XX ст. перестали «бачити» «прозоро виписані» в думках, легендах, переказах та історичних піснях сценарії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя та героїчні жіночі образи²³.

На тлі численних публікацій про безправну, безвольну, залежну від волі чоловіка-господаря та імператора-самодержця малоросіянку поодинокі праці вітчизняних істориків і літераторів про войовничий характер українських жінок, їх ініціативу та героїчні вчинки почали сприйматися соціумом, як описи окремих, аномальних²⁴ для українського минулого явищ, що скидалися на міфи. Для значної частини затиснутого в лещата ідеології та нормативно-правової бази Російської імперії соціуму нормою встигли стати інші, відмінні від національних, поведінкові стереотипи великоруських жінок.

Проте з появою в українському науковому просторі українських наукових шкіл в історичній науці, «народницьких» за своїм спрямуванням та національних традицій історіописання ситуація з історією жіночої повсякденності жінок України почала змінюватись на краще. В 60-х – 80-х ро-

²² Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями : в 2 т. / В. Антонович, М. Драгоманов. – К., 1874–1875; Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням / А. Боровиковский // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1867. – № 4. – С. 96-128; Боровиковский А. Женская доля по малоруським песням: Очерк из малороссийской поэзии / А. Боровиковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1879. – 64 с.; Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою / М. Ганкевич. – Л., 1891. – 49 с.; Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1876. – 69 с.; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думках / П. Житецкий – К., 1893. – 247 с.; Житецкий П. Про українські народні думи / П. Житецкий. – К., 1919. – 118 с.; Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 1. – С. 159–222; Недільський С. Женска доля після малоруських пісень / С. Недільський // Зоря. – 1882. – Ч. 1–3; Ч. 6, 7; Ч. 10, 11; Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / І. Франко. – Л. : Друк. НТШ, 1883. – 50 с.

²³ Кривоший О. П. Найхоробріші із прекрасних: Героїчні постаті жінок-войовниць дніпровського Низу на тлі епохи / О. П. Кривоший // Гетьман. – 2013. – №3 (50) – С. 54-57.

²⁴ Кривоший О. П. Амазонки і «амазонство» в колективній пам'яті південно-українського степового соціуму (XIX – перша третина XX ст.) / О. П. Кривоший // Народна творчість та етнологія. – 2013. – №4 (344). – С. 17-34. – С. 27.

ках XIX ст. в українському історичному наративі було започатковано два історико-фемінологічні дискурси, які вибудовували парадигму «бачення» жіночої історії, опираючись на суто національні культурні цінності – дискурс «воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України» і дискурс «жіночого запорозького»²⁵. Вони були представлені науково-творчим доробком М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького²⁶. На початку XX ст. до цієї когорти істориків приєдналися М. Грушевський та Н. Мірза-Авакянц²⁷. Ця група науковців була переконана, що життєвий простір жінок на українсько-татарському пограниччі був тісно пов'язаний з військовими практиками козаків-запорозьців та українським козацьким військом, навколо якого реалізувалося значне число феміноорієнтованих взаємозв'язків.

У праці «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях» М. Костомаров, протиставляючи ліберальним традиціям українців у ставленні до жінки домостроївські порядки Московії, наголосив на тому, що великоруська жінка була «невільницею», тоді як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними в походи²⁸ і взагалі «користувалися порівняно більшою свободою»²⁹. Сенс такого прийому, який стане характерним для більшості історико-фемінологічних праць названих вище істориків, полягав у тому, аби обґрунтувати відмін-

²⁵ Кривоший О. П. «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – №1 (403). – С. 16-34. – С. 27-28.

²⁶ Костомаров М. І. Мазепа / М. І. Костомаров. – М. : Издательство «Республика», 1992; Костомаров М. І. Очерк о домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. И. Костомаров. – СПб., 1860. – 303 с.; Костомаров М. І. Черниговка: былъ второй половины XVII века / М. І. Костомаров // Твори : у 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 582-739; Антонович В. (В. А.). Рец. на кн.: «D-g. Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883» // КС. – 1882. – № 4. – С. 122-124; Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины / Антоній І // Киевская старина. – 1883. – Июнь; Левицкий О. Покинутая жена: Эпизод из эпохи войны Богдана Хмельницкого / О. Левицкий // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5. – С. 37-39.

²⁷ Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський. – Дніпропетровськ: Січ, 1993 – 55 с.; Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI-XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.; Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 3-22.

²⁸ Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л. І. Буряк // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 190-211. – С. 195.

²⁹ Костомаров М. І. Очерк о домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. И. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1860. – 303 с. – С. 103.

ності між українцями і росіянами, показати розбіжності їхніх історичних першопочатків.

Вагомий внесок у дослідження проблематики, пов'язаної з повсякденною історією жінок козацького Запорозжя, вніс історик і громадський діяч В. Антонович. Незважаючи на те, що історико-фемінологічна спадщина В. Антоновича виглядає аж надто скромно (особливо на тлі таких істориків як Й. Ролле та О. Левицький, оскільки у доробку вченого тільки одна праця, опосередковано присвячена проблемам історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України), – проте його внесок не перебільшений. Завдяки зусиллям В. Антоновича на сторінках часопису «Киевская старина» було започатковано перший в українській історіографії другої половини XIX ст. історично-фемінологічний дискурс «жіночого запорозького», який вибудовував парадигму «бачення» жіночої історії козацького Запорозжя, опираючись, переважно, на національні культурні цінності.

Дорогу йому на сторінки «Киевской старины» проклала опублікована в квітні 1883 р. рецензія історика³⁰ на книгу Д-ра Антонія І «Niewiasty kresowe» – «Женщины на окраинах», яка незадовго перед тим побачила світ у Варшаві³¹. Саме в цій праці історик зробив першу в українській історіографії спробу вписати в контекст історії козацького Запорозжя сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупах полонеників (тилова повсякденність), які, протягом багатьох років, проводилися в Запорозькому степу під Переволочною³².

За словами Йосипа Ролле, в XVI – середині XVII ст., «в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку, яка заручившись листом Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...»³³.

Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок України в розшуках, обмінах та викупах полонеників (включаючи приїзд на Запорозжя і переговори із старшинами Запорозької Січі), історик із загального масиву за-

³⁰ Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: «D-r. Antonij I. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. D-r Antonij I. – Женщины на окраинах. Варшава 1883 г.». – С. 873-876. – С. 873-876.

³¹ D-r Antonij J. Niewiasty kresowe / D-r Antonij J. – Warszawa, 1883. – 224 s.

³² Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Українские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоній І // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268-309. – С. 273.

³³ Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Українские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоній І // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268-309. – С. 273.

порозької звичаєвості виокремив елементи досвіду перебування жінок у межах Запорозьких Вольностей та козацької Січі.

Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована в «Киевской старине», була присвячена жінкам при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст.³⁴ На сторінках цієї праці поміж описами психології, побуту та повсякденних практик елітних жінок України другої половини XVII ст. проглядають і окремі сценарії тілової повсякденності жінок козацького Запорожжя. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що «під час воєнних дій їм (жінкам – О.К.) доводилося інколи шукати сховища в обозах (козацьких) і поділяти всі труднощі й тривоги мандрівного життя...»³⁵. Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками козаків-запорожців. Й. Ролле першим виказав думку про те, що козаки «часто виявляли схильність до одруження»³⁶. Серед козацьких дружин, зі слів Й. Ролле, були «не лише місцеві за походженням (курсив мій – О.К.), а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки»³⁷. Випадки одруження запорожців із захопленими в полон жінками, за спостереженнями історика, були скоріше нормою, ніж аномалією козацького життєустрою.

Розгляд феміноорієнтованих праць українських істориків XIX ст. з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових «епоха-автор-текст-контекст» неспростовно доводить присутність типологізованих сценаріїв воєнної повсякденності жінок у культурному просторі козацького Запорожжя. Історія жіночої повсякденності дніпровського Низу є складовою частиною історії запорозького козацтва в цілому. Жінки козацького Запорожжя стають повноцінно «видимими» лише в форматі української історії жіночої повсякденності воєнної епохи.

³⁴ Д-р Antoniј I Женщины при Чигиринском дворе / D-г Antoniј I // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107-126; № 2. – С. 282-304; № 3 – С. 512-529.

³⁵ Д-р. Antoniј I (Ролле Й. Й.) Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. «Киевская старина». – 1994. – № 1-3 / Д-р. Antoniј I // Хроніка-2000. – 1994. – № 3-4. – С. 134-175. – С. 148.

³⁶ Там само. – С. 149.

³⁷ Там само.

УДК 94 (477):303.6

Микола Боровик
(Київ, Україна)

**КОЛАБОРАЦІЯ І ОПІР У ПОВСЯКДЕННОМУ
СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ
(НА МАТЕРІАЛАХ УСНОІСТОРИЧНОГО ПРОЕКТУ
«УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ»)**

У своїй статті я маю на меті показати, що погляд на події Другої світової війни в Україні, базовими категоріями якого є поняття окупація, колабораціонізм, визволення, є лише одним з можливих варіантів інтерпретації тих подій. Я також спробую довести, що принаймні частина населення України (припускаю, що більша частина, особливо якщо говорити про населення українського села), не бачило війни з такої перспективи. Відповідно і названі вище поняття, серед яких і поняття колабораціонізм, не можуть бути застосовані або можуть мати лиш обмежене застосування для опису досвіду переживання/проживання війни мешканцями України¹.

В науковій літературі неодноразово відзначалася проблематичність вживання поняття «колаборація» щодо української ситуації періоду Другої світової війни. Окремі дослідники при цьому звертають увагу на формально-правові аспекти цієї проблеми. Інші акцентують увагу на проблемі лояльності. За всіх відмінностей, ці позиції співпадають в головному: в центрі опису історичних подій перебуває держава і поведінка громадян оцінюється за їхнім ставленням до держави.

На мою думку, залучення джерел особистого походження, зокрема, усних автобіографічних спогадів, дозволяє додати нову перспективу до розгляду цієї проблеми. Я би навіть сказав – не тільки дозволяє, але й змушує до такого зміщення перспективи, яке в центр дослідницької уваги поставило би сприйняття подій їх безпосередніми учасниками. Причому не лише з числа правлячої меншості, чий погляд зазвичай відображений у

¹ Цю проблему приблизно в такому трактуванні ставив свого часу Дж. Джонс, але він аналізує сприйняття колаборації рядовими радянськими громадянами на російському матеріалі: Jons J. W. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943-1948 / J. W. Jons // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64. – № 4. – Pp. 747-770.

джерелах, але й числа керованої і здебільшого безмовної більшості. Такого роду джерела, за всіх застережень, що стосуються впливу подальшого комеморативного контексту та інших факторів на зміст спогадів, все ж дозволяють реконструювати особисте сприйняття війни. Більш того, зважаючи на те, які положення я збираюся обґрунтовувати, характер такого контексту в радянські часи і нині може розглядатися як свого роду додатковий фільтр.

Я буду аналізувати матеріали усноїсторичного проекту «Україна роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання». Цей проєкт реалізується в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з 2011 р. Архів проєкту на цей час складають 255 інтерв'ю.

Відбір респондентів був зорієнтований насамперед на представників цивільного населення, що не мало досвіду участі в бойових діях. Більшість з опитаних нами респондентів на час війни були мешканцями Центральної України – 151 з 255 респондентів проживав на території Київської, Черкаської, Полтавської та північної частини Вінницької області. Майже 75 відсотків мешкали у селах.

Відзначимо, що більшість з наших респондентів на час війни були дітьми чи підлітками. Зрозуміло, що окрім безпосередніх дитячих вражень, у спогадах зберігся також «голос» їхніх батьків. Важливо також, що більшість з них за радянських часів розглядалися як носії «проблемної» пам'яті, а, отже, не мали особливих нагод для викладу своїх спогадів. Відповідно, у них не склалося власних «історій про війну». Вони змушені формулювати свої оповіді *ad hoc*, тому ми отримуємо додаткові шанси зафіксувати більше особистих вражень і переживань, аніж банального переказу «правильної» історії. З точки зору теми мого виступу важливо також, що всі вони мають особистий досвід життя в умовах зміни влади під час війни і всі могли спостерігати вчинки, які сьогодні описуються як колабораціонізм.

Всі інтерв'ю записані методом біографічного напівструктурованого інтерв'ю. Тобто, спочатку ми зверталися з проханням до респондента розповісти про себе, сподіваючись визначити, яке місце військовий досвід займає у їхніх самопрезентаціях. Потім пропонувалося викласти всі наявні спогади про війну («Що ви пам'ятаєте про війну?», «Чи пам'ятаєте Ви, як почалася війна?») і лиш після того ми переходили до розмови за напрямками, визначеними проєктом інтерв'ю. Цей проєкт містить питання, які прямо стосуються теми мого виступу. Ми запитували про те, як

організувалася німецька/румунська влада, кого і як набирали до нової адміністрації, і, головне, як люди ставилися до тих, хто працював у такій адміністрації чи співпрацював з нею. Ми також окремо цікавилися, чи зустрічалися респонденти з випадками репресій, зокрема побиттів, убивств, окремо цікавилися переслідуваннями євреїв. Ми також запитували, хто вчиняв такі дії.

Насамперед відзначу, що у вільних біографічних оповідях респонденти дуже рідко звертаються до теми організації/реорганізації влади, якщо тільки ці події не стосувалися безпосередньо історії їхньої сім'ї. Щодо відповідей на тематично спрямовані питання, перше, що звертає на себе увагу: 258 респондентів у 255 інтерв'ю (сукупний обсяг транскриптів – близько 4 тис. сторінок) жодного разу не вжили поняття колабораціонізм, що в принципі можна було очікувати, оскільки поняття це за будь-яких обставин є «зовнішнім» щодо описуваного середовища. Менш очікуваним було те, що поняття «зрадники» вжито 4 рази, а «предатели» – 14.

В переважній своїй більшості наші респонденти не оцінюють поведінку членів німецької/румунської адміністрації в категоріях політичної лояльності, патріотизму і зради. Зібрані нами матеріали демонструють, що в більшості своїй люди були заклопотані насамперед власним виживанням, долею рідних, збереженням господарства. Повсякденне сприйняття колаборації і колаборантів визначалося тими ж потребами. Для прикладу, розповідь про А. Власова, який у радянські часи був уособленням зради і колабораціонізму: *«Дуже було погано і пухли з голоду. – Згадає про своє перебування в Німеччині в якості примусової робітниці К. Ющенко. – ... У німців сперва було дуже погано нам. А прийшов Власов, да поїздив по городу, по лагерях. То в нас у лагерях він побув. І в нас багато німців отих вигнали. Їх повигонив, шо били нас. А другие стали. Стали вже не дуже бить нас»².*

Здебільшого колаборанти оцінюються за ставленням до респондентів, за участю в їх особистих долях. Інтерв'ю з Смишляком В. С.: *«Как относились люди к тем, кто сотрудничает с немцами? Да ну как... (задумався) Я не знаю... Я как помню, то почти все были, конечно, против немцев – оце Тюльпа... не знаю, кто на него показал «пальцем» – шо мол, он будет старостой, но он, я как по слухам слышал, шо он не хотел. А че мы узнали – он у нас на квартире жил, и он мать хорошо знал. Короче*

² Інтерв'ю з Ющенко Ксенією Іванівною, 1926 р. н., записано 17.12.2011 р., інтерв'юєр Золотарьова Я. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, колекція 1, одиниця зберігання 198.

говоря, если б не он старостой был, мать, конечно, повесили б... (батько респондента був партійним функціонером, евакуювався, залишивши сім'ю). Но он так – и ни за наших, и ни за ваших. Когда он был старостой (кашель) жили мы хорошо»³.

Дуже показовою є розповідь мешканки Кам'янець-Подільської обл. Коротніцької Л. М. У відповідь на питання про ставлення до старості і шуцманів вона сказала: *«Та як, боялась їх, навіть шось сказати на него... бо вилупить, або ще шось зробить»*⁴. Для обґрунтування власного негативного ставлення до шуцманів респондент переповіла історію свого побиття старостою та несправедливого ставлення одного з шуцманів до її брата (у нього забрали більшу частину вирощеного за німецької влади врожаю). Але в іншому місці, вже переповідаючи про репресії радянської влади проти колоборантів Коротніцька Л. М., як підставу для репресій, згадує історію про участь одного з шуцманів у знищенні та пограбуванні єврейського населення у Волочиську, що містила моторошний епізод вбивства дитини. Додамо, що інформант з 1944 р. була заміжня за червоним партизаном.

Загалом «стандартна» відповідь на пряме запитання про ставлення до старост і поліцаїв: *«Ніхто їх не любив. Бо вони вредні були»*⁵. При цьому респонденти практично не схильні наділяти учасників німецької адміністрації якимись якостями через їх приналежність до групи, але оцінюють конкретну поведінку конкретних людей. Мотиви їх участі також оцінюються диференційовано, часто з розумінням: Смишляк В. С. згадує: *«Полицайи – были зверюки, а были... От у нас был полицай – Неццет его фамилия, это ж его застрелили потом. У него шестеро детей! А жить то чем-то надо было – ну, волей-неволей пошел у партизаны... чи, той – в полицайи! То пацан тут один был, он отсидел... Воловик там жил, он такой был зверюга...»*⁶.

Хочу звернути увагу на дуже симптоматичну обмовку респондента. Для нього і партизани, і поліцаї – це перш за все люди зі зброєю, а значить влада, якої треба остерігатися. Феодосій Гурський, на той час

³ Інтерв'ю з Смишляком Владиславом Самойловичем, 1932 р. н., записано 02.12.2012 р., інтерв'юер Смишляк А. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 237.

⁴ Інтерв'ю з Коротніцькою Лідією Максимівною, 1927 р. н., записано 11.12.2011 р., інтерв'юер Мазипчук М. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 180.

⁵ Інтерв'ю з Доценком Олександром Семеновичем, 1928 р. н., записано 17.11.2012 р., інтерв'юер Бурда В. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 240.

⁶ Інтерв'ю з Смишляком Владиславом Самойловичем, 1932 р. н., записано 02.12.2012 р., інтерв'юер Смишляк А. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 237.

15 років, мешканець Центральної України згадує: «Населення їх (тобто партизанів) дуже підтримувало. Чому? Тому що, власне кажучи, це вже влада. Прийшла озброєна людина і твій вибір – або жити, або вмерти. А якщо я або інший нічого не дасть... А були такі, які видавали партизан. То вночі партизани убили їх і все. Через 2 дні партизани прийшли тихенько вночі і вирізали всю сім'ю, від малого до великого. І причепили бирку: всім так буде, хто поступить так. Розумієш? Не можна було себе виявляти чи видавати»⁷.

Наші оповідачі зазвичай демонструють своє відчуження від будь-якої влади: К. І. Ющенко: «Ті, що були при советській власті, дак вони пошли до німця... Так, пошли до німця. Да стали старостами. Да людей гонили, ловили у Германію разом з німцями... А тоді бачать, що скоро той, наші прийдуть, так вони знову пішли у партизани. (звинувачуючи) Отако! Ми ніде не ходили, то ми німцям не подчинялися, нічого. Ми люди такіє були. А це такіє грамотні, таке робили поки не перевели село»⁸.

Аналогічний приклад з іншого регіону: Зайченко К. І.: «Ото так, у кого було горло то, вони і при совецкой власті були активісти, і при немцах вони були активісти, і опять совецка влась пришла, і опять вони активісти. Оце так у нас строілася. А ми як такі прості люди, чорнот-рьопи, тільки знали робить і більш нічого не знали»⁹.

На це рідко звертається увага, але люди, чий досвід ми вивчаємо, єдиний раз у житті мали реальну можливість обрати хоча би місцеву владу за нацистського режиму. Не дивно, що оцінюючи будь-яку владу, наші респонденти найчастіше, ставлять себе в позицію керованих і експлуатованих: були червоні, робили для червоних, прийшли німці – робили для німців, а куди дінешся, треба якось притиратися.

Значна частина, якщо не більшість мешканців України розглядали себе швидше як пасивну жертву чи зацікавленого спостерігача, аніж як активного учасника війни. «Сиди де сидиш. Война це карти, хто зна хто ще виграє»¹⁰, переповідає слова своєї матері, сказані як порада родичці, яка вагалася, чи повертати їй відібрану під час колективізації хату Юр-

⁷ Інтерв'ю з Гурським Федосієм Івановчем, 1926 р. н., записано 04.12.2011 р. інтерв'юер Кагальна М. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 161.

⁸ Інтерв'ю з Ющенко Ксенією Іванівною, 1926 р. н., записано 17.12.2011 р., інтерв'юер Золотарьова Я. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 198.

⁹ Інтерв'ю з Зайченко Катериною Іванівною, 1928 р. н., записано 28.12.2010 р., інтерв'юер Петренко І. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 62.

¹⁰ Інтерв'ю з Юрченко Марією Василівною, 1925 р. н., записано 17.12.2011 р., інтерв'юер Шаповалова О. – Архів ЦУІ, к. 1, од. зб. 128.

ченко М. В. Взагалі, саме така непевність ситуації очевидно стримувала якоюсь мірою прояви соціальної помсти. Хоча ми маємо досить багато оповідей про те, як односельці чи сусіди видавали німцям радянських активістів, але складається враження, що здебільшого люди зберігали швидше вичікувальну позицію. Особливо обережними вони були там, де діяли радянські партизани.

Ситуація змінилася з поверненням радянської влади, яка сприймалася вже як стабільна і непорушна, що відкривало широкі можливості для зведення рахунків. Дослідник Таня Пентер, яка вивчала матеріали судових процесів над колаборантами, констатує високу активність населення у викриванні колаборантів та висуванні звинувачень¹¹. Наші матеріали демонструють, що в цьому було значно більше особистих поррахунків, ніж політичної позиції. Поліцаї і старости, яким вдавалося мирно уживатися з односельцями, зазвичай могли спокійно повертатися після відбуття покарання і не піддаватися дискримінації з боку громади.

Таким чином, залучені для аналізу матеріали показують, що усталений в історіографії категоріальний апарат, зокрема поняття колаборації і Опору, відбиває погляд на війну швидше з точки зору правлячих груп СРСР. Переважна більшість населення України не мислили війну в категоріях окупації і визволення, патріотизму і зради. Опитані нами респонденти за жодних обставин не готові розглядати свою роботу на зайнятій німецькими військами території як якийсь різновид колаборанства. Вони також не вживають понять «зрада» і «зрадник» щодо осіб, що брали участь у роботі нацистської адміністрації і оцінюють переважно не їхній вибір на користь співробітництва з німецькою владою, а лиш їх поведінку, ставлення до себе, своїх рідних чи сусідів. Подібним чином оцінюються також учасники військових формувань на німецькій службі, сформованих з колишніх радянських громадян. З іншими оцінками зустрічаємося лиш в окремих інтерв'ю з міськими жителями, які стикалися з адміністрацією, що діяла знеособлено.

¹¹ Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. – *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4 (Winter, 2005). – Pp. 782-790.

УДК 94:009

Наталія Дробкова
(Київ, Україна)

**ПРОЕКТ З УСНОЇ ІСТОРІЇ: «РАДЯНСЬКА ПОВСЯКДЕННА
КУЛЬТУРА 1970-Х – ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ: ФОРМУВАННЯ
РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ»**

Останнім часом, ностальгія за радянським минулим стала дуже розповсюдженим явищем. Про це свідчать результати дослідження, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» (Україна): про розпад Радянського Союзу шкодують 46% населення України, 36% – не шкодують і 18% не змогли відповісти¹. Радянські символи поступово проникають на телебачення, в рекламу, моду. Створюється безліч тематичних порталів та блогів, присвячених даному періоду, де користувачі всесвітньої мережі активно діляться спогадами про «щасливе радянське дитинство», колекціонують фільми, музику, іграшки та речі тих часів. І фразу «... Хочу назад в СРСР. Як добре тоді було – мабуть, це був найкращий час в моєму житті...»² – все частіше можна почути не лише від ветеранів, чия біографія пов'язана з радянськими часами, але і від молодшого покоління.

Чим зумовлені подібні уявлення? Чому у свідомості навіть молодих людей, ровесників Незалежної України, які вже не мають особистого досвіду життя в радянський період, СРСР нерідко постає в образі турботливої держави з дешевою та смачною їжею³. Навряд чи такі уявлення можуть бути спричинені уроками історії зі шкільної програми. Швидше – це голос старших рідних. З усього цього виникло бажання дослідити радянську ностальгію методами усної історії.

З осені 2012 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка було започатковано новий навчальний проект «Радянська повсякденна культура 1970-х – початку 1980-х рр.: формування радянського способу життя». Основна мета проекту полягала в тому, аби з'ясувати, що означало «добре жити по-радянськи»,

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paralleli.if.ua/news/9079.html>.

² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://savok.name/215-khochu-v-sssr.html>.

³ Боровик М. Прогулянки з пам'ятниками // Критика. – № 9-10. – 2012. – С. 22-26.

які елементи радянського способу життя залишаються привабливими до сьогодні і чому.

Даний проект реалізується у рамках нормативного курсу «Усна історія: теорія і практика», що викладається в КНУ імені Тараса Шевченка для студентів-магістрів другого року навчання, за спеціальностями «історія» та «архівознавство». Участь студентів у проекті складає практичну частину курсу. На семінарських заняттях зі студентами обговорювалися основні аспекти усної історичної процесу: формулювання предмета дослідження, вивчення історичного контексту, відбір респондентів, підготовка питальника. Методики проведення інтерв'ю та техніка транскрибування, а також вимоги щодо оформлення архівної справи освоюються студентами в процесі вивчення курсу, обговорюються на семінарах і одночасно застосовуються на практиці. Відповідно до програми навчальної дисципліни, кожен студент повинен був записати інтерв'ю тривалістю близько 1 год., транскрибувати та оформити його за спільним для всіх зразком та правилами. Кінцевим продуктом роботи студентів, мала стати архівна справа, яка передавалася до архіву «Центру усної історії».

Першою проблемою з якою довелося зіткнутися, був брак наукової літератури з поставленої проблеми. Серед широкого, різноманітного, але погано систематизованого кола джерел, на сьогодні існує небагато наукових праць з даної проблематики. Принаймні ця тема не перебуває у фокусі інтересів українських дослідників. Із узагальнюючих праць з цієї теми можна виділити хіба що монографію Наталії Шліхти «Історія радянського суспільства»⁴. Загалом було запропоновано список літератури з 60 позицій, серед яких кілька монографій, наукових статей і дисертацій, але вони стосувалися лише окремих аспектів дослідження.

Аналіз інтерв'ю та студентських есе, які вони мали написати після участі в проекті, показали, що саме брак вивчення контексту є на сьогодні основною проблемою. Якщо скористатися розповсюдженим усноїсторичним поняттям, то можна сказати, що інтерв'юери підійшли до інтерв'ювання з «відкритим розумом». «Розум» виявився настільки «відкритим», а часто переповненим принесеними з дому кліше та міфами, що студенти були неспроможними критично сприймати отриману в інтерв'ю інформацію.

Вибір респондентів покладався цілком на розгляд студентів. Обмежень щодо статі, соціального походження, рівня освіти, кар'єрних здо-

⁴ Шліхта Н. В. Історія радянського суспільства: Навчальний посібник / Наталя Шліхта. – К.: Видавничо-поліграфічний центр НАУКМА, 2010. – 218 с.

бутків, місяця проживання не було визначено. Навпаки, хотілося охопити якомога більше представників різних верств населення. Єдиною умовою була вікова категорія. Ми домовилися записувати спогади людей не молодших ніж 1970-го року народження, аби на заданий проектом період вони мали хоча б чітко сформовані дитячі спогади.

На цей час опитано 59 осіб. Як це не дивно, ми зіткнулися також з проблемою пошуку інформантів, оскільки ми не рекомендували студентам опитувати своїх близьких родичів. Окрім остраху щодо наслідків сказаного, інтерв'юерам часто доводилося стикатися з елементарним невмінням висловлювати свої думки – мешканці України старшого покоління не звикли, а частіше, просто не навчені, говорити про себе і своє минуле.

Розробка путівника інтерв'ю детально обговорювалася зі студентами на семінарських заняттях, на яких майбутні інтерв'юери активно вносили свої пропозиції. Спершу були виділені основні тематичні блоки майбутнього інтерв'ю. До кожного з цих блоків був підібраний перелік конкретних питань. Зрештою, після всіх обговорень, ми зійшлися на восьми векторах розмови з респондентом, у такий спосіб намагаючись охопити якомога більше складових радянського способу життя.

Вектори інтерв'ювання могли бути реалізовані у вільному порядку. Насамперед, вони слугували лише орієнтиром для подальшого розвитку розмови. Інтерв'юерам було запропоновано розпочинати інтерв'ю з прохання до інформанта розповісти про себе. Далі розмову слід було продовжувати за визначеними напрямками, ставлячи уточнюючі запитання, залежно від інформації, одержаної на початкових стадіях інтерв'ю.

Перший блок інтерв'ю – «Життєві стратегії» розпочинався питанням «Ким Ви хотіли стати?». Ми хотіли дізнатися, на що могли розраховувати радянські люди у своєму житті, від чого залежав їх вибір і від чого, на їхню думку, залежала реалізація їхніх планів. Відповідаючи на це питання хтось змальовував райдужну картину, а хтось і більш реалістичну дійсність. Вибираючи між соціальним походженням, освітою, багатством та політичною лояльністю, як факторами кар'єрного росту, більшість респондентів обирали освіту.

Блок «Робота та доходи» містив у собі питання про престижність професій, про кар'єрне зростання і від чого воно залежало. Насамперед ми мали на меті з'ясувати, що означала робота для радянських громадян, як задовольняла їх в моральному та матеріальному планах, чи намагалися вони щось змінити у разі незадоволення власним становищем, а головне

чи мали таку можливість. Разом з тим, ми хотіли дізнатися, чи мали місце додаткові заробітки і наскільки це було типовим у радянській час.

Аналізуючи відповіді респондентів, можемо сказати, що не працювати в той час вважалося аморальним. Престижними ж були професії: вчитель, лікар, інженер, бухгалтер, хоча рівень заробітної плати даних професій був не таким вже й високим.

Більшість респондентів зауважували, що дозволяли собі додатковий заробіток, завдяки якому значно покращували рівень свого життя. Наприклад, мешканець Києва Моторний Микола Іванович, який працював складувом на заводі художнього скла, розповів: «...я мав друзів багато, от він приходить і каже мені: «Зроби мені такий рожок». Ну а я йому говорю: «Цей рожок буде коштувати скіки й скіки»... Ліва продукція так звана. І таке було. Про це тепер можна говорить... Це все робили так би мовити лівим способом. Ну я собі робив...»⁵.

Також мали місце розмови про те, що кар'єрне зростання, отримання більш оплачуваної роботи та певних пільг зазвичай залежали від деяких допоміжних факторів. Серед яких могли бути: приналежність до комуністичної партії, зв'язки чи впливовість родини.

Наступний блок називався «Житлово-побутові умови і матеріальне середовище повсякдення радянських людей», у якому мова йшла про рівень життя, щоденний побут, забезпеченість та можливості звичайної людини. Слід зазначити, що побутові відмінності, а головне тогочасні можливості чітко простежувалися між мешканцями міста та села. У цілому, відповіді на поставлені питання були досить рівними.

Оскільки в перших блоках мова йшла більше про «трудові будні», четвертий блок «Вільний час та дозвілля» кардинально різнився від попередніх. Інформантів просили розповісти про своє дозвілля, захоплення, хобі. У ході опитування ми з'ясували, що вільний час та відпочинок респондентів залежав, насамперед, від їхніх можливостей та матеріального становища. Як і в попередньому блоці простежувалася чітка різниця між дозвіллям мешканців міста та села, відрізнялися як можливості, так і захоплення.

Для порівняння наведемо цитати із двох інтерв'ю, записаних одним інтерв'юером. Інформант Бобак Галина Іванівна, мешканка села Савлуки,

⁵ Інтерв'ю з Моторним Миколою Івановичем, 1948 р. н., записано 21.12.2012 р., (мова інтерв'ю – українська), інтерв'юер Захарченко В. – Архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦУ), колекція 4, «Радянська повсякденна культура 1970-х – початку 1980-х років. Формування радянського способу життя» (к. 4), одиниця зберігання (од. зб.) 21.

Житомирської обл. на питання «*Чим Ви займалися у вільний час*», відповіла дуже просто: «*Вишивала. Різні рушники вишивала, картини...*», а про вихідні сказала таке: «*... хіба в селі бувають вихідні? В селі вихідних не буває. Все робота й робота, як не по господарству, то так...*»⁶. На відміну від неї, мешканка міста Києва Новохацька Тетяна Павлівна своє дозвілля і відпочинок описала більш розгорнуто: «*... если была возможность, то конечно мы посещали театр Франка, Леси Украинки, ... ходили на концерты во дворец Украины, во дворец Спорта, ну и естественно посещали рестораны города Киева.... В то время я могла себе позволить отдыхать 2-3 раза в году, по профсоюзной путевке, я за не платила 30 рублей и за 30 рублей я отдыхала 24 дня ... отпуска. Поэтому объездила я практически весь бывший Советский Союз...*»⁷.

Окремо хотілося б сказати про відпочинок за кордоном. Звісно, він був доступний далеко не всім радянським людям і не лише в матеріальному плані, часто громадяни були обмежені в інформації. Пилявець Галина Василівна, з міста Турбів, Вінницької обл., зауважила: «*Ми були зовсім... відсталі, на той час, від культури тих країн..., особливо та молодь, яка проживала в селах*»⁸.

Блок «Сім'я і особисті стосунки» мав з'ясувати, наскільки міцними були інститути сім'ї та шлюбу. Цікаво, що коли на семінарських заняттях обговорювалися питання даного блоку, то ініціатива була саме за жіночою частиною студентства. Але, як з'ясувалося у ході роботи, під час інтерв'ювання на питання про сексуальну поведінку та інтимні стосунки до шлюбу, більш активно і відверто відповідали чоловіки. Один з наших інформантів, Моторний Микола Іванович, м. Київ, розповів: «*Коли я почав парубкувати, то мати мене посадила біля себе і сказала так: «Микола, ти з батьком рідним ріс?» Да, з рідним батьком. «Так од дивись. Ти почав парубкувати, щоб за тобою діти по світах не плакали...», а на питання «Чи були поширені інтимні стосунки до шлюбу?» відповів, що «...Всяк було...», більше від цього страждала дівчина, «... бо на козаку нема знаку ... Але знаєш, якщо десь там далеко нагуляла і в нас сказали*

⁶ Інтерв'ю з Бобак Галиною Іванівною, 1954 р. н., записано 15.12.2012 р., (мова інтерв'ю – українська), інтерв'юер Гарашук А. – Архів ЦУІ, к. 4, од. зб. 6.

⁷ Інтерв'ю з Новохацькою Тетяною Павлівною, 1960 р. н., записано 20.12.2012 р., (мова інтерв'ю – російська), інтерв'юер Гарашук А. – Архів ЦУІ, к. 4, од. зб. 5.

⁸ Інтерв'ю з Пилявець Галиною Василівною, 1955 р. н., записано 26.01.2013 р., (мова інтерв'ю – українська), інтерв'юер Пилявець А. – Архів ЦУІ, к. 4, од. зб. 58.

нагуляла дитину і привезла байстрят. То звичайно ж батьки не відмовлялися і так, як Катерину з хати не виганяли. Бо приказка така була, можеш її навіть записати: «Чий бичечок не скакав, а телятко наше». Ну своя ж кров...»⁹. Інформанти-жінки, натомість, охоче говорили про сім'ю та дітей.

Блок «Асоціальні прояви поведінки» розпочинався питанням «Що для Вас було аморальним?». Як показала практика, це питання, та і блок в цілому, виявився найбільш проблематичним. Відповіді на поставлені питання були досить абстрактними, частіше це були описи подій, не пов'язаних конкретно з життям респондента.

Останній блок інтерв'ю має назву «Лояльності та форми опору». Інформанти, у більшості, демонструють аполітичність та індіферентність до ідеологічних цінностей. Вони не завжди вірять у те, що їм повідомляє влада, але загалом їй довіряють і очікують від неї захисту і підтримки.

Загалом, на питання перших чотирьох блоків респонденти відповідали значно докладніше, ніж на подальші. Охоче підтримували розмову про навчання, роботу, відпочинок та матеріальне становище. Складніше давалися питання з блоків про особисті стосунки, асоціальну поведінку, лояльності та форми опору. Часто складалося враження, що на ці питання інформанти соромляться відповідати. Можливо, так проявлялося небажання гірше виглядати в очах молодшого покоління, а можливо, підібрані нами питання були не зовсім вдалимими, що дає нам привід детальніше переглянути та допрацювати дані блоки питальника.

Підсумовуючи, слід сказати, що 59 інтерв'ю замало для ґрунтовних висновків і змалювання загальної думки з приводу радянської ностальгії і на цей час ми можемо зробити лише попередні висновки. Щось вдалося, щось ні, але робота над проектом ще триває і певні корективи будуть внесені. Відповідаючи на основне питання нашого проекту, можемо припустити, що почасти ностальгія за радянськими часами була зумовлена психологічними факторами (респонденти частіше шкодували за своєю молодістю), почасти реальними факторами. Щодо останніх, можемо сказати, що життя в СРСР було загалом простішим, у порівнянні з сьогоденням, не вимагало щоденного ухвалення відповідальних рішень і цілком може сприйматися, як задовільне для людей з невисокими запитами.

⁹ Інтерв'ю з Моторним Миколою Івановичем, 1948 р. н., записано 21.12.2012 р., (мова інтерв'ю – українська), інтерв'юер Захарченко В. – Архів ЦУІ, к. 4, од. зб. 21.

УДК 908:930.2

Олена Чебан
(Одеса, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОВСЯКДЕННОГО ПОБУТУ МІЩАН ОДЕСИ

Дослідження історії міста, повсякденного життя його мешканців разом з вивченням біографій людей, які мешкають у місті – в котрий раз доводить доцільність використання методу усної історії при вирішенні питань, пов'язаних з вивченням та латанням «білих плям» у різних аспектах міської історії.

Історія одного життя дає суб'єктивний погляд на події міської історії, погляд людини – носія цієї міської культури, але історії багатьох, спогади та точки зору мешканців мегаполісів та містечок вже проливають світло на досліджувані питання і заслуговують на увагу. Багато феноменів міста ще не досліджено, багато питань відкрито, вони і досі залишаються актуальними¹. Ось чому метод усної історії, збір біографічних свідочств фактів та подій життя людини – важливі в дослідженні історії та етнографії міста.

До методу усної історії звертаються дослідники різних гуманітарних дисциплін – історики, етнографи, культурологи, психологи, соціологи, журналісти та інші. Саме для етнографів метод усної історії відіграє важливе місце. Багато сучасних етнографічних та історичних досліджень базуються на бесідах та опитуваннях респондентів. Вони, паралельно з історичною інформацією дають, плідні та унікальні результати при вивченні будь-якого аспекту життєдіяльності людини і суспільства певного періоду, місцевості. Такий досвід при дослідженні міської культури мають як закордонні, так і вітчизняні історики, етнологи.

Серед них окремо виділяються праці вчених: І. А. Разумової², яка звернула увагу на сучасний побут російської родини, фольклор і звичаї, активно застосувала метод усної історії; М. В. Борисенка³, який при ви-

¹ Возняк Т. Феномен міста. – Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2009. – 333 с.

² Разумова І. А. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История. – М., 2001. – 340 с.

³ Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ століття: Монографія – К.: ВД «Стилос», 2009. – 357 с.

вченні історії житла та побуту населення українських міст 20-30-х років ХХ ст. залучив архівні дані, виписки із постанов, протоколів, фотоматеріали з біографічними даними міщан того часу, їхнього повсякденного життя в домівках та комунальних квартирах. Нажаль, відтворити історію міста очима очевидців Мирослав Борисенко не мав змоги, адже людське життя має свій час. І. В. Утехін залучив до своєї праці⁴ свідчення мешканців комунального житла мегаполісу. Є. Герасимова, обравши своїм інструментом метод усної історії, відкриває сторінки історії комунального побуту⁵. Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков розповідають про трансформації у повсякденному житті міщан у довоєнні та післявоєнні роки СРСР⁶.

Це невелика кількість зазначених вчених з загальної маси дослідників, які приділяють увагу міській історії, адже на початку ХХІ ст. все більше науковців звертаються до методу усної історії та до трансдисциплінарності в своїх наукових пошуках.

Біографії та спогади міщан посідають вагоме місце у етнографічному дослідженні міста та його людського обличчя. Так, наприклад, спогади киянина Віталія Баканова у вигляді надрукованих нарисів та есе, цінні для вітворення забутих сторінок побуту м. Києва у II половині ХХ ст. з історичним екскурсом у давнину. Він згадує події повсякденного життя, які раніше для нього були звичайними речами, згадує школу, перший київський трамвай, особливості вулиць, згадує перукарню і, навіть, київські горища. Його спогади, як і ностальгія за минулим, свідчать, що з плином часу все змінюється: і міста, і спосіб життя, і побут⁷. Завдяки подібним спогадам ми маємо можливість доповнювати інформацію про трансформації міського середовища, міського способу життя та побуту міщанина.

Для дослідження історії міста Одеси, повсякденного життя і традицій міщанина доречно залучити спогади одеситів, які віднайшли своє місце в надрукованому збірнику спогадів одеського життя. Як і кияни, одесити згадують одеські вулиці центральної частини міста та прилеглих окра-

⁴ Утехин И. В. Очерки коммунального быта. – М.: О.Г.И., 2000. – 248 с.

⁵ Герасимова Е. Советская коммунальная квартира // Социологический журнал. – 1998. – № 1/2. – С. 224-243; Герасимова Е. Массовое жилищное строительство и изменения в повседневной жизни горожан // Телескоп. – 1998. – № 3. – С. 25-31.

⁶ Лебина Н. Б., Чистиков А. Н. Обиватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы НЭПа и хрущевского десятилетия. – С.-Петербург. – 2003. – 340 с.

⁷ Баканов В. Забытые страницы киевского быта / В. Баканов. – К.: Скай Хорс, 2011. – 256 с.:фотогр.

ін, що славилися непорядкованістю і кримінальністю (стосовно району Молдованка та інших), двори дитинства, своїх друзів, захоплення та молодість⁸.

Історія людини пов'язана з її домівною, історія м. Одеси також пов'язана з історією будинків та дворів, яку відтворюють у своїх спогадах одесити. Тут згадується вислів Євгенія Голубовського з вступного слова до збірника: «...Одесса, как из ракушечника, строилась из дворов, жила дворами, ее быт, нравы, юмор определяли не районы, даже не улицы, а дворы»⁹.

Завдяки біографічному вивченню життя мешканців міста Одеси, ми маємо можливість дослідити явища, притаманні соціально-культурним феноменам життя міста, які не фіксуються в документах та законах, а розповідають про повсякденне життя міщан. Використання синхронного та діяхронного історичних методів дозволяє відстежити міжпоколінну різницю в світосприйнятті та ставленні міщан до певних подій їхньої сучасності, а також явищ культури.

Біографічний метод, метод усної історії має свою специфіку та особливості¹⁰. Застосування даного методу в сільській та міській культурах, етнографічних «полях» діяльності дослідників мають відмінності. Говорячи про вивчення міської історії, історії очевидців сучасності ми стикаємося із замкнутістю міського населення та відчуженістю міських мешканців один від одного, що призводить до ускладненого процесу етнографічного дослідження.

Далеко не всі міські мешканці відкриті до вільного спілкування та розповідей про свою родину, своє життя і минуле, особливо це стосується вивчення міського побуту, де вчений, беручи інтерв'ю, повинен відвідати домівку респондента, зафіксувати побачену та почуту інформацію, зробити фотофіксацію. Цілоком зрозуміле ставлення мешканця міста до дослідника як до чужої людини, з якою необхідно бути обережним.

Замкнутість міщан пов'язана з проникненням індивідуалізму у життя населення міста та втратою певних колективних традицій, які ще притаманні сільському населенню. Звертаючи увагу на дослідження мегаполісів, вчений-дослідник стає перед проблемою відкритості-замкнутості респондента, яка впливає на чисельність опитування та інтерв'ювання.

⁸ Это было в другой жизни. Сборник рассказов. – Одесса: «ВМВ», 2006. – 188 с.

⁹ Там само. – С. 3.

¹⁰ Астафьева Е. Н., Кошелева О. Е., Мещеркина Е. Ю., Нуркова В. В. Биографическое интервью. – М.: Изд-во УРАО, 2001. – 88 с.

При аналізі повсякденного сучасного побуту одеситів необхідно враховувати структурно-просторову організацію міста, відмінність в архітектурному та соціальному планах районів міста, поліетнічність міста, практики обживання приватного міського помешкання, родинні звичаї та традиції.

У мільйонному місті Одесі, яке стає вдвічі більшим у курортний сезон, важливим є виділення семантичних локусів життя міста, врахування сезонності та різнобарвності життєвих практик місцевого населення. Можна досліджувати родини району Молдованки, де старі будинки потребують зносу та мають недостатньо добрі умови для життя, можна вивчати історичну центральну частину міста з величавими спорудами неперевершеної архітектурної краси і двовіковою історією, а можна розглядати родини пересічних одеситів спальних районів міста (Черемушкі, Малиновський район, Таїрово та Суворовський райони «Котовського»).

Життя одеситів кожного району на перший погляд однакове, але детальний аналіз доводить різницю. Тут з'являються поняття простору та часу, престижності та «невидимої» економічної градації – «класовості» міського одеського населення, протікають відмінності повсякденного життя, розпорядку та упорядкування дня, світосприйняття міщан, освіти і культури та інше.

Цікавим стає розгляд не тільки матеріальної, але й духовної культури одеситів. Досліджуючи особливості житлової забудови міста звертаємо увагу на практики обживання помешкань, будинків, власного чи орендованого житла, з чого випливають питання духовної культури, пов'язані з сімейними традиціями, звичаями, місцевими забобонами, захопленнями і вподобаннями тощо, що формуються сучасною урбанізованою масовою культурою.

Для дослідження культури життя родин мегаполісу на думку вченого Пола Томпсона необхідно: «...чтобы взять хорошее интервью, надо быть искренне любопытным... с уважением относится к чувствам информантов...»¹¹. Тоді зв'язок в процесі роботи між дослідником та досліджуваним буде тісним та відкритим.

Отже, застосування методу усної історії посідає вагоме місце серед методів дослідження міської культури сучасності. Етнографи, історики, культурологи та дослідники гуманітарного напрямку з кінця XX – початку XXI ст. стали активно застосовувати метод усної історії, доповнюючи наукові доробки «живою» історією, даючи можливість історії міста відійти від політично-економічного погляду та подивитись на неї в соціально-культурному вимірі, у вимірі історії життя міського населення.

¹¹ Томпсон Пол Голос прошлого. Устная история / Пер. с. англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. – С. 200.

УСНА ІСТОРІЯ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНЕ ЗНАННЯ: ГОРИЗОНТИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

УДК :908:303.62:392+393.05

Наталія Юхименко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

УСНІ СВІДЧЕННЯ ТА СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОМИНАЛЬНИХ МОТИВІВ У КАЛЕНДАРНО-ПОБУТОВІЙ ОБРЯДОВІСТІ ПОЛІЩУКІВ

Після Чорнобильської катастрофи великих збитків зазнала культурна спадщина Полісся, зокрема Київського Полісся. На Поліссі, як ніде, збереглася прадавня культура, народні звичаї, обряди, вірування. Вимушене переселення та розсосередження корінних мешканців зруйнувало шляхи передачі культурної спадщини від старшого до молодшого покоління, а також призвело до асиміляції в новому еколого-культурному середовищі.

Одне за одним зникають з лиця землі поліські села, а разом з ними незворотно втрачаються набуті поліщуками впродовж тисячоліть народні знання, скарби усної поетичної і музичної творчості, домашні промисли, ремесла, звичаї та обряди. Тому важливим є виявлення, вивчення та збереження народно-традиційних явищ самобутнього регіону.

Серед реліктових явищ регіональної поліської культурної традиції виділяються давні язичницькі обряди «водіння куста», проводи русалок, оригінальні «ягідні» та «грибні» пісні, пов'язані зі збиральництвом, поминальні дійства «дідів» і ряд інших архаїчних обрядодійств, в основу яких покладено ідею вшанування батьків, культу предків, глибинного зв'язку між минулими та нинішніми поколіннями¹.

Найповніше в духовній культурі поліщуків зберігаються поминальні мотиви, обряди, пов'язані з вшануванням покійних предків.

¹ Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – 360 с.

За місцем проведення поминальні обрядодійства можна поділити на дві групи – ті, що відбуваються в колі сім'ї та на кладовищі. До обрядів, які відбуваються безпосередньо в колі сім'ї чи родичів, належать «діді» («деди») і «баби» – поминальні вечери в п'ятницю і сніданки чи обіди в суботу.

Поліщуки тричі на рік вшановують своїх покійних предків. На поминальному тижні перед Великим постом влаштовують «весняні діді», перед Зеленими святами «літні», перед пилипівчаними запусами – «осінні». Осінні діді відзначалися іще декілька разів – напередодні свят Дмитра, Кузьми-Дем'яна, Михайла, а інколи св. Луки.

У нашому селі традиційно збереглися «Михайловські», «Різдвяніє», «Великодніє» і «Троєшніє» діді. Святкують їх перед днем Михаїла Архистратига, Різдвом, Великоднем і Трійцею². У п'ятницю влаштовували поминальну вечерю так звані «діді», а в суботу – обід або «баби»³.

За словами респондентів, вечеря мала особливе значення. Поліщуки вірили, що саме на вечерю приходять до хати душі померлих і беруть участь у трапезі, тому дуже ретельно готувалися до цієї зустрічі. Ще зранку робили всю важку роботу по господарству, прибирали в хаті та готували вечерю⁴. Як говорили респонденти, «... люди повинні поприбират, помазат, постірат, а ввечері уже “деди”»⁵. Особливо готувалися самотні люди. Так, колишня жителька села Тараси Поліського району, Майстренко Валентина згадувала, що в селі жила одинока бабуся. Рідко до неї хтось навідувався, тому і чекала вона тих «дідів», які були особливими її гостями. Не зважаючи на те, що їй було 90 років, в хаті завжди було прибрано, а на столі стояла вечеря⁶.

На поминальну вечерю готували пісні страви – юшку з грибів і риби, пірїжки з чорнищами, вареники, тушену капусту, жарену рибу, кашу,

² Ой хмелю, мій хмелю... Збірка пісень і обрядів. – Переяслав-Хмельницький. 2011. – 276 с.

³ Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження / Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Інститут народознавства НАН України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – 360 с.

⁴ Записано автором 22.02.09 від Заєць Ніли Павлівни, 1937 р. н. переселенки з смт Поліське.

⁵ Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження... – 360 с.

⁶ Записано автором 16.02.09 від Майстренко Валентини Василівни, 1938 р. н. переселенки з села Тараси, Поліського району.

кисіль⁷. «Готовили все поспе: борщ з риби, вареники з чернікою, рибу жарили, варили узвар»⁸.

На вечерю варили 9 страв: сита (тоді цукру не було, то варили цукровий буряк, у ту воду кришили хліб і то була сита), борщ, кашу пшоняну, вареники з картоплею або капустою, картоплю, кисіль, квашу, грушово-яблучну сметану, пекли содники на олії⁹.

Ярмаченко Галина зазначала: «У п'ятницю були «деди». Я готовила поспу вечеру. Юшку з грибами варила, кашу пшоняну, жарила рибу. Все оставляла на столі до ранку»¹⁰.

Коли готували страви, то не накривали їх кришками, а навпаки, намагалися робити так, щоб по хаті розійшлося більше пари, вважаючи, що цією парою вечеряють душі померлих. Для них на столі ставили миски і чарки, клали ложки та залишали за столом вільні місця. Щоб «діди» могли помити руки ставили посудину з водою, біля якої був і чистий рушник.

Постійним атрибутом поминальної вечері була сита (канун, коливо). Так називали воду, до якої додавали цукор або мед, кришили хліб, печиво чи булку. На початку вечері потрібно було спожити три ложки сити, а на закінчення – одну.

За вечерею збиралася вся сім'я, але часто запрошували ще й родичів, кумів, сусідів. Запрошені повинні були нести якісь гостинці. Це було пов'язано з вірою в те, що ці гостинці отримають душі померлих людей. Найчастіше несли хліб, печиво, цукерки¹¹.

Розпочинали вечерю після заходу сонця. Господиня повинна була до цього часу приготувати і подати всі страви на стіл. Коли пара з гарячих страв йшла по хаті, всі ставали біля столу. Обов'язково засвічували свічку¹². Запрошували до столу і покійних предків: «Приходьте до нас вечеряти»¹³.

⁷ Записано автором 22.02.09 від Заєць Ніли Павлівни, 1937 р. н. переселенки з смт Поліське.

⁸ Записано автором 16.02.09 від Майстренко Валентини Василівни, 1938 р. н. переселенки з села Тараси, Поліського району.

⁹ Ой хмелю, мій хмелю... Збірка пісень і обрядів. – Переяслав-Хмельницький. – 2011. – 276 с.

¹⁰ Записано автором 14.09.09 від Ярмаченко Галини, 1930 р. н., переселенки з смт Поліське.

¹¹ Записано автором 16.02.09 від Майстренко Валентини Василівни, 1938 р. н. переселенки з села Тараси, Поліського району.

¹² Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження... – 360 с.

¹³ Записано автором 16.02.09 від Майстренко Валентини Василівни, 1938 р. н. переселенки з села Тараси, Поліського району.

Починали трапезу молитвою, під час якої згадували покійних родичів, які записані до сімейної поминальної книжечки «граматки». Завершували молитву словами: «Упокой, Господи, душі усопших рабів твоїх, родітелей моїх, сродніков і благодетелей моїх. Прості, Господі, їх согрешенія!» При цьому потрібно було всіх їх назвати, починаючи від батька і матері. Після молитви кожен присутній брав по три ложки сити. З них дві ложки споживав сам, а третю зливав під стіл. Люди згадують, що інколи на вечерю пекли спеціального коржа або млинця. Ще гарячого його розламували, щоб пара йшла по хаті. При цьому промовляли: «Царство небесне батьку, матері, братам, сестрам, пленним, воснним, близьким і далеким»¹⁴.

Всі вірили, що на вечерю приходять і покійні. «Люди понаготовляють, да поставят на стол і ждуть мертвих»¹⁵. Їх не можна побачити, але прислухавшись, можна було почути певні звуки. Віра в їх присутність, під час вечері, була настільки сильною, що люди чули як покійні ідуть на вечерю, стукають та «шурхають» ложками під час трапези.

Про збереженість вірувань, що покійні відвідують поминальну вечерю засвідчують і твердження респондентів. Тим, хто не приготував поминальної вечері сниться, що «діди» приходили і висловлювали своє незадоволення людьми, які забули про покійних родичів. Інколи членам родини чувся якийсь стукіт. На думку однієї з інформаторок: «... не було що їсти, то воно й бушувало»¹⁶. Під час вечері необхідно було дотримуватися певних правил, які зберігаються в пам'яті поліщуків ще й зараз. Між учасниками вечері за столом залишали вільні місця та клали лишні ложки. Вечеряли без розмов, не поспішаючи. Заборонялося човгати ногами під столом та розмахувати руками, голосно розмовляти, щоб не образити душі померлих.

Закінчуючи поминальну вечерю, споживали по ложці сити, молилися Богу, просили царства небесного для своїх родичів. Після цього гасили свічку. В поліщуків існував звичай, за димом погашеної свічки визначати чи були задоволені трапезою душі померлих, чи не заберуть вони з собою кого-небудь з родини. Якщо дим від погашеної свічки піднімався рівно вгору, до стелі, – це віщувало добро для родини. Якщо дим стелився по хаті, то був недобрый знак – хтось у родині помре¹⁷.

¹⁴ Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження... – 360 с.

¹⁵ Записано автором 14.09.09 від Ярмаченко Галини, 1930 р. н., переселенки з смт Поліське.

¹⁶ Записано автором 22.02.09 від Заєць Ніли Павлівни, 1937 р. н. переселенки з смт Поліське.

¹⁷ Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження... – 360 с.

Повечерявши, зі столу не прибирали, вірили, що діди будуть вечеряти. Цей звичай мав чітке спрямування – задоволення душ покійних. «Якщо не оставиш то «деди» будут злиє»¹⁸. Колишня жителька смт Поліське згадувала, що в них «дідам» страви залишали в горщиках. Під час вечері слідували, щоб у кожному горщику, в якому готувалися страви, залишалося трохи на дні. Ці рештки після вечері доливали до мисок, з яких вечеряли, і разом з ложками залишали до наступного ранку¹⁹.

Стіл від наїдків не прибирали, а все залишали на столі до ранку для померлих. Вранці господиня убирала зі столу, а ті кришечки, що були на столі, зібравши, давала дітям з'їсти, щоб не боялися грому. Потім вона пекла млинці і розкладала на столі по колу, щоб пройшла пара, а тоді молилися Богу і снідали²⁰.

Поминальна урочистість тривала і в суботу, то вже були «баби». Зранку прибирали зі столу вчорашню вечерю і готували обід. Потрібно було ще сходити до церкви на панахиду. Несли в церкву три хлібини, баночку меду чи грудку цукру, обов'язково брали свічку. Несли і граматки, щоб батюшка пом'янув душі померлих. Після поминання у церкві вдома влаштовували обід. Щодо страв, які готували, то люди називають такі: картопля, вареники, млинці, сало, м'ясо, яєчно. Як і під час вечері, молилися Богу, згадували предків, трапезу починали з сити. Ритуал поминального обіду нічим не відрізнявся від вечері у п'ятницю, лише тим, що страви були скоромними²¹.

Але не всі респонденти згадують про поминальний обід у суботу. Наприклад, колишні жителі сіл Тараси, Грезля, Діброва Поліського району про обід в суботу не пам'ятають.

Усталені віками звичаї поліщуки свято бережуть у своїй пам'яті. Переселенці, яких доля закинула в різні куточки України, незважаючи на психологічний дискомфорт, намагаються відтворити традиційний предметно-символічний світ, який би пов'язував їх з рідною поліською землею. Колишні жителі сс. Тараси, Жовтневе Поліського району, які нині проживають в с. Мазінки Переяслав-Хмельницького району про-

¹⁸ Записано автором 14.09.09 від Кислицької Надії Андріївни, 1930 р. н., переселенки із села Шевченкове, Поліського району.

¹⁹ Записано автором 22.02.09 від Заєць Ніли Павлівни, 1937 р. н. переселенки з смт Поліське.

²⁰ Ой хмелю, мій хмелю... Збірка пісень і обрядів. – Переяслав-Хмельницький. 2011. – 276 с.

²¹ Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження... – 360 с.

довжують готувати поминальні вечери. Змінився тільки набір страв. На стіл ставлять те, що готують для себе. Переселенці із села Шевченкове Поліського району, що нині проживають в селі Вовчків Переяслав-Хмельницького району, Кислицькі Іван Павлович і Надія Андріївна також готуються до зустрічі з «дідами»²². «Робимо так, як робили наші батьки, залишаємо на столі їжу, ложки, інколи навіть світло в кухні не вимикаємо», – говорить жінка²³.

Таким чином, календарні поминальні мотиви, в яких чітко виражена наявність періодичного контакту і спілкування різних світів – родини з духами її покійних родичів, посідали значне місце в обрядово-святковому колі поліщуків. Навіть і зараз вони свято бережуться переселенцями.

УДК 94 (477):908:392.5

**Світлана Зубер
(Переяслав-Хмельницький, Україна)**

**СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ
У ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВСТІ
УКРАЇНЦІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ:
ЛІВОБЕРЕЖНІ ТА ПРАВОБЕРЕЖНІ СЕЛА (XX СТ.)**

Все частіше ми звертаємось до першоджерел національної духовності. Вже кілька поколінь фольклористів та етнографів досліджує традиційне весілля українців, проте й сьогодні ми не знаємо його досконало і всебічно. Отже, попри очевидну унікальність та значну кількість опублікованих матеріалів про цей обряд, все ж, можемо констатувати, що ця тема є невичерпною. Адже в обрядовості, зокрема весільній, навіть окремого етнографічного ареалу спостерігаються локальні особливості.

Метою даної статті є порівняльний аналіз локальних особливостей весільного обряду лівобережної та правобережної Переяславщини.

На сьогодні до Переяслав-Хмельницького району належать землі лише лівого берега Дніпра. Проте так було не завжди. У різні роки ми

²² Записано автором 14.09.09 від Кислицького Івана Павловича, 1927 р. н., переселенця із села Шевченкове, Поліського району.

²³ Записано автором 14.09.09 від Кислицької Надії Андріївни, 1930 р. н., переселенки із села Шевченкове, Поліського району.

нулого століття (30-70-ті) за адміністративним поділом до Переяславщини входила і частина сіл правобережжя, а саме: Григорівка, Трахтемирів, Монастирок, Зарубинці, Лукавиця. У зв'язку з будівництвом каскадів штучних водосховищ на Дніпрі, непоправної шкоди зазнали не лише води ріки, а й прилеглі території. Так, під водами Канівського водосховища опинилося більше десяти населених пунктів Переяславщини з обох боків Дніпра. Тому збереження бодай окремих культурних цінностей цих сіл повинно стати справою честі для небайдужих, адже матеріальна та духовна культура мешканців цих поселень мала свої особливості. Не є винятком і весільна обрядовість.

При написанні статті частково використані опубліковані етнографічні матеріали. Крім того, залучено власний польовий матеріал авторки, зібраний на території Переяславщини протягом десяти останніх років.

Різниця в етнографічному плані між мешканцями обох берегів Дніпра була настільки відчутною, що цих людей відрізняли навіть на суто побутовому рівні. Так, правобережців, що приходили на храм у село Підсінне (лівий берег – авт.) звали «польщаками»¹, а ті їх – «гетьманами»².

Весільний обряд на території Переяславщини належить до центрального регіонального підтипу та не виходить за рамки традиційного. Загальноукраїнські риси спостерігаються також і в передвесільному циклі.

Починалося все з вирішення питання про одруження хлопця. «Самым удобным временем для свадьбы считается промежуток времени от 1 октября до 14 ноября (ст. ст. – авт.) и Рождественский мясоед, т.е. части года в которые поселянин свободен от полевых работ и наиболее обеспечен в материальном отношении»³. Ще одна думка на користь цієї пори року: «Браки среди деревенских жителей заключаются обыкновенно во время мясоеда, следующего за праздниками Рождества Христова: это для рабочего люда самая лучшая пора. В прочую пору года

¹ Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). Записано 15.06.2008 від Горобець Віри Ігорівни, 1940 р. н., уродженки с. Підсінне (затоплене водами Канівського водосховища).

² МПДА. Записано 08.06.2008 від Свитки Григорія Пилиповича, 1932 р. н., МПДА. Записано 16.12.2005 від Свитки Марії Сергіївни, 1937 р. н., уродженки с. Монастирок. Переселенці із с. Зарубинці.

³ Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 366-400.

если и бывают между ними браки, то они встречаются реже, в рабочую же пору браки среди селян заключаются только в экстренных случаях»⁴. Не є винятком і обстежувана місцевість. Більшість респондентів вказали саме на цей період року. «Свайба в М'ясниці»⁵. «Сватання – і восени, і у М'ясниці. Як вода одсятилась – ідуть старости в суботу увечері. На другу суботу йшли до молодого на розгляди»⁶. «На сватання йшло два старости і молодий. Сватання більшість починалося після 19 січня, на М'ясниці. До Дмитра тут мало сваталися, бо ще роботи багато. Як були такі охотники, то казали, що прийшли по сліду куниці. Мою тітку двадцять семеро сватало. Старостів в'язали рушниками із трьома смужками по краях. Молодому – хустка чимала з торочками, любий колір крім чорного, більш біла. Заручини були, це коли йшли батьки до молоді домовляться. Після сватання розгляди, коли йшли до молодого»⁷. Отже, у старости наречений запрошував двох, рідше одного-трьох одружених родичів (дядька, старшого брата, хрещеного), які не в піст, під вечір, найчастіше у суботу, вирушали в дім нареченої. Щодо кількісного складу процесії, то більшість наголошує на непарності персонажів. «Йшли сватать утрюх, щоб непарно було»⁸. Невід'ємний атрибут сватання – хліб у хустині. В руках старости могла бути й палиця, яка априорі раніше була обов'язковою. Палицю сватів Г. Калиновський трактує як «знак полномочия и посольства», а М. Сумцов висловлює припущення, що «в древности палка служила символом солнечного луча или, может быть, древа жизни»⁹. У випадку згоди на шлюб, обряд завершувався традиційно: обміном хліба та пов'язуванням старостів рушниками так, «щоб вузол був зліва», а нареченого хусткою найчастіше білого кольору «на праву руку». Респонденти наголошують, що під час обряду «молодий не міг перейти сволок» (до отримання згоди – авт.). «Дівчина зна-

⁴ Стрижевский И. Свадьба в деревне // Киевская старина. – 1896. – № 3. – С. 289-308.

⁵ МПДА. Записано 29.01.2011 від Гасик Ганни Михайлівни, 1948 р. н., уродженки с. Положаї.

⁶ МПДА. Записано 19.02.2008 від Яреми Олександри Петрівни, 1937 р. н., жительки с. Строкова.

⁷ МПДА. Записано 08.12.2005 від Коцар Марфи Андріївни, 1923 р. н., уродженки с. Помоклі.

⁸ МПДА. Записано 16.12.2005 від Свитки Марії Сергіївни, 1937 р. н., уродженки с. Монастирок.

⁹ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 281-327.

ходить у хаті, молоді разом стоять коло порога, поки хліб не заберуть з рук»¹⁰. Відомий етнограф Х. Вовк також вказує, що «жениху годиться стояти в кутку, де ставлять коцюби, віники тощо, цебто коло дверей»¹¹. Інше свідчення: «При сватаньє жених входить в хату после старост и садится у помыйниці, т.е. у порога, опустив глаза»¹².

О. Кравченко (с. Монастирок) пригадує, що у відповідь на відмову від шлюбу претендент на її руку промовив: «Щоб я був першим і останнім у тебе»¹³. Так і сталося, жінка прожила вік самотньою. Щоб убезпечитись від цього, потрібно за небажаними сватачами власноруч зачинити хвіртку.

За свідченням Н. Масло (с. Зарубинці) «хліб, який приніс молодий, зразу не їли. Якщо дівчина передумає – могли назад вернуть»¹⁴. Така відмова не тягнула за собою ніяких юридичних наслідків для нареченої. У Полтавській губернії та на Поліссі існувала подібна практика: у випадку відмови від шлюбу не пізніше, ніж через день після сватання, позов за збитки і безчестя волосним судом не приймався¹⁵.

У с. Трахтемирів зафіксований і наступний етап передвесільного циклу – заручини. «Йшли на заручини більш до молодого, домовлялися про весілля. Тут вже веселіше діло проходило, запрошували більше гостей»¹⁶. Заручини – важливий в юридичному значенні акт. Тут домовлялися про розподіл витрат на підготовку весілля, посаг нареченої, весільні подарунки, частку сина у разі відділення молодого сім'ї від батька тощо. Молоді після заручин практично не мали права відмовлятися від весілля, крім особливих випадків, що свідчить про важливість цього обряду зі звичаєво-правового погляду.

У сс. Монастирок, Пологи-Яненки після отримання згоди з боку нареченої, запрошували на сватання близьких родичів, хрещених, сусідів.

¹⁰ МПДА. Записано 29.01.2011 від Гасик Ганни Михайлівни, 1948 р. н., урожденки с. Положаї.

¹¹ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.

¹² Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // Киевская старина. – 1883. -- № 2. – С. 366-400.

¹³ МПДА. Записано 13. 05. 2008 від Кравченко Олени Данилівни, 1924 р. н., переселенки із с. Монастирок.

¹⁴ МПДА. Записано 02.06.2008 від Масло Ніни Дмитрівни, 1942 р. н., переселенки із с. Зарубинці (затоплене водами Канівського водосховища).

¹⁵ Іванов В., Озель В. Укладення шлюбу за українським звичасвим правом // Персонал. – 2007. – № 5. – С. 44-49.

¹⁶ МПДА. Записано 16.12.2005 від Дерій Марфи Климівни, 1925 р. н., переселенки із с. Трахтемирів (затоплене водами Канівського водосховища).

Це свідчить про поєднання двох етапів передвесільного циклу: сватання та заручин (змовин). Отже, відбувається традиційне для цього періоду скорочення в часі передвесільного циклу без спрощення структури.

У селах лівобережжя досить поширеними були випадки, коли прихід батьків з метою засватин передував обряду сватання або, власне, ним і був. В останньому випадку роль старостів виконували батьки. «Батьки молодого йшли до неї, договорялися. А тоді старости – два чоловіки і молодий ішов на засватини»¹⁷.

Власне весільний цикл, зазвичай, розпочинався випіканням обрядового хліба. Коровайний обряд на Переяславщині фіксуємо в розвиненій формі, з усією повнотою дійств. На лівобережжі коровай «бгають». Цим терміном ще раз підкреслюється його сакральність: готувати для Бога, боготворити. Весільний хліб пекли в різні дні: четвер – рідко, частіше у п'ятницю або суботу. Запрошувала на коровай мати, наречена, рідше хтось з близьких родичів. Коровайниць, яких у с. Козлів називали шишальницями, могла бути довільна кількість. Обов'язкова умова, яку ставили до них не лише в обстежуваному краї, а й на теренах всієї України – щоб це були вдатні господині, що добре живуть у сім'ях, тобто щасливі в шлюбі та дітьми. «Коровайниці щоб були нероздружені, душ дванадцять»¹⁸. Деякі інформатори додають, що вони повинні бути ще й заможними (с. Комарівка). Нерідко на коровай могли кликати і дівчат, проте до вчинення та замішування тіста вони не допускалися. «Кликали на шишки дівчат і молодих молодниць нерозводних, замішували замужні»¹⁹. «Могли робить узорі з тіста і дівчата незаміжні, старша дружка»²⁰. «В суботу бгали коровай. Ідуть і старі, і молоді дівчата до молодої бгать коровай»²¹.

Ішли обов'язково з хлібиною, брали з собою фартухи. У Харківцях роль фартуха виконувала хустка, в якій приносили хліб. Притримувались думки, що кращою посудиною для вчинення тіста є макітра, хоч в бага-

¹⁷ МПДА. Записано 18.03.2004 від Сніжко Євдокії Савівни, 1925 р. н., мешканки с. Пологи-Яненки.

¹⁸ МПДА. Записано 04.02.2011 від Романко Любові Олександрівни, 1939 р. н., уродженки с. Положаї.

¹⁹ МПДА. Записано 13.05.2008 від Кравченко Анастасії Петрівни, 1934 р. н., переселенки із с. Монастирок (затоплене водами Канівського водосховища).

²⁰ МПДА. Записано 25.01.2008 від Тертичної Оксани Іванівни, 1921 р. н., мешканки Карані (мікрорайон Переяслава).

²¹ МПДА. Записано 20.07.2006 від Губар Ольги Артемівни, 1922 р. н., мешканки с. Харківці.

тьох селах цю роль виконувала діжа. «Макітра – на біле тісто»²². «У діжі не можна місити, бо буде кислий коровай»²³. «У макітрі лучче, швидше сходить. Макітра для білого, діжа для житнього хліба»²⁴.

У селах Переяславщини частіше випікали по два короваї у обох молодих круглої форми. На одному з них садили з тіста голубків, на іншому бочечки. Ось як виготовляли весільний коровай у селі Трахтемирів (правий берег). У нижній шмат тіста (підошву) втикали мідні монети до пари, щоб молоді були багаті та в парі. Зверху клали велику круглу паляницю, яка була основною частиною весільного хліба. На ній в центрі робили виямку (ліктем, прославши рушник), в яку садили велику шишку. Кругом неї по сторонах світу розміщували чотири голуби, решту заповнювали маленькими шишечками, щоб не залишалось пустот.

А ось зразок весільного короваю, що його пекли в селі Лецьки (лівий берег). Верх прикрашали традиційно. Крім того, виробляли оздобу з тіста у вигляді голубів, шишечок, квіточок, які випікали окремо. Далі їх настромлювали на гілочки вишні чи іншого дерева та втикали в коровай. Випікали ще й «колоски» – довгі гілочки обкручували качалочками з тіста з надрізаними обома крайками. Ними подібним чином прикрашали весільний хліб. Всі верхні оздобу фарбували в червоний колір. Подібними багатоярусними короваями прикрашали весільні столи і в інших лівобережних селах: Положаї, Сомкова Долина, Мала Каратуль, Ташань, Віненці, Горбані.

На лівому березі досить поширеним був обряд гадання на свічках. У кожен коровай (знали, де чий) втикали по свічці. Затамувавши подих, слідкували, бо в якій послідовності вони будуть гаснути в печі, відповідно їй помиратимуть ті, кому вони призначалися²⁵.

Але перш ніж посунути вироби в піч, кличуть того, хто б здійснив обряд вимітання печі. На лівому березі частіше це хлопчик-підліток, рідше одружений чоловік або, навіть, весільний батько. «Хлопчика цілують і в

²² МПДА. Записано 27.10.2006 від Бурчик Марії Павлівни, 1918 р. н., переселенки із с. Андруші.

²³ МПДА. Записано 16.12.2005 від Дерій Марфи Климівни, 1925 р. н., переселенки із с. Трахтемирів (затоплене водами Канівського водосховища).

²⁴ МПДА. Записано 25.01.2008 від Тертичної Оксани Іванівни, 1921 р. н., мешканки Карані (мікрорайон Переяслава).

²⁵ Грукач Н. В. Барви українського весілля // Українська народна естетика / Жам М. І., Легенький Ю. Г., Сікорський М. І. – К. : ДАЛПУ, 1996. – С. 179-189.

сажу обмажуть. Йому рушничок дадуть або гроші»²⁶. У Сомковій Долині «під вимітала спочатку стара баба, потім виходили на вулицю і брали стрічного чоловіка»²⁷. На правому березі «жар з печі вигрібав обов'язково жонатий чоловік. Перший раз треба так гребонуть, щоб жар аж до дверей дістав. Та жінка, що біля печі повинна цьому чоловіку чимсь вимазати лице – сажею, крейдою, глиною»²⁸. Під час саджання короваїв у піч у с. Положаї просили дітей, особливо хлопчиків, високо підстрибувати, щоб вироби високі вдалися. В цьому ж селі «макітру не миють, поки коровай з печі не витягнуть»²⁹.

У деяких селах Переяславщини на весілля випікали ще й лежень. Він міг виконувати роль другого короваю (Трахтемирів, Пологи-Вергуни, Хоцьки), або ним обдаровували коровайницю за столом (Строкова, Виповзки, Лецьки), чи «як розводний хтось із молодих тоді лежень пекли»³⁰. Майже завжди лежень овальної форми (у сс. Положаї, Городище, Мала Каратуль круглий) та значно нижчий від головного весільного хліба. Та й прикраси на ньому були значно скромніші. У Трахтемирові це поперечні качалочки, надрізані з одного боку, між якими ріденькі шишечки. «Лежень дівчатам молодим не дають, щоб не лежали»³¹. Назву пояснюють тим, що він лежав до завершення весільного дійства. У с. Козлів на ньому навіть позначали останній день весілля – цифру «8».

«Перепійцем» у частині лівобережних сіл називали велику шишку, з якою молода ходила запрошувати на весілля. Цей хліб красиво прикрашався дуже дрібними та густими ріжками.

Для правобережних сіл також характерне спеціальне весільне печиво, яке випікали хрещеним батькам, свекрам – голуби, барила, борони. Їх вручали або під час запросин замість шишки, або під час обдаровування як знак особливої пошани.

²⁶ МПДА. Записано 18.03.2004 від Сніжко Євдокії Савіни, 1925 р. н., мешканки с. Пологи-Яненки.

²⁷ МПДА. Записано 25.03.2008 від Горяєвої Домахи Лук'янівни, 1942 р. н., мешканки с. Сомкова Долина.

²⁸ МПДА. Записано 16.12.2005 від Дерій Марфи Клімівни, 1925 р. н., переселенки із с. Трахтемирів (заоплене водами Канівського водосховища).

²⁹ МПДА. Записано 04.02.2011 від Романко Любові Олександрівни, 1939 р. н., уродженки с. Положаї.

³⁰ МПДА. Записано 22.09.2006 від Бурчик Марії Кирилівни, 1918 р. н., переселенки із с. Андруші (заоплене водами Канівського водосховища).

³¹ МПДА. Записано 18.03.2004 від Сніжко Євдокії Савіни, 1925 р. н., мешканки с. Пологи-Яненки.

Традиційне для лівобережної Переяславщини прикрашання короваїв лише калиною та барвінком на правобережжі доповнюється ще й колосками жита. Проте є й винятки. Так, у лівобережних селах Положаї, Виповзки крім традиційної калини та барвінку, житніми колосками також «уряшували» весільний хліб, попередньо поставивши його на «крилаті» тарілки та сипнувши під кожен по жмені жита.

Обряд запросин на весілля починався одяганням молодої. Це робила жінка з близької рідні, що була щаслива в шлюбі, рідше – старша дружка. За свідченням всіх респондентів на правому березі вінок молодій одягали на непокрите волосся, що власне є традиційним для правобережжя. Оригінальний весільний головний убір фіксуємо в с. Зарубинці. Першим накладали на голову «височенько, щоб видно було волосся» вузький «хрещатенький» віночок. Далі щільно за ним клали ще один саморобний віночок з трішки більших квітів кулястої форми. Такі головні убори виготовляла мешканка села Кравченко Лукія Федорівна на замовлення. Робила їх з паперу, шерстяної стрічки, кольорових ниток таким чином, що кожна квіточка накладалася хрестоподібно та скріплювалася в центрі. Слідом за ними клали купованого вінка. Зазвичай це невисокий по всій довжині однакової висоти головний убір. Одночасно з вінком купували три і більше квітки, якими закладали відкрите волосся ззаду голови. Доповнювали весільний убір три колоски жита, переплутані червоною ниткою (оберіг) та спереду вище лоба ряд листочків з барвінку³² або любистку³³.

У с. Монастирок весільний головний убір мав деякі відмінності. Так, за свідченням Свитки М. С., яку одягала дядина, її вінок складався також з саморобного «хрещатенького», виготовленого із шерстяних «косничків» (кожну квіточку-хрестик скріплювала в центрі намистинка). Слідом одягали два куповані вінки: один – спереду, другий – ззаду. Залишені пустоти також заповнювали квітками, «щоб кіс не видно було». «Коли після дівич-вечора знімала головний убір – то так все й знялося шапочкою. Потім у неділю так і одягла»³⁴. Отже, таке поєднання вінків, що разом складають шапочкоподібний головний убір – явище досить своєрідне.

³² МПДА. Записано 02.06.2008 від Масло Ніни Дмитрівни, 1942 р. н., переселенки із с. Зарубинці (затоплене водами Канівського водосховища).

³³ МПДА. Записано 13. 05. 2008 від Кравченко Олени Данилівни, 1924 р. н., переселенки із с. Монастирок.

³⁴ МПДА. Записано 16.12.2005 від Свитки Марії Сергіївни, 1937 р. н., уродженки с. Монастирок.

На лівому ж березі вінок молодій одягали обов'язково на покрите хусткою волосся. «Мене вив'язувала Вірка Колісникова, треба щоб та, що гарно живе. Під низ біленька хусточка вив'язується так, щоб чуть-чуть біленького виглядало, бо шовковий платок осовується. Шовковий платок ізв'язується і рожки такі пускали»³⁵. «Молода у дві коси заплетена складені корзинкою. Шовковий платок з рогами. Заковеркували, баби такі спеціальні були що робили. Родичка, вона й мене вив'язувала»³⁶. Головним і чи не єдиним весільним атрибутом, який відрізняв молоду від дружки, були весільні квітки. Це саморобні, виготовлені зі стрічок найчастіше червоного кольору (рожеві – пізніший варіант) з голубою чи зеленою серединкою дві великі квітки, в центрі закріплені гудзиком. Ці квітки нашивалися на червону стрічку таким чином, щоб, зав'язавши їх поверх платка, вони прийшлися нареченій на скроні. Проте в сс. Підсінне, Ковалин квіток три та й були вони не круглі, а гострокінцеві. Вище квіток одягали невисокий купований теремок, який не був обов'язковим елементом весільного головного убору нареченої, на відміну від весільних квіток. «У молодой шовкова хустка, роги були, в'язали пожилі жінки, дві квітки да ленти ззаду. Вінка не було»³⁷. «Дві коси складені, роговий платок, під низом ще білий платок простий, щоб його видно було. Вінка молода не одягала, одівались тільки квітки. Їх робила жінка-спеціаліст Жуль Параска Іванівна, майстриня. Квітки – на червоній стрічці, схожі на оржини (жоржини – авт.)»³⁸.

На молоду одягали сорочку вишиту хрестом червоними та чорними нитками, на яку в с. Виповзки казали: «Вишита цяцьками»³⁹. На лівому березі найчастіше горловина та низ рукавів не мали вишивки, сорочки ж правобережні були оздоблені вишитим стоячим комірцем та чохлами. Поширений узор на рукаві – хміль. «Хмелі сильні на сорочці були»⁴⁰.

³⁵ МПДА. Записано 22.11.2011 від Якименко Оксани Юхимівни, 1928 р. н., мешканки с. Положаї.

³⁶ МПДА. Записано 03.03.2011 від Коркач Ганни Іллівни, 1930 р. н., мешканки с. Положаї.

³⁷ МПДА. Записано 09.08.2011 від Сидоренко Уляни Галакціонівни, 1926 р. н., уродженки с. Положаї.

³⁸ МПДА. Записано 23.03.2010 від Ковалівської Галини Іванівни, 1943 р. н., мешканки с. Козлів.

³⁹ МПДА. Записано 15.05.2012 від Прохорович Мотрі Улянівни, 1925 р. н., мешканки с. Виповзки.

⁴⁰ МПДА. Записано 13. 05. 2008 від Кравченко Олени Данилівни, 1924 р. н., переселенки із с. Монастирок.

Правобережний костюм складався з «керсета» до «фалдів» з вистрочною та спідниці. Фартух, зазвичай, був білого кольору, вишитий, з дрібними поперечними складочками та кружевом. Наречені в селах на лівому березі одягали обкладений плисом «карсет», кількість «вусів» у якому могла досягати дев'яти, а кількість пілок у «сподниці» – семи. Раніше одягали нижню спідницю. «На тітці була під низом спідниця тонша, спідня, зверху спідниця до п'яти пілок»⁴¹. Фартух тут переважно мав яскраві кольори – зелений, синій, у с. Строкова зазвичай червоного кольору. Поверх усього вбрання молоду обрамляв кралевецький (купований, орловий) рушник. Завершували костюм молодої прикраси: хрест, понизів два-три «добро-го» намиста та пониз «лихтарю» (янтар – авт.), який замикав магічне коло. На правобережжі домінувало так зване скляне намисто. Стрічок до вінка в'язали багато і різних кольорів, крім білих. У с. Вовчків потрібно, щоб «у молодої одна стрічка була довша, щоб стрічка ця щастя ловила»⁴².

Отримавши батьківське благословення, молода з друзками вирушала на село запрошувати родину. Поширений на лівому березі звичай запрошувати на весілля з великою шишкою під рукою, за пазухою чи тримаючи її відкрити та пофарбовану в червоне поперед себе (Мала Каратуль, Строкова, Сомкова Долина, Козлів) на правобережжі був невідомий, ця шишка була відсутня. При них були лише маленькі шишечки, які молоді залишали в кожній хаті. В селах на лівому березі під час запрошення залишали шишки переважно тільки у рідні.

У лівобережних селах Переяславщини Положаї, Мала Каратуль, Строкова, Виповзки, Городище, Карань (тепер мікрорайон Переяслава) наречена під час записин не носила з собою ціпка, що було не характерним для цього регіону, де, зазвичай, по завершенню обряду молода ламала ціпка через коліно та перекидала його через хату, повернувшись до останньої спиною. Позитивний результат говорив про вдалий шлюб.

Того ж вечора, у суботу, молода збирала своїх подруг на дівич-вечір (с. Лецьки – вечорниці), щоб попрощатися з дівуванням, востаннє погуляти в дівочому товаристві. У правобережних селах основний акцент робився на врядження ільця. Ось як це відбувалося в с. Трахтемирів. «В цей день, тільки зранку молодий рубає і приносить ільце молодій, собі теж, тільки своє залишає вдома. Це або сосонка, або шукали вишеньку не-

⁴¹ МПДА. Записано 08.12.2005 від Коцар Марфи Андріївни, 1923 р. н., уродженки с. Помоклі.

⁴² МПДА. Записано 14. 09. 2009 від Слюсар Василини Павлівни, 1923 р. н., мешканки с. Вовчків.

личку, щоб гіллячок багато, кучеряву. Роблять хрестовинку, ставлять серед стола»⁴³. Мати заносила до кімнати у решеті стебла вівса, жита, пучки калини та барвінку. «В тій хаті, де діти на виданні має бути зелений овес насушений»⁴⁴. Дружки розташовуються навколо столу та в'яжуть «квітки». Роблять це так: кладуть навхрест стебла вівса та жита, додаючи до них пучки калини та барвінку. Квітчати ільце починали зверху.

На лівобережжі також значний відсоток складали села, в яких на дівич-вечорі завивали весільне гільце. Та в більшості населених пунктів таких згадок не збереглося. Більше того, інформатори запевняли, що в сс. Лецьки, Положаї, Помоклі, Строкова, Мала Каратуль, Горбані, Вовчків, Мазінки, Виповзки, Городище цього весільного атрибуту ніколи не було. У хаті молодого цього вечора виготовляли «шаблю» – букет для старшої світилки. До його складу могли входити штучні квіти із стружки, паперу, засушені чи живі ласкавці, калина, дерев'яний хрест, одна чи дві свічки. У с. Горбані такий букет звався «вінець», до його складу крім перерахованого входила справжня шабля, в інших селах (Пологи-Яненки) її дерев'яна копія. Після цього молодий із світилками, боярами, музиками прибував до хати нареченої. Молодих заводили за стіл та саджали на посаді на кожух. Частивання було скромним, проте час для співів, переважно сумних, прощальних був:

Голубоньки мої, куди летите, куди ж моє дівування та й понесете
Ой, полетим, голубоньки, в чисте поле
Та й укинем дівування у синєє море.
Уже ж тому морю та й не висихать,
Уже ж твоїй голівоньці наверх не зринать...
Ой, піду я в понеділок та й до скрині
Лежить моє дівування й у хустині.
Лежать мої квітки й стрічки ще й руса коса,
Знялась би я й полетіла, де родилася⁴⁵.
Якби я знала, якби видала що я в батька жить не буду,
Одчинила б я й отворила всі од поля ворітечка.
Упустила б я й увігнала стадо коней вороненьких.

⁴³ МПДА. Записано 14. 09. 2009 від Слюсар Василини Павлівни, 1923 р. н., мешканки с. Вовчків.

⁴⁴ МПДА. Записано 02.06.2008 від Масло Ніни Дмитрівни, 1942 р. н., переселенки із с. Зарубинці (затоплене водами Канівського водосховища).

⁴⁵ МПДА. Записано 29.01.2011 від Гасик Ганни Михайлівни, 1948 р. н., уродженки с. Положаї.

Нехай ізтопчуть, нехай ізломлять ту шемлію і ленію,
Щоб та шемлія не зеленіла, а ленія не червоніла⁴⁶.

Обрядодії головного весільного дня, що відбувалися в неділю, проходили в певній просторовій дислокації і за певним характером руху почту нареченого, що залежав від часу проведення церковного вінчання. Виходячи з того, що основною санкцією шлюбу служив народний обряд, а церковне вінчання не вважалося обов'язковим, авторка оминає згаданий обряд.

У дворі молодого збирався «непарний» поїзд щоб вирушити по молоду з обсіпанням матір'ю процесії. На подвір'ї молодої в свою чергу збиралися музики, дружки, близька рідня. Проте у с. Харківці «перший день не танцювали, музик перший день не було, на другий день музика»⁴⁷. Перейма – символічний викуп молодої родиною парубка, традиційна для весілля Переяславщини. Проте на правобережжі це робили і «хат за три від весілля», обов'язково використовуючи багаття. На зворотньому шляху, везучи суджену додому, біля свекрушиного двору обряд повторювався та мав назву «молоду смалити». «По дорозі до свекрухи «смалять молоду», накладають багаття і за викуп проїжджають через нього. Кажуть: «Хай стрибає молода»⁴⁸. Його можна пояснити прилученням до роду чужої людини та, в зв'язку з цим, намаганням очистити її від негативу. Одночасно, не можна відкидати космогонічної функції вогню, як одного із світотворчих начал⁴⁹.

Біля двору молодої також традиційна перейма та змагання у піснях. Після викупу до хати зазивали дружків, де відбувався обряд миття ними рук та перев'язування їх рушниками.

Обряд поєднання двох родових вогнів, що здійснювався на хатньому порозі свахами, представницями обох родів, свого найповнішого розвитку також набув на правобережжі. На лівому березі лише в с. Горбані фіксуємо цей обряд зі свічками, обміном «стрічаними» шишками та поцілунками свих. В інших селах (Пологи-Яненки, Підсінне, Пологи-Вергуни) обряд також прослідковується в спрощеному варіанті.

⁴⁶ МПДА. Записано 15.09.2012 від Щоки Одарки Петрівни, 1916 р. н., мешканки с. Гречаники, переселенки із с. Підсінне.

⁴⁷ МПДА. Записано 20.07.2006 від Губар Ольги Артемівни, 1922 р. н., мешканки с. Харківці.

⁴⁸ МПДА. Записано 16.12.2005 від Свитки Марії Сергіївни, 1937 р. н., уродженки с. Монастирок.

⁴⁹ Братко-Кутинський О. Феномен України : Наукове дослідження. – К. : Вечірній Київ, 1996. – 304 с.

Однією з архаїчних рис весільного обряду Переяславщини є побутування на правому березі в повній мірі та майже скрізь на лівобережжі такого елемента, як зняття покривала (в даному випадку хустки) з нареченої, під яким вона очікує «поїзд» молодого. Після цього молодий цілує наречену та сідає поряд з нею на посаді. Відомо, покривання голови дівчини означало її одруження. Крім того, одруження символічно закріплене обрядодією пришивання квітки молодому сестрою нареченої. Поряд з молодим світилка, яка тричі обводила «шаблею» з запаленою свічкою молодих та тричі злегка стукала останніх головами.

На подвір'ї під час танців відбувався обряд «продажу коня». Робив це брат молодої. «Кінь» – ціпок, з яким молодий запрошував на весілля та їхав по суджену. Викупував хтось із чоловіків-родичів молодого. Баский «кінь» об'їжджав коло, друге, демонструючи швидкість та вправність. Продавець повинен вміти гарно танцювати, бути дотепним у розмові. Покупець весь час знаходить у «коня» якісь вади: то він сліпий, то беззубий, невправний. Щоб упевнитися в протилежному, сідають удвох на «коня», припрошуючи й бажаючих. Знову торгуються, вже ніби й в ціні зійшлися, ось-ось по руках вдарять – і знову якісь перешкоди. Врешті передають «коня» за певну плату з рук у руки – можна їхати. Образ коня – жертвовної тварини, що символізувала сонце – в давніх віруваннях українців займав значне місце.

Проводи й переїзд молодої в дім чоловіка відбувалися переважно пізно ввечері. Проте в деяких лівобережних селах (П.-Вергуни, Лецьки, Підсінне) існувала прикмета, що молоду потрібно забрати, поки не зайшло сонце. Але перед цим ладнали скриню, яку приданки (в с. П.-Яненки подушниці) супроводжували на свекрушине подвір'я. В деяких селах лівобережжя цей обряд супроводжувався перетрушуванням посагу, щоб «у молодого куряви не було». В жартівливій формі рахували кількість приданого, трусили рядна, постіль. Особливі «охотники» до жартів могли вкрасти з тину навіть драний глечик, мовляв, все забрали, нічого матері не лишили. Врешті, підводу з посагом встатковували, процесія вирушала в дорогу. У с. Трахтемирів на возі сидів «сокіл», родич молодої, який стежить скриню та відповідав за успішне завершення обряду.

Наставав час прощання, батьки благословляли молодих іконами, мати обсіпала пару житом та виводила за ворота. У лівобережних селах молода забирала з собою хусточку, в якій лежали прикраси з короваю та інший дріб'язок: ложки, свічки, жито. «Ікони молодий ніс, дружко коровай, а

молода узол – усі ті приправи. Ті колосочки, що на короваї були, штук нескілько візьми помни, посип по городу у свекрухи – на життя»⁵⁰. «Молода забира верх з короваю: калину, барвінок, колосся – треба по городу розкидать у свекрухи до сходу сонця»⁵¹.

На свекрушиному подвір'ї молодих зустрічали хлібом-сіллю, поклоняли зі словами: «Благословляємо, щоб жили все врем'я в парі і одне одного почитували». Свекруха сипала за пазуху молодим жито, щоб було їм життя в достатку і при здоров'ї (лівий берег). «У свекрухи батьки поклонили на порозі хати, за стіл: вечеряють, гуляють. Молодий перед тим як молоду розбирать, поштує хлопців колосівкою. Кажуть: «Парубоцтво здає молодий»⁵². Звичай «комори» (демонстрація цнотливості нареченої) для Переяславщини був характерний та виступав у всій своїй повноті. Більш повні згадки залишилися на лівому березі. Це символічні натяки у вигляді зафарбованої у червоний колір горілки «колосівки» (на правобережжі «колосівка» відсутня), «прапора» – деталі одягу неодмінно червоного кольору (хустки, фартуха, стрічки), яку розташовували на найвищому місці двору «щоб гості не блудили», «щоб бачили де свайба». Не поодинокі свідчення інформаторів про те, що чесність нареченої провіряв дружок. «Дружок веде в комору і з нею злягається. Якщо чесна, то вносить дружок шишку і червону стрічку, якщо ні, то на батька хомут надівають»⁵³. «У коморі чесність провіряв дружок. Дружком брат рідний не міг бути. Якщо не чесна – дугу батьку одягали»⁵⁴. «Молода була перший раз у коморі з дружком, він провіряв чесність»⁵⁵. «Комора була, у коморі дружок»⁵⁶.

Логічним продовженням обряду «комори» було пошанування зятем тещі. Для неї готували подарунок: хліб, перев'язаний червоною стрічкою

⁵⁰ МПДА. Записано 04.02.2011 від Романко Любові Олександрівни, 1939 р. н., уродженки с. Положаї.

⁵¹ МПДА. Записано 22.11.2011 від Степанківської Віри Іванівни, 1952 р. н., мешканки с. Положаї.

⁵² МПДА. Записано 14. 09. 2009 від Слюсар Василини Павлівни, 1923 р. н., мешканки с. Вовчків.

⁵³ МПДА. Записано 18.03.2004 від Сніжко Євдокії Савівни, 1925 р. н., мешканки с. Пологи-Яненки.

⁵⁴ МПДА. Записано 30.03.2004 від Святенко Євдокії Іванівни, 1922 р. н., мешканки с. Пологи-Вергуни.

⁵⁵ МПДА. Записано 15.03.2007 від Заноз Катерини Іванівни, 1934 р. н., мешканки с. Козлів.

⁵⁶ МПДА. Записано 03.03.2011 від Коркач Ганни Іллівни, 1930 р. н., мешканки с. Положаї.

чи ниткою. Все це відправлялось батькам нареченої послами. У цій ролі виступав молодий з боярином. Проте в с. Пологи-Вергуни, х. Натягайлівка «молодий з молодою вдвох їдуть із червоною стрічкою до її батьків на поклон»⁵⁷. Рід молоді з нетерпінням чекав звістки про результат «комори», адже саме від неї залежав подальший розвиток подій. Лише на цьому етапі весілля батьки нареченої ідуть до батьків на гостину разом з «перезвою».

Цікавий обряд у понеділок відбувався в с. Положаї. Після вмивання невісткою свекрів, молода йшла разом з приданамі до своєї матері снідати. Одягали її у весільне вбрання, вив'язували шовковим платком з рогами, лише замість весільних квіток, вінка і стрічок за платок затикали калину і в'язали червону стрічку. Ті стрічки, що були в неділю на молодій, різали та чіпляли жінкам до хусток, чоловікам до піджаків. «Хто веде молоду у понеділок снідати, оті ленти всі розійдуться, бо ними значать оцей причет увесь»⁵⁸. Так процесія рухалася селом, ішли за сонцем, поверталися назад іншою дорогою. Намагалися, щоб зворотній шлях пролягав мимо церкви, біля якої зупинялися, молоді робили три поклони до святого місця. Тут на плечі, голову молодій навішували подарунки для свекрів (могли це робити ще в матері вдома). «На молоду кидали хустку, сорочку чоловічу. Вона так і йде захамутана». Прийшовши до свекрухи, відбувався обряд «стріляння молоді»: саджали молодих за стіл, дружко брав «підньом» (рогач – авт.) і починав прицілюватися до молоді, бахкати по стінах, вдаючи, що дуже непросто приловчитись та зняти з неї подарунки. Так чинили доти, поки не підносили дружку хустку, тоді справа швидше рухалася: подарунок нарешті потрапляв до рук свекрухи, свекра. Лише на цьому етапі весілля наречений з боярином ішов до батьків молоді «дякувать за дочку» та приводив їх до себе.

Правобережні села мали свої особливості в порівнянні з лівим берегом ще в одному емоційному моменті весільної обрядодії – скиданні головного убору, «скриванні» молоді. Дві свашки (по одній зі сторін) ставали на лаву за молодими та, махаючи над ними хусткою, тричі співали:

Ми ж тебе, сестрице, скриваєм,
Щастям-долею наділяєм.
Щоб була здорова, як вода,

⁵⁷ МПДА. Записано 30.03.2004 від Святенко Євдокії Іванівни, 1922 р. н., мешканки с. Пологи-Вергуни.

⁵⁸ МПДА. Записано 29.01.2011 від Гасик Ганни Михайлівни, 1948 р. н., уродженки с. Положаї.

Щоб була багата, як земля,
Щоб була пригожа, як рожа,
А червона, як калина.

По тому цією хусткою свашки запинали молоду, попередньо скрутивши та заколовши розплетене волосся, обмінювались шишками та цілувались. Відомо, що дівчина після заміжжя втрачала вінок, своє захисне магічне коло, тому голова завжди мала бути покритою. «Як дівчина вийшла заміж, щоб кіс вона не розпускала, щоб чоловік не вівся»⁵⁹. «Далі чоловік їй не давав заплітатися, щоб життя не плелася»⁶⁰.

Обрядодії розподілу короваю і «скривання» поєднані, оскільки їх виконання стверджувало утворення нової сім'ї. Слідкували, щоб нікого не обминути при поділі короваю, бо це був би вияв неповаги. Обділяли короваєм навіть тих, хто не сидів за столом. Обряд так і називався «коровай хватати» (правий берег). Звичай обділяти короваєм мав родову ознаку: прилучення до роду, поєднання двох родів, спільна жертва. У с. Харківці коровай не різали, а ламали. В переважній більшості сіл «підошву» (нижня частина короваю – авт.) вручали музикам.

Заключним звичаєм, яким завершувалися обрядодії, пов'язані з весіллям на правобережжі, можна вважати обряд биття каші. Суть його полягала в наступному: у новому горщику варили «заварувану» (круту – авт.) пшоняну кашу. На посудину клали хустку та обв'язували горщик стрічкою. З-поміж гостей вибирали продавця та писаря. Останній записував торги на комині печі. «Ставили ціну», поступово набавляючи її до тих пір, поки хтось з гостей (звичай, близький родич) не переможе. Писар все ретельно записував та оголошував суму зібраних коштів, які віддавались весільним батькам. На глухій стіні хати знадвору великими цифрами позначали суму продажу. Обов'язок молодої невістки – повернути стіні охайний вигляд. Хустка діставалася тому, хто давав найбільше грошей, йому ж надавалося право розбити горщик. Кашу розламували на шматки, спільно споживали. Даний обряд має глибоке коріння. Відомо, що терміном «каша» в давнину позначався весільний обряд взагалі, що, очевидно, пов'язане з вірою в магічну силу зерна⁶¹. Крім символу щасливого одру-

⁵⁹ МПДА. Записано 16.12.2005 від Свитки Марії Сергіївни, 1937 р. н., уродженки с. Монастирок.

⁶⁰ МПДА. Записано 11.09.2009 від Руденко Катерини Яківни, 1939 р. н., мешканки с. Горбані.

⁶¹ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.

ження, каша виступає ще й символом плодючості. На думку О. Потєбні, богиня, для якої варилася каша, мала відношення до дощу і води, одруження і смерті.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що весільний обряд Переяславщини має традиційну основу, характерну для центрального регіонального підтипу. Кожен з елементів весільної обрядовості, видозмінюючись, має також різний ступінь збереження. Водночас весілля правобережних та лівобережних сіл, враховуючи географічне розташування території (різні береги Дніпра), має як характерні, так і виразні локальні особливості, адже культурна специфіка цих сіл сформувалася в результаті тривалих взаємозв'язків мешканців придніпровських територій.

Локальна специфіка обряду сватання у передвесільному циклі на лівобережжі полягає в активній участі батьків нареченого, які нерідко виконують роль сватачів. Особливостями коровайного обряду є виготовлення в багатьох селах лівобережжя багатоярусних весільних хлібів, а також обряд гадання на застромлених у короваї свічках. Досить поширеним для лівобережної частини Переяславщини є наявність великої шишки, яку постійно носить з собою молода під час запросин на весілля, що не типово для досліджених правобережних сіл. Важливі відмінності і у весільних головних уборах наречених, основна з яких полягає в одяганні вінка на непокрите чи покрите хусткою волосся. У весільній обрядовості правобережних сіл відсутній напій червоного кольору – «кокосівка». Східна околиця Переяславщини (сс. Положаї, Капустинці) представлена оригінальним обрядом «стріляння молодої». Суто правобережний обряд – «скривання молодої» – фіксуємо в розвиненій формі на правому березі Дніпра. Міцно тримається правого берега і обряд биття каші, ареал поширення якого незначний. Каша тут є родинним об'єднавчим атрибутом, надією на народження нового життя.

УДК 908:393.05.94:82–12

Володимир Подрига
(Полтава, Україна)

**ПОБУТУВАННЯ АПОКРИФІЧНОЇ
БОГОРОДИЧНОЇ МОЛИТВИ НА ПОЛТАВЩИНІ
ТА КИЇВЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ:
ДО ПИТАННЯ ПОЕТИКИ**

На початку ХХІ ст. швидкоплинне й нестабільне життя диктує нові форми поведінки народу, що часто призводять до непоправних наслідків для розвитку соціуму, особливо у сфері культури; стають на перешкоді повноцінного зростання високорозвиненої особистості, передачі інформації молодшому поколінню, спілкуванню представників різних вікових груп тощо. Є нагальна потреба повернутися до духовних коренів українців. Проте, це можливо лише за умови збереження уснопоетичної традиції, яка в процесі урбанізації, глобалізації поступово та невпинно занепадає.

Особливо відчутним є процес втрати національних фольклорних са-кральних текстів (формул), що передавалися з уста в уста лише обраним. Це переважно молитви, пов'язані з вірою народу в магічну силу слова, можливість за допомогою монологу досягти бажаного результату (позбутися лиха, хвороби тощо).

Цікаві з погляду фольклористів, етнографів апокрифічні Богородичні молитви (варіанти «Сну пресвятої Богородиці») наприкінці ХХ ст. побутували на Полтавщині (с. Мгар Лубенського р-ну) та Київщині (с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну). Їх варто вважати різновидами відомого та поширеного в Україні апокрифічного твору «Сон пресвятої Богородиці», надзвичайно популярного в добу Бароко. Саме тоді сформувався культ Матері Божої як заступниці українців, патронеси козаків. У аналізованих молитвах Богородиця – центральна фігура. Але не безпосереднє звернення до Неї повинно було принести бажаний результат, а сам акт молитви, у тексті якої Вона згадується.

Носіями цих уснопоетичних творів, що мали незаперечне ритуальне значення, були переважно сільські жінки. Вони не лише приватно використовували молитви, а й передавали молодшим особам. Так, жителька с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл. Анна Христич почула молит-

ву від бабусі Василини Кучеренко, а на схилі життя переповіла її рідним; мешканка с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Віра Рижик вивчила її від сусідки Ганни Шпильової, щедро ділилася з сусідами, близькими.

Варто додати, що обидві жінки цікавилися народними засобами лікування, передовсім магічними словесними прийомами. На їхнє переконання, використання апокрифічної Богородичної молитви допомагало їм, родичам та односельцям подолати скруту, хворобу тощо.

За жанровим різновидом записані від Анни Христинич, Віри Рижик твори – молитви-замовляння, що вважаються потужними оберегами від лихого ока, хвороби, життєвих труднощів.

У завершальних рядках текстів визначено напасті, від яких оберігає молитва, передовсім утоплення, спалення заживо, раптової смерті: «Хто цю молитву сотворить, у воді не потопатиме. Хто цю молитву сотворить – огнем не страдатиме. Хто цю молитву сотворить, Ісус Христос, син Божої матері, від наглої смерті спасатиме» (Анна Христинич), «хто буде цю молитву читати, той не буде на воді потопати, на вогні погоряти, кров поїдати, гад поссати, од наглої смерті помирати, тому не буде ніякої кари, пекла-замикану» (Віра Рижик).

Записані пам'ятки – зразки усної духовності українського народу, в яких сполучилися язичницькі та християнські риси, а тому в них зафіксовано синкретичний світогляд українців, відображено специфічну модель світу, що формувалася упродовж багатьох століть.

Народна уява створила особливий образ далеких небачених країв, де перебувають божественні сили, володарі, пастирі людських душ. Мати Божа знаходиться на «охонській горі, на єгипетській землі» (Анна Христинич), «на сіонській горі, на ординській землі» (Віра Рижик), що є не конкретними територіями, а узагальненим символом святого місця, звідки люди отримують надію на порятунок, зцілення тощо.

Проте, ці локальні місцевості не джерела чуда, святощів, мудрості, сакральності. Вони лише частини макрокосму, що лежать поблизу інших територій. Натомість центром святого світу, як і осередком всього земного простору, є місце, з якого надходить людям настанова вищих сил. Символічно воно названо каменем, що знаходиться посеред моря: «Повела (Богородиця Ісуса. – В. П.) до синього моря. На синьому морі лежить камінь, на камені монастир» (Анна Христинич), «Там на морі білий камінь лежить. Біля каменя сам Ісус Христос сидить» (Віра Рижик).

Мудрістю володіють небесні сили (Бог, Ісус Христос), що віддають її обраним, передовсім святым, які знаходяться в центрі світу (на камені). У тексті, записаному від Анни Христинич, основними фігурами, які здійснюють сакральний обряд і передають захисну інформацію народу, є святі Петро і Павло, які «чаші наливають і молитву сотворяють». У молитві, почутій від Віри Рижик, хоча головним є Ісус Христос, однак безпосередніми виконавцями вищої волі є спасенники Петро і Павло. Саме їх Він просить передати простолюдові вербальний оберіг.

Звернемо увагу, що у творах бачення Матері Божої – типове для українського народу, який бачив Її заступницею, адже Вона могла просити Бога, Ісуса Христа, святих, мучеників, пророків захистити скривджених, хворих тощо. Вона – посередниця між людьми та вищими силами (Ісусом Христом, святыми Петром і Павлом).

У записаних творах яскраво простежується дуалістичний характер світосприйняття. Колективний автор (народ) намагався узгодити язичницький світогляд з православною ідеологією. Тому в молитвах знайшли відгомін євангельські оповіді про життя та смерть Ісуса Христа: «Що хочать Ісуса Христа спіймати, копйом ребро пробивати. Стали ангели літати, Ісуса Христа на землю не допускати» (Анна Христинич); «Тебе вловили, зв'язали, на хресті розпинали. Ручки й ножки гвіздочками збивали, терновий вінок на голівку надівали. Твоє тіло летіло, як кидрева кора» (Віра Рижик).

Варто додати, що у сакральних творах широко використана християнська символіка трьох гробів, трьох образів, ангелів, монастиря, столів, престолів, чаші, молитви, вербальних штампів «Спаси, сохрани і помилуй, і від всякого врага-супостата віджени» (Анна Христинич); утрєні, вечєрні, павичєрні, молитви, тернового вінка, цвяхів, кедрової кори, мовних формул «во веки-веков. Амін» (Віра Рижик).

Язичницький світогляд прочитується в низці образів зірниць, синього моря, каменя, вогню, води (Анна Христинич), моря, білого каменя, сонця, вогню, води (Віра Рижик).

Поруч з цим, у молитві, записаній від Віри Рижик, відчутний народнопоетичний струмінь, що виявляється у використанні пестливих слів: «ручки й ножки», «гвіздочками», «голівку», «сонечко», «рученьку», що засвідчують не лише лагідність вдачі українців, які зі співчуттям ставляться до долі Ісуса Христа, вболівають за Нього, а й намагаються применшити Його страждання бодай у такий спосіб.

У молитвах зустрічаються поодинокі сталі епітети («синього моря» – Анна Христинич, «білий камінь» – Віра Рижик), метафори («Стала зірниця... Боже матір за рученьку водити», «На... морі лежить камінь» – Анна Христинич, «сонечко сходить», «білий камінь лежить» – Віра Рижик), що надають текстам народнопоетичного звучання, а також відображають язичницький погляд на світ.

Отже, записані від Анни Христинич (Полтавщина), Віри Рижик (Київщина) твори (варіанти «Сну пресвятої Богородиці») – типові молитви-замовляння, що вважаються потужними оберегами від лихого ока, хвороби, життєвих труднощів, а, передовсім, – утоплення, спалення заживо, раптової смерті. У них яскраво простежується дуалістичний характер світосприйняття, адже народ намагався узгодити язичницький світогляд з православною ідеологією. Відгомін євангельських оповідей про життя та смерть Ісуса Христа, християнська символіка подані поруч язичницького світогляду, що прочитується у низці образів природних явищ та об'єктів. Сталі епітети, метафори надають текстам народнопоетичного звучання.

ТЕКСТИ МОЛИТОВ

1.

На охонській горі, на єгипетській землі, там Божая мати лягла спочивати. Перед трьома гробами, перед трьома образами приснився їй сон: Ісус Христос, син Божої матері. Що хочуть Ісуса Христа спіймати, копієм ребро пробивати. Стали ангели літати, Ісуса Христа на землю не допускати. Стала зірниця сходити, Боже матір за рученьку водити. Повела до синього моря. На синьому морі лежить камінь, на камені монастир. Там стоять столи, престоли. Святий Павло, святий Петро чаші наливають і молитву сотворюють. Хто цю молитву сотворить, у воді не потопатиме. Хто цю молитву сотворить – огнем не страдатиме. Хто цю молитву сотворить, Ісус Христос, син Божої матері, від наглої смерті спасатиме. Спаси, сохрани і помилуй, і від всякого врага-супостата віджени.

(Записана від Анни Христинич, жительки с. Мгар Лубенського р-ну Полтавської обл., яка почула від бабусі Васишини Кучеренко у 1950-х роках. Записав Володимир Подрига 1993 р.)

2.

Спала-спочивала пресвятая Богородиця на сіонській горі, на ординській землі. «Перед святим Миколаєм-отчем приснився мені, сину, сон

наймиліший, найдивніший, що я тебе в сні видала. Тебе вловили, зв'язали, на хресті розпинали. Ручки й ножки гвіздочками збивали, терновий вінок на голівку надівали. Твоє тіло летіло, як кидрева кора». Там, де сонечко сходить, пресвятая Богородиця свого сина за рученьку водить. Повела вона його до утрени, з утрени – до вечерні, з вечерні – до павичерні, з павичерні – на море. Там на морі білий камінь лежить. Біля каменя сам Ісус Христос сидить. Голівку склоня, до святого Петра промовля: «Святий Петре, святий Павле, іди по світам Божим і заказуй усьому світу: і старим, і малим, і кривим, і сліпим, хто буде цю молитву читати, той не буде на воді потопати, на вогні погоряти, кров поїдати, гад поссати, од наглої смерті помирати, тому не буде ніякої кари, пекла-замикану во веки-веків. Амінь».

(Записана від Віри Рижик, жительки с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., яка почула від односельчанки Ганни Шпильової у 1950-х роках. Записав Володимир Подрига 1996 р.).

УДК 94 (477):908:39

**Наталія Дем'яненко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)**

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ ТА УСНІ СПОГАДИ ПОБУТУВАННЯ ДИТЯЧОЇ КЕРАМІЧНОЇ ІГРАШКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В СЕРЕДИНІ ХХ СТ.

На сучасному етапі історичних та етнологічних розвідок у коло зору дослідження потрапляє глиняна дитяча іграшка. Відтак, буденні гончарні іграшки, якими гралися діти на Переяславщині в середині ХХ ст., на даний час є надзвичайно складним питанням для вивчення. Вони вирізняються особливостями формотворення і декорування, мають спільні риси, які притаманні українському народу; збагачують духовний світ людини; учать дітей розуміти добро; дають знання про працю, побут. У цьому їх висока цінність для національної культури. Прийшовши із далекого минулого, в щоденній буденності вони зберегли свою образність, символічність, прадавню культуру, яка передається з покоління в покоління. Виготовлені з глини, крихкі, вони тріскаються, з часом облущуються, легко псуються та б'ються. Оригінальні глиняні іграшки, якими гралися діти Переяславщини у середині ХХ ст., наявні лише в приватних колекціях та у музейних експозиціях.

Історичні джерела свідчать, що на Переяславщині гончарне ремесло не розвивалося, у зв'язку відсутністю покладів спеціальних пісних глин, із яких виготовляють гончарні вироби. Хоча відомі місцеві гончарі минулого і теперішні умільці, які для виготовлення гончарних виробів використовують привозну глину.

З усних переказів місцевих старожилів та архівних джерел відомо, що глиняні вироби та забавки для дітей були привозними, які можна було придбати на ярмарку. Але більшість населення не могли їх купити, тому батьки найчастіше пропонували своїй малечі саморобні іграшки, які ліпили з місцевої глини на швидкоруч¹.

Часто після дощу діти виходили на подвір'я до призьби, яка була помазана глиною. І беручи з неї розмоклу глину самі виліплювали різні фігурки. Такою іграшкою дитині вистачало погратися декілька хвилин².

На ярмарки майстри-гончарі з найближчих гончарних осередків привозили продавати глиняний посуд і дитячі іграшки. Жінки, купуючи новий горщик чи макітру, не забували про дітей, обов'язково купували нову глиняну іграшку. Іноді майстри, продаючи глиняні вироби, на здачу давали свистунця, або маленький дитячий посуд. Малеча завжди з нетерпінням чекала повернення батьків із ярмарку, бо розраховувала отримати на гостинець глиняний свищик, солодоші та подарунки, які приносили дітям велике задоволення³.

На Переяславщину найчастіше привозили глиняні вироби із гончарних центрів, відомих ще з давніх-давен. Це село Опішне, що на Полтавщині та село Дибинці, що на Богуславщині. Однак, як свідчать усні перекази старожилів, зустрічалися глиняні іграшки й інших гончарних центрів України, а також, в поодиноких випадках, Білорусії і Росії. Вони за кольором, орнаментом, пластично-просторовими формами були схожі, але мали свої регіональні особливості. Так, дослідник українського гончарства Ю. Лащук вивчав широке виробництво дитячих глиняних іграшок у відомих гончарних осередках. Вказував на їх пластичні форми та визначав географію їх розповсюдження в Україні, на ринках Причорномор'я, в Курській і Воронежській губернії.

¹ Записано автором 25.02.2013 р. від В. В. Гресь, 1945 р. н. у м. Переяслав-Хмельницькому Київської обл.

² Записано автором 20.03.2011 р. від О. І. Марченко, 1949 р. н. у м. Переяслав-Хмельницькому Київської обл.

³ Там само.

Дослідниця О. Голінська детально описує гончарне виробництво іграшок на Богуславщині у с. Дибинці – одному з відомих центрів в Україні. Деякі дибинецькі іграшки зберігаються у фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Одним із відомих Дибинецьких майстрів, який славиться своїми витворами з глини, є Михайло Тодосович Тарасенко. Він із самого дитинства навчався гончарного ремесла, допомагаючи батькові працювати з глиною. З часом почав самостійно виготовляти глиняні вироби. Його виробам характерна простота пропорцій і форм. Силуети фігурок пластичні й утворюють м'які округлості. Глиняні іграшки М. Тарасенка мають певні пропорції, орнамент, розпис. Колір поливи роблять його іграшку живою, наділеною внутрішнім рухом та певними індивідуальними рисами. В іграшці відсутнє усе, що заважає цілісності сприйняття образу⁴.

Дибинецькі майстри зазвичай виготовляли дитячі іграшки, які мали коричневе, сіро-синє, червонувато-коричневе тло. Окрасою іграшки були рослинні орнаменти, виконані темно-зеленою, рудо-жовтою, вохристою та білою фарбами, ці кольори оживляли іграшку та приваблювали малечу.

Традиційно на всій території України, де був розвинений гончарний промисел, ліпили глиняні свищики у формі пташок, бо за давніми переказами вважали, що птах є творцем Всесвіту. При виготовленні свищика, йому надавалася форма пустотілої фігури з отворами для вдунання повітря, що сприяло утворенню звуку. Також ліпили скульптури у вигляді фігурок тварин, птахів, вершників, баринь, невеликих композицій. За формою вони нагадують свищики, але відрізнялися відсутністю пустотілої порожнини та отворів для дуття, що унеможливило утворення звуку. Майстри виготовляли дрібний дитячий посуд, який називали «монетками» або «дріб». За формами та розписами він нагадував справжній ужитковий посуд і коштував дешево – одну монетку. Також гончарі для дітей виготовляли глиняні «торохтушки», або їх ще називали «хихички». Найчастіше це були глиняні іграшки різні за формами, під час коливання яких утворювалися шум чи торохкотіння⁵.

Великого успіху, самобутності і оригінальності у виготовленні гончарних виробів досягла майстриня з селища Опішня, що на Полтавщині, Олександра Федорівна Селюченко. Деякі її гончарні вироби знаходяться у

⁴ Литвиненко С. Варіанти українських назв глиняних іграшок / С. Литвиненко // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 84.

⁵ Там само.

фондах НІЕЗ «Переяслав». Найчастіше ім'я майстрині в мистецтвознавстві пов'язують із створенням дитячої іграшки, традиційних свищиків. Опанувала майстриня гончарне ремесло із самого дитинства. В її сім'ї гончарством займалася вся родина: мати з братом ліпили, а батько випалював готові вироби. Ще з дитинства майбутня талановита майстриня ніколи не копіювала баченого, завжди робила те, що підказувала її уява, фантазія та хист. Це і стало основою для постійного удосконалення техніки обробки, розширення сюжетів та композиційного вирішення її іграшок⁶. У іграшковому асортименті О. Ф. Селюченко – фігурки коней, пташок, левів, оленів, баранів, лисиць, кіз, їжаків, ведмедів та інших тварин. За традицією більшість із них – це свищики. При багаторазовому їх виготовленні двох однакових знайти неможливо. Варіативний характер творчості – один із найцінніших і найголовніших рис майстрині. Глиняні іграшки О. Селюченко можна визначити по притаманному лише для неї творчому почерку. Іграшки її яскравого колориту, соковито розписані різними рослинними візерунками та покриті прозорою поливою. Іноді вона використовувала і колір місцевої глини, залишаючи її в деяких місцях непокритою ангобами. Маленькі глиняні іграшки пташки-свистунці, оздоблені в цій техніці, особливо привабливі. Боки іграшкових тварин найчастіше грайливо розмальовані великими квітами та хвилястими лініями. Багатобарвний розпис посилює відчуття казковості, задовольняє потяг дітей до яскравого, світлого, радісного. Загалом її іграшки наділені багатою пластичною характеристикою, динамічні, жваві, композиційно довершені, зігріті любов'ю до природи, краси та дітей⁷.

У Музеї народного прикладного мистецтва Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» експонуються керамічні іграшки, які виготовила майстриня-гончарка з Опішні Анастасія Савівна Білик-Пошивайло. Народилася майстриня у сім'ї гончарів з діда прадіда, швидко оволоділа всіма керамічними секретами, місцево-традиційними формами та розписами. З дитячих років почала займатися творчою роботою. Основною спеціальністю, рисою творчості і покликом душі майстрині стала дитяча іграшка. У своїх творах – глиняних виробах, – майстриня відтворювала добро та красу, даючи людям надію на краще, відображала властиві їй риси характеру – веселість, дотепність, кмітливість, оптимізм. Її казкові чарівні птахи – «пави світла» з темними

⁶ Черкашена Л. Майстер кераміки О. Ф. Селюченко // Народна творчість та етнографія / Л. Черкашена. – 1986. – № 5. – С. 46.

⁷ Там само.

розписами, – мають конусоподібні стояки, що удосконалює їх пропорції та надає фігуркам більшої виразності й легкості. На голові в них великі очі, розкриті дзьоби та високі потрійні чубки⁸. Покриті поливою, орнаментовані, в основному переважають коричневі, біло-зелені, сині кольори. Деякі з них внизу мають підписи автора. Передані НІЕЗ «Переяслав» дирекцією художніх виставок міста Києва у 1974 році.

Опішнянські глиняні забавки різних майстрів найчастіше були забарвлені коричнево-червоним, вохригим, зеленим, сірим, блакитно-синім кольорами, такі відтінки надавали виробам ще більшої декоративності. Іграшки прикрашали рослинні орнаменти у вигляді квітів, колосків, листя винограду. Майстри їх виконували нескладними техніками – мазками, крапочками, кільцями, лініями.

Косовські іграшки були менш уживаними в буденних забавах дітей Переяславщини середини ХХ ст., оскільки центр її виготовлення є територіально віддаленим від Середньої Наддніпрянщини. Така іграшка могла лише зрідка потрапити до рук дітей цього регіону. Найбільш відомими косовськими глиняними іграшками були свищики, пташки, олені, цапки, баранці, коники, вершники, гуцули і гуцулки, іграшковий посуд. Усі вони мали трохи витягнуту форму. В оздобленні, здебільшого, переважали світлі кольори (коричневий, зелений, жовтий, білий). Іграшки прикрашали рослинним та геометричним малюнками⁹.

Яворівські іграшки також були не широко розповсюджені на території Переяславщини. Серед глиняних іграшок – свистунці-півники, коники, баранці. Їхньою характерною рисою є те, що вони здебільшого дрібних форм, з короткими ногами у вигляді підставки, розширеним у боках тулубом. Кольорова палітра – білий і червоний ангоби, поливали кольоровою «поливою»; довільне продовження жовтих плям, хвилястих смуг – основа розпису. На тих плямах та обіч них малювали зеленим, червоним, з 20-30-х років ХХ ст. – жовтим кольорами різних відтінків. Переважали традиційні мотиви із зображенням вербівки, колка, цяточки, крапки, листочків, розетки, ружі, великих кружалець. Яскравість розпису посилювали аніліновими фарбами. Застосовували хвилясті лінії.

Ужгородські керамічні дитячі іграшки були ще більшою рідкістю на нашій території. Серед них фігурки різних тварин, персонажів ка-

⁸ Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. Найден. – К.: АртЕк, 1999. – С. 216.

⁹ Найден О. Українська народна іграшка. Сміслові та обрядові основи / О. Найден. – 1991. – С. 27-3.

зок, ляльковий посуд та ін. Особливість кольорів їхнього забарвлення у тому, що на темному (чорний, темно-коричневий) тлі зображували рослинний орнамент (квіти, ягоди, листя), які виконували білим, червоно-коричневим, синім кольорами; тонкими лініями, широкими мазками, кругами¹⁰.

Відомі також Васильківські керамічні іграшки. Географічна близькість Васильківського гончарного центру до Переяславщини сприяла широкому розповсюдженню дитячої керамічної іграшки на нашій території. Дитячий посуд різних форм – гладшкки, горщики, банячки, макітри, кухлики – став улюбленою забавою дітлахів, батьки яких могли купити його своїм дітям. Васильківська іграшка має коричневе та сіро-синє тло. Наносили рослинний орнамент темно-зеленим, рудо-жовтим, вохристим та білим кольорами¹¹.

Відомі на Переяславщині також дитячі глиняні іграшки з Черкащини (Громи). Серед них свистунці: вершники, коники, баранці, корівки та ін. Характерною ознакою їх є чорне глазуроване тло орнаментоване біло-червоно-зеленими цятками¹².

Отже, як доводять документальні свідчення, історичні джерела та власні дослідження, глиняна дитяча іграшка на території Переяславщини була поширена в меншій мірі ніж, наприклад, виготовлена з природного матеріалу (дерева, тканини). Виготовлення керамічної іграшки на Переяславщині не відбувалося із-за нестачі природних покладів глини. Місцеві діти мали глиняні забавки, які завозили для реалізації майстри-гончарі з близько розташованих гончарних центрів. Такі іграшки мали «коротке життя» і до наших днів майже не дійшли.

З 80-тих років XX ст., настає період поступового занепаду центрів гончарного ремесла та інтенсивний розвиток промисловості, що посприяло зміні ролі глиняної іграшки з ігрової на сувенірну. Втрачаючи елементи української ігрової культури, вона повністю стає етнографічним сувеніром. Початок XXI ст. є новою віхою у відродженні глиняної іграшки як у ігровому, так і у сувенірному значенні.

¹⁰ Там само.

¹¹ Лозован М. Генна пам'ять народної іграшки / М. Лозован // Поштовий вісник. – № 7 – 29.02.2008.

¹² Там само.

УДК 930.1:908

Зада Дукенбаева
(Астана, Казахстан)

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ В КАЗАХСКОЙ УСТНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Завоеватель мира, царь Македонии, имя которого было прославлено далеко за пределами государства, Александр Македонский (356-323 гг. до н. э.) знаком казахскому народу под именем Ескендир (русские называют Искандер). Создатель мировой державы – «правитель 18 тысяч миров» – Александр Македонский был известен как великий, гениальный полководец, равных которому не было никого на свете. Именно поэтому многие народы поклонялись его духу и писали о нем эпические поэмы, легенды и сказания. Казахский народ также воспевал Македонского, не оставаясь в стороне от процесса, затронувшего весь мир. Наш народ слагал про Александра Македонского, т. е. Ескендира, различные произведения устного народного творчества, среди которых были и легенды, и сказки, которые из уст в уста передавались от одного поколения к следующему. Так, великий казахский поэт, философ и мыслитель Абай Кунанбаев написал эпос «Ескендир»¹. В начале XX века представители казахской интеллигенции сочинили несколько эпических поэм, посвященных тематике Ескендира. Например, книга Мангыстау Тыныштыкулы «Хикмет Ескендира Зулкарнайын-Хазрет», написанная в стихотворном жанре на 66 страницах, была опубликована в 1909 г. в Казани. Известный фольклорист Жусипбек кожа Шайхысламов перевел эпическую поэму на турецкий язык и под названием «История Ескендира Зулкарнайын» выпустил отдельной книгой в Казани в 1911 году. В этих эпических произведениях Александр Македонский описывается как великий поборник справедливости и всемогущий человек, благословенный богом, священное имя которого никогда не померкнет². Действительно ли Ескендир был таким человеком? На этот вопрос исследователи мировых феноменов отвечают по-разному. Как подходит к описанию такой исторически неповторимой и феноменальной личности казахская устная историография, какая оценка дается его жизни, завоевательным действиям и его роли как полководца? Подробнее остановимся на этом.

¹ Абай Кунанбаев. Сборник сочинений. – Алматы, 2003. – С. 223-229.

² Казахская советская энциклопедия. – Алматы, 1985. – 5-том. – 190 с.

В целом, несмотря на то, что предки казахского народа столь богатое духовно-культурное наследие не могли оставить своим потомкам в письменном виде и сохранить эти данные в архивах, исторические факты передавались из уст в уста от одного поколения к другому. Летопись времен давно минувших дней нашла свое отражение в 100-томном издании «Бабалар сөзі» – «Новеллистические дастаны»³, которые периодически выходят в свет и издаются в рамках государственной программы «Культурное наследие». Основная цель издания – воспроизведение в первозданном виде раритетов духовного наследия, выпуск всех жанров казахского фольклора, к сожалению, среди них нет эпосов об Ескендире. Однако на казахской земле широко были распространены легенды, предания и эпосы об Ескендире, среди которых было много сказок (сказаний).

Казахские сказки об удивительном царе Ескендире, сохранившиеся в письменном виде, т. е. переписанные от знающих людей, имеют, в основном, два сюжета. Содержание одного из сюжетов следующее: на голове у царя Ескендира были рога; для того, чтобы никому не показывать свои рога он убивал всех, кто стриг его волосы. В конце концов, один из парикмахеров остался живым, и он не сумел скрыть эту тайну, подошел к колодцу и стал громко кричать об этом. Через некоторое время из колодца вырастет камыш, из которого один пастух сделает свирель, которая будет петь о рогах Ескендира и оглашать всем это. Если затронуть вопрос о происхождении этого сюжета, то его истоки берут свое начало с мифа древних греков о царе Мидас, имевшем ослиное ухо. И здесь царь Мидас скрывал свое большое ухо от людей, и так же, как в сказке об Ескендире, его тайну раскрывает свирель. Как видно из схожих сюжетов, в мифе древних греков царь Мидас имел ослиное ухо, тогда как в казахских сказках у царя Ескендира были рога. Других различий не имеется⁴. Следует сказать о том, что Ескендир как двурогий царь был представлен не только в казахских сказках, но и сказках многих восточных народов.

Второй сюжет казахских сказок о царе Ескендире такой: Ескендир вместе со своими друзьями Кызыр и Ильяс ищет в тьме тьмушей – земле, покрытой мраком, живую воду. Однако эту воду пьют только Кызыр и Ильяс, а Ескендир не сможет ее найти. Сказания, основанные на этом сюжете, не нашли широкого распространение среди народа, они дошли через религиозные труды до людей, которые много читали Коран и другие му-

³ Новеллистические дастаны. – Алматы, 2009. – 10-том. – 2012. – 340 с.

⁴ Каскабасов С. Поэма об Ескендире // Қазақстан мектебі. – 1998. – № 2. – 66 с.

сультманские книги. Значит, сказка с таким содержанием была известна только в религиозной среде.

По мнению известного ученого-востоковеда Е. Э. Бертельста, самые ранние сказания и легенды об Ескендире порождались еще во времена самого царя Ескендира среди его воинов. Можно сказать, что эти сказки распространялись среди народа воины Ескендира. Е. Э. Бертельс в своем труде «Роман об Александре» пишет о том, что на основе собранных легенд и их классификации, было написано его известное произведение «Александрия»⁵.

«Александрия» была переведена на многие языки, в том числе и на восточные, и стала распространяться по всему миру. Широко распространяясь среди восточных народов, это произведение проникало в их устную литературу, летопись и родословную. Конечно, в результате этого образ Ескендира подвергался различным изменениям и искажениям. Таким образом Ескендир Зулкарнайын, дошедший от греков к персам, называется Двурогим. Его наделяли особой силой, величием и доблестью, более того, в нем находили качества, присущие животноголовым богам и царям древнего Египта, так как по древним представлениям восточных народов человек, рожденный с рогами, обладает особым даром. Подобное понятие сохранилось и у казахов. Сочетания в казахском языке «где рога, которые выросли у тебя?», «что от этого у тебя рога вырастут?» употребляются в значении «в чем твое преимущество». В X-XI вв. легенды и сказания об Ескендире дошли и до тюркских народов. В качестве доказательства можно привести толкование слова «тутмач» в словаре Махмуда Кашгари, который писал следующее: «Когда Ескендир вышел из Зулмата, у людей закончились запасы еды. Люди, испугавшись голода, сказали: «не оставляй нас голодными». Тогда Ескендир советуется со своими просвещенными людьми, они приготовят одно блюдо, которое впоследствии стали называть «тутмач»⁶. Если обратить внимание на слова М. Кашгари «когда вышли из мрака», то сказка о том, как Ескендир искал «живую» воду, похоже была известна тюркским народам еще в X-XI вв. Если судить по рассказам из книги Махмуда Кашгари, тюркские народы знали Ескендира как жестокого, своевольного и воинственного человека. Поэтому широкое распространение имели сказания, в которых рассказывается о тайне двурогого Зулкарнайына, где Ескендир представлен как жестокий человек, не пощадивший безвинных

⁵ Бертельс Е. Э. Роман об Александре. – М.-Л., 1948. – 223 с.

⁶ Кашгари М. Дивани лугат ат-турк. – Алматы, 1969. – Т. 1. – 1226.

парикмахеров. На появление казахских сказок о двурогом Ескендире оказало влияние и «Искандер-наме» Низами.

Истоки возникновения второй версии казахских сказок об Ескендире тесно связаны с книгой Рабгузи «Кисас-ал-анбия», написанной в XV веке. По содержанию этой книги можно делать выводы о том, что ее основу составляют отрывки из древних легенд, произведений Фирдауси и Низами, а также Корана и Тафсира. При этом книга состоит не только из отрывков из разных по жанру произведений, но в ней есть и элементы волшебных сказок. По-видимому, одна из версий казахских сказок об Ескендире, искавшем «живую» воду, заимствована из этого «Кисас-ал-анбия», так как в ней Ескендир изображен не как двурогий царь, а как пророк, правящий двумя мирами (мир земной и мир потусторонний).

В 1967 году известный казахстанский ученый Сеит Каскабасов у 85-летнего хорошо образованного, прочитавшего в своей жизни много мусульманских книг аксакала (старца) Абдикерима Тышканбаева, записал еще одну версию легенды об Ескендире, которая до тех пор не была известна, тем более, не запечатлена на письме, и издал в услышанном, первоизданном виде. Эту версию сказки «Зулкарнайын» можно по праву назвать третьей⁷. Содержание этой сказки следующее: «В одной книге Зулкарнайын читает о том, что есть «живая» вода и уходит на ее поиски то в сторону восхода солнца, то в сторону его заката. С собой Ескендир берет друга Хызыра, который в то время назывался не Хызыром, а по-другому. Приходят они в мрачное место, в руках у Зулкарнайына был блестящий камень, похожий на золото. Они идут дальше. Через некоторое время Зулкарнайын свой камень отдает Хызыру. Они много ходят в поисках «живой» воды и через некоторое время они теряют друг друга из виду и расходятся в разные стороны. Хызыр находит эту воду, пьет ее и со словами «теперь я приведу Зулкарнайына» уходит на его поиски. Хызыр находит Зулкарнайына и говорит ему: «я нашел воду, которую мы искали и я попил ее, идем со мной». Однако их поиски были тщетны, сколько бы они не искали «живую» воду, не смогли ее найти. И тогда Зулкарнайын сказал:

– Нет! Всевышний Аллах не предписал мне вкусить эту воду. Чудо должно произойти с тобой. Вернемся назад.

Они возвращаются назад. На обратном пути они увидели запертые ворота, стали их толкать, но они не открывались. Зулкарнайын стал стучать по воротам и громко кричать:

⁷ Каскабасов С. Поэма об Ескендире // Қазақстан мектебі. – 1998. – № 2. – 66 с.

– Эй, есть там кто-нибудь?

Изнутри раздался чей-то голос.

– Тебе нельзя входить сюда, здесь живут праведные люди, за которыми нет грехов.

– Когда я вернусь домой, люди спросят у меня: что ты видел, что узнал и что принес с собой? Дайте мне какую-нибудь вещь, чтобы я показывал им – закричал он. С той стороны ворот кидают мешок муки и одну черепную кость. Зулкарнайына одолевает злость.

– Это что же за унижение, они мне кинули обглоданную кость, – сказал он.

И тогда Хызыр, стоящий рядом, говорит:

– Не злись, в этом есть какая-то тайна, давай попробуем разобраться в ней, – сказал Хызыр и попросил принести весы. На одну сторону весов он ставит кость, на вторую – ставит самого Зулкарнайына. Кость перевесила его, поставили на весы целое войско, и их также перевесила эта кость.

– Как это, объясни мне! – с недоумением восклицает Зулкарнайын.

Хызыр сам встает на одну сторону весов и сыплет на кость горсточку земли. И он перевешивает кость.

– Видишь, – говорит Хызыр, – эта кость – орбита человеческих глаз, ненасытных в жадности своей, только после смерти они насыщаются, – сказал он.

– В этом есть истина, ты теперь иди, я вернусь домой, – сказал Зулкарнайын и, взяв с собой мешок муки, возвращается на родину.

Сразу при возвращении он вызывает пекаря.

– Испеки мне хлеб из этой муки, не добавляя в нее ничего! – сказал он.

Пекарь никак не мог прилепить тесто, сделанное из этой муки, к горячим стенкам печи (тандыра). Тесто без конца стекало, часть его подгорело. Пекарь со словами: «Ладно, лучше я испеку душистый белый хлеб из своей муки», тесто из муки, отданный Зулкарнайыном, выливает рядом с печкой. Выпекает белый, ароматный хлеб и относит его Зулкарнайыну. В это время плешивый мальчик-пастух, который пас десяток овец и коз пекаря, съедает весь выгоревший хлеб, оставленный пекарем. Так он делал каждый день, чтобы как-то прокормиться.

Когда пекарь по приказу Зулкарнайына прибегает назад, хлеба уже не было. Он сказал царю, что кто-то съел весь хлеб.

Царь начинает поиски человека, съевшего хлеб, и мальчик-пастух признается в том, что он съел весь хлеб.

– Хорошо, тогда идем со мной, увидим чудо, которое произойдет с тобой, – говорит он и уводит мальчика в горы. По дороге плешивый мальчик говорит:

– Вон та трава говорит мне, что если я смочу голову ее водой, исчезнет моя лысина

Царь:

Тогда иди!

Мальчик мочит голову и лысина исчезает. Через некоторое время мальчик снова говорит:

Там одна трава говорит мне: «смочи моей водой голову и вырастут у тебя волосы»

Царь:

Смочи!

Мальчик смачивает голову. Вырастают волосы. Зулкарнайын, увидев чудеса, происходящие с плешивым мальчиком, сказал:

Всевышний Аллах не предписал мне вкусить «живую» воду и хлеб!

И тот мальчик, впоследствии нареченный Лкупаном акимом, прожил тысячу лет»⁸.

Как видим, содержание сказки составлено из трех сюжетов. В основе первого сюжета лежит известный «Кисас-ал-анбия», второй позаимствован из поэмы «Ескендир» Абая, третий – из Библии и Талмуда. И если в «Кисас-ал-анбия» рассказывается об Ескендире, искавшем святую воду «Абилхаят», то в поэме Абая – об Ескендире, которому досталась обглоданная кость. Если в вышеизложенной сказке рядом с Ескендиром был Хызыр, то у Абая написано, что был Аристотель. Остальные сюжетные линии схожи между собой. Если в сказке говорится о том, что на одной стороне весов стояла кость, на другой – сам Ескендир, то Абай написал, что были поставлены золото, серебро и оружие. Для того чтобы удостовериться в этом, приведем пример из поэмы Абая. Поэму с казахского языка на русский язык перевел Е. Винокуров.

Изучение истории сюжета из «Ескендира» Абая, прижившегося на казахской земле, представляется весьма оправданным. Все известно, что в древние эпохи появились такие письменные памятники, как Библия и Талмуд. Люди, прочитавшие эти священные книги, знают, что в них есть много легенд и преданий, среди которых встречаются рассказы и об Ескендире⁹.

⁸ Так само. – С. 68.

⁹ Сказания, изречения Талмуда и Мидрашей. – СПб., 1910. – Часть I. – С. 175-189.

Бесспорно, что эти произведения с небольшими изменениями были внесены в Коран, Тафсир и другие мусульманские книги. На наш взгляд, рассказы об Ескендире в Талмуде, были и в мусульманских книгах, и неудивительно, что их в начале XIX, XX веков читали люди, получившие старое, то есть мусульманское образование. Одним из читателей можно считать аксакала Абдикарима Тышканбаева, со слов которого была записана еще одна версия казахских сказок об Ескендире.

Содержание поэмы Абая «Ескендир» созвучно с рассказом об Александре Македонском в Талмуде. Эти два произведения сходны и по содержанию, и по структуре. Приведем некоторые отрывки из них. Сначала обратим внимание на этот отрывок из Талмуда:

Далее приведем в пример отрывок из поэмы Абая «Ескендир», в котором говорится о том же:

«... И вот владыка из владык
Пополз и видит, что родник.
Журчит, и алчными губами
Он к сладостной воде приник.

И рыбы вяленой кусок
Он сунул в воду и – о Бог! –
Вдруг рыба стала сладкой! Это
Никто понять так и не смог.

Стал Искандер от гнева ал.
Замок он в исступленье рвал
И бил в ворота кулаками.
«Я требую открыть!» – орал.

И пред владыкою владык
Вдруг старец сгорбленный возник.
«Ведут сии ворота к Богу, –
Входить нельзя», – сказал старик.

«Я – Искандар, я царь царей!
Я царь всех стран и всех людей!
Что за страна лежит пред нами,
А ну-ка отвечай скорей!

Я тот, кто вечно хочет в путь!
На мир хотел бы я взглянуть!..
Чтоб я с людьми мог поделиться,
Ты подари мне что-нибудь»¹⁰.

Как видим, мотив рассказа и поэмы один и тот же. Поэтому задаешься вопросом, откуда Абай взял сюжет из Талмуда. На великого поэта, прочитавшего много книг и осуществившего переводы многих произведений, при написании поэмы «Ескендир» большое влияние оказала русская литература. Абай читал Талмуд, так как его русские переводы были опубликованы в 1897, 1907 годах. Абай написал поэму «Ескендир» в 1889 году. Из Талмуда он позаимствовал отрывки, повествующие о священном ручье и сушеной рыбе. Великий Абай прочитал и произведение «Две повести» В. А. Жуковского – наставника русского поэта А. С. Пушкина. В связи с этим наблюдается некоторое сходство в текстах произведений. Например, так описывается начало событий у В. А. Жуковского:

«Через песчанную пустыню шел
Со своей ратью Александр; в страну,
Лежавшую за рубежом пустыни,
Он нес войну. И вдруг пришел к реке
Широкой он. Измученный путем
По знойному песку, на тучном берегу,
Реки он рать остановил»¹¹.

Абай в своей поэме «Ескендир» это же событие воспеваает так:
«На путь далекий снарядившись,
Он отправляется в поход.
Он шел и шел. Упрям и строг,
В пустыню, мучаясь от жажды...
Он, лежа рядом, вдруг заметил,
Что вдалеке блестит вода!
Пополз и видит, что родник»¹².

В легендах рассказывается о том, как Ескендир пришел к воротам одного города и не сумел пройти через них. И В. А. Жуковский, и Абай показали этот момент. Русский поэт:

¹⁰ Абай Я человек – загадка / Составитель Г. Бельгер. – Астана: Аударма, 2009. – С. 299-304. – С. 301-302.

¹¹ Жуковский В. А. Собрание сочинений в 4-х томах. – М., 1957. – Т. 2. – С. 437-441.

¹² Абай Я человек – загадка / Составитель Г. Бельгер. – Астана: Аударма, 2009. – С. 299-304. – С. 300.

«...Тебе же подобным мира
Грабителям, ненасытным жадным,
Рай затворен»¹³, – десе, Абай:
«...Себя смири! Не задавайся!
Ты честолюбец, ты злодей!»¹⁴.

Ескендир, убедившись в том, что не пройдет через ворота, просит какую-нибудь памятную вещь. С той стороны ворот кидают вещь, в которой была мудрость и обглоданную кость. У В. А. Жуковского человеком, рассказывающем о том, что кость необычная и в ней есть загадка, является мудрец, у Абая – Аристотель. Поставив чудо-камень на весы, они разгадывают ее тайну. Сравним строки авторов, повествующие об этом. У В. А. Жуковского читаем:

Мудрец сказал: «Великий государь,
Был некогда подобный твоему
Разрушен череп; в нем же эта кость
Была частицей впадины, в которой
Глаз, твоему подобный заключался.
Глаз человеческий в объеме мал;
Но ненасытной жадностью объемлет
Он все, что нас здесь в области видений
Так увлекательно пленяет; целый
Он мир готов сожрать голодным взором»¹⁵.

В то время как Абай этот жизненный урок воспеваает коротко и лаконично. Словами Аристотеля Абай повествует:

«То кость глазничья. Алчен, лют
Взор человека. Адский труд
Глаза насытить! Горсть землицы
Насытит лишь, когда умрут!

В безумье алчущий живет, –
Он вечно давит кровь и пот...

¹³ Жуковский В. А. Собрание сочинений в 4-х томах. – М., 1957. – Т. 2. – С. 437-441.

¹⁴ Абай Я человек – загадка / Составитель Г. Бельгер. – Астана: Аударма, 2009. – С. 299-304. – С. 302.

¹⁵ Жуковский В. А. Собрание сочинений в 4-х томах. – М., 1957. – Т. 2. – С. 437-441.

Глаза ж его, когда погибнет, –
Такая кость, как эта вот»¹⁶.

Далее в содержании поэм Абая и Жуковского мы находим некоторые различия. В. А. Жуковский после слов мудреца пишет, что Александр, размышляя о том, что жизнь очень коротка и быстротечна, поэтому нужно успеть увидеть все, и сделать многое, отправляется завоевать Индию. Он убивает всех, кто оказался на его пути и разрушает все, что попадает на его глаза. Поэма заканчивается мыслью о том, что одержавшего победу царя, остановила только его смерть. Между тем великий Абай в соответствии со своими философскими взглядами на жизнь, возвращает Ескендира на родную землю, и произносит читателю следующее назидание:

...Про бренность помни бытия,
Живи, от ближних не тая
Заветных помыслов. Будь честен!
Да будет чистой жизнь твоя!

К чему тебе успех дряной
Или фальшивый друг иной,
Когда в лицо тебя он хвалит,
А после хает за спиной?

Лишь губошлеп кричит, сипя,
Свою особу лишь любя.
Честь за себя стоит по праву...
И отвечает за себя¹⁷.

Кроме этого, в самом начале поэмы Абай дает сведения об имени, фамилии, отчестве, месте жительства, царстве Александра Македонского и о его учителе Аристотеле.

Вот сын Филиппа Искандер,
Он Македонией владел,
Он был храбрец. Но кто мне скажет:
Где честолюбию предел?
Филипп почил. И, полный сил,
Себя царем провозгласил

¹⁶ Абай Я человек – загадка / Составитель Г. Бельгер. – Астана: Аударма, 2009. – С. 299-304. – С. 303.

¹⁷ Там само. – С. 304.

Наш Искандер и на соседей
Он глаз свой алчущий скосил¹⁸.

Это свидетельствует о том, что Абай изучал исторические факты об Александре Македонском.

Таким образом, Александр Македонский в казахской устной историографии описывается как Двурогий царь Ескендир Зулкарнайын, завоеватель мира, полководец, ненасытный в жадности своей жестокий человек. Народная мудрость о том, что все имеет свое начало и конец, и насколько бы не был сильным и мужественным Ескендир, он покинул сцену истории, выражена в строках речитатива:

«Если даже как Ескендир завоюешь весь мир
В один из дней ты превратишься в прах...»¹⁹.

Эти строки позволяют задуматься человеку о том, что человек должен обдумывать свои действия, не причинять окружающим зло, жить праведной жизнью и оставить своим потомкам назидательные слова и поступки, которые могли бы служить примером и образцом для последующих поколений.

УДК 94:355.01(477)«1917»

**Андрій Лисенко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)**

ПОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І-ї ЧВЕРТІ ХХ ст. У СПОГАДАХ А. І. ДЕНІКІНА

Лише 4 роки відділяють нас від 90-ї річниці початку громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, що принесла народам, що її населяли, не лише мільйонні жертви та продовження бойових дій уже після закінчення Першої світової війни, але й поділ суспільства на «білих» та «червоних», який став трагедією для багатьох поколінь.

За минулий час створені сотні художніх, науково-публіцистичних, наукових праць, присвячених подіям громадянської війни. Але майже 70 років більш детально вивчався табір прихильників побудови комуністичного суспільства, натомість противники нового ладу були позбавлені

¹⁸ Абай Я человек – загадка / Составитель Г. Бельгер. – Астана: Аударма, 2009. – С. 299-304. – С. 299.

¹⁹ Терме. – Алматы, 1997. – С. 72-73.

можливості донести до колишніх співвітчизників свою точку зору на події 1918-1921 рр.¹. Лише з початком перебудови стали публікуватися деякі репринтні видання учасників «білого» руху, політичних діячів, опозиційно налаштованих до радянської влади: А. Гершельмана², Е. Гіацинтова³, А. Капустянського⁴, Д. Леховича⁵, П. Махрова⁶, М. А. Деникіної-Грей⁷, М. Г. Дроздовського⁸, М. А. Критського⁹, А. А. Лампе¹⁰, В. Е. Павлова¹¹, Я. А. Слащова-Крымського¹², А. Г. Шкуро¹³ та ін.

Таким чином, ідеалізований підхід, затиснутий у жорсткі рамки ідеологічних догм і стереотипів, обумовив викривлення історичної дійсності та формування спотворених оцінок боротьби проти комуністичного режиму.

Сама особа генерала А. Денікіна викликала різнопланові тлумачення навіть у наукових колах: адже, з одного боку, це був один із керівників білогвар-

¹ Кремлёв И. Л. Былое: Из воспоминаний / И. Л. Кремлёв. – М.: Молодая гвардия, 1959. – 254 с.; Макаров П. В. Партизаны Таврии / П. В. Макаров. – М.: Воениздат, 1960. – 383 с.; Мейснер Д. И. Миражи и действительность: Записки эмигранта / Д. И. Мейснер. – М.: АПН, 1966. – 300 с.; Против Деникина: Сборник воспоминаний / Сост. и науч. ред. А. П. Алексашенко. – М.: Воениздат, 1969. – 408 с.

² Гершельман А. С. В рядах Добровольческой Северо-Западной армии: Вооруженная борьба с III Интернационалом, 1919 год. В 2 ч. / А. С. Гершельман. – М.: Военно-историческая библиотека «Военной были», 1997, 1998. – 84 с.; 92 с.

³ Гиацинтов Э. Н. Записки белого офицера / Вступит. ст., подгот. текста и коммент. В. Г. Бортневского / Э. Н. Гиацинтов. – СПб.: «Интерполиграфцентр» СПбФК, 1992. – 267 с.

⁴ Капустянский А. П. Поход дроздовцев / А. П. Капустянский. – М.: Русский путь, 1993. – 31 с.

⁵ Лехович Д. Генерал Деникин. Белые против красных / Д. Лехович. – М.: Воскресенье, 1992. – 368 с.

⁶ Махров П. С. В Белой армии генерала Деникина / П. С. Махров. – СПб.: Логос, 1994. – 290 с.

⁷ Деникина-Грей М. А. Мой отец – генерал Деникин / М. А. Деникина-Грей. – Ун-тет штата Индиана: Парад, 2003. – 309 с.

⁸ Дроздовский М. Г. Дневник // Белое дело. Добровольцы и партизаны. – М.: Голос, Сполохи, 1996. – С. 5-74.

⁹ Критский М. А. Корниловский ударный полк / М. А. Критский. – Париж, 1936. – 229 с.

¹⁰ Лампе А. А. Пути верных: Сборник / А. А. Лампе. – Париж, 1960. – 258 с.

¹¹ Марковцы в боях и походах за Россию в освободительной войне 1917-1920 гг. / Сост. В. Е. Павлов. В 2 кн. – Париж, 1962, 1964. – 369 с.; 393 с.

¹² Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы / Я. А. Слащов-Крымский. – М.: Наука, 1990. – 272 с.

¹³ Шкуро А. Г. Записки белого партизана // Белое дело. Добровольцы и партизаны. – М.: Голос, Сполохи, 1996. – 318 с.

дійського руху на півдні, переконаний борець проти комуністичного ладу, з іншого – людина, що, перебуваючи в еміграції, відмовилася співпрацювати з гітлерівцями у боротьбі проти Радянського Союзу. Але в роки існування СРСР переважав перший фактор із життя колишнього царського генерала.

Тепер, коли робляться спроби переосмислити події першої чверті ХХ ст. на території колишньої Російської імперії, намагаючись проаналізувати та дослідити творчість А. Денікіна, ми повинні враховувати і той фактор, що автор спогадів особисто брав участь в усіх значних подіях вказаного періоду: Першій світовій війні, революційних подіях 1917 р., на його очах практично розвалилася царська армія, він став свідком розпаду державної системи – спочатку монархії, потім республіки, проголошеної Тимчасовим урядом, громадянської війни, змушений був емігрувати – усе це не змогло не відбитися на особистісному сприйнятті А. Денікіна, що й виклав він у своїх спогадах і мемуарах.

Окрім того, твори А. Денікіна зберігають значний фактичний матеріал у розумінні досвіду структурної організації збройних сил, стратегії і тактики планування дій, взаємодії різних родів військ, а також специфіку особистісних контактів у колективах військовослужбовців не лише по горизонтальній, а й по вертикальній лінії спілкування, дослідження та аналіз яких можна використати в умовах реформування збройних сил незалежної української держави.

Найбільш значною, за своїм об'ємом була 5-ти томна праця «Очерки русской смуты», до написання якої А. Денікін приступив перебуваючи в еміграції. Саме в цій роботі автор намагається провести детальний аналіз причин російських революцій, поразки «білого» руху та перемоги прихильників встановлення радянської влади. Висвітлення подій на українській території в основному знайшло своє місце у 5-му томі «Вооруженные силы Юга России»¹⁴.

Автор наголошує, що на початок 1919 р. основною метою білогвардійських сил на півдні стало об'єднання з військами адмірала О. Колчака шляхом посилення тиску на царицинському напрямку у поєднанні з наступом на харківському та воронезькому напрямках¹⁵. А. Денікін наводив

¹⁴ Вооружённые силы на Юге России / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д.и.н. С. В. Волкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 671 с. – С. 4.

¹⁵ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 2.

слова Л. Троцького про важливість для всієї країни володіння Донецьким вугільним басейном, навіть втрата Петрограда розглядалася як менш болюча у порівнянні з довготривалою втрагою вугільних запасів на північному сході України. Опинившись перед дилемою вибору напряму головного удару головнокомандувач Добровольчою армією прийняв рішення не залишати Донецький кам'яновугільний басейн і з початку лютого 1919 р. на північ у передових ешелонах білогвардійців переправлялися підрозділи Кавказької дивізії генерала О. Шкуро та 1-ша Кубанська дивізія корпусу генерала Покровського, 1-ша Терська дивізія та інші¹⁶.

У свою чергу червоне командування розпочало концентрацію своїх сил у районі Луганська та відновило атаки проти корпусу генерала Май-Маєвського на лінії Дебальцеве-Гришине. Сили «білих», які А. Денікін оцінював у 3-6 тис. бійців нанесли ряд поразок «червоним» підрозділам, які нараховували від 10 до 30 тис. солдатів¹⁷.

2-го березня 1919 р. Денікін підписав директиву, що мала кілька пунктів: 1) продовження перекидання військ з кавказького фронту на територію Донецького басейну; 2) продовжуючи активну оборону на заході Донецького басейну, нанести головний удар по основній масі військ противника у напрямку Дебальцеве-Луганськ; 3) група військ генерала Кутепова, спільно з правим флангом Донської армії, продовжувати наступ у напрямку Царицина. Внаслідок реалізації директиви корпуси генералів Коновалова (донський), Покровського та кінна дивізія генерала Шкуро (кубанці та терці), ведучи напівпартизанську війну, двічі захоплювали Луганськ. На Західному фронті активну боротьбу вів корпус під командуванням генерала Май-Маєвського – знаходячись в умовах переважання сил противника, той використав вдалі тактичні прийоми: боротьба проходила практично лише по лінії залізничного сполучення, займаючи незначними силами важливі стратегічні пункти, тримаючи на вузлових станціях бронепотяги та завантажені в ешелони резерви, що в разі необхідності перекидалися на необхідну ділянку фронту, створюючи враження переважання сил Добровольчої армії на усіх напрямках ударів¹⁸.

Після появи нових формувань радянських військ у даному регіоні: білогвардійці були змушені залишити Юзове, Долю, Волнваху, Маріупіль.

¹⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключение. Последний период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 4-5.

¹⁷ Там само. – С. 5-6.

¹⁸ Там само. – С. 8-9.

З цієї причини дивізія під командуванням генерала О. Шкуро отримала наказ нанести удар по тилах Західного фронту «червоних». Протягом 2-х тижнів з 17 березня по 2 квітня 1919 р. вона пройшла від Горлово до Азовського моря. Між Волновахою та Маріуполем тяжкий удар був нанесений військам Н. Махна. Одночасно з рейдом дивізії генерала О. Шкуро, розпочали наступ війська генералів В. Май-Маєвського та Виноградова, займаючи нещодавно залишені території¹⁹.

А. Денікін наводить витримку з телеграми Сокольнікова – члена революційної Військової ради Південного фронту від 8 квітня 1919 р.: «Уповільнення операцій на Південному фронті пояснюється розкладанням Н-ської армії (ймовірно, 13-ї), а також повної небоєздатності частин Махна. Противник отримав відстрочку, яку чудово використав... Замість розбитої Донської армії перед нами стоїть нова армія з більш свіжими силами, ніж наші... Наше становище ще не можна вважати тяжким, але за останні два місяці співвідношення сил змінилося на користь противника»²⁰. В цей же період розпочалося повстання на Дону, спровоковане терористичною політикою радянських представників. У результаті, після 1,5 місячних боїв Добровольча армія залишилася на своїх позиціях.

3 травня 1919 р. Добровольча армія та військові формування, що її підтримували розпочали широкий наступ: війська Північного Кавказу виокремили групу для наступу в напрямку Астрахані; Кавказька армія отримала наказ – взяти Царицин; Донська армія, наступаючи по лінії Поворіно-Лиски, повинна була звільнити від «червоних» північний район; Добровольча армія, розбивши 13-ту та частину 8-ї армії Червоної армії, зайняти Харків; 3-й армійський корпус був перекинутий для звільнення Криму, а особливий загін Добровольчої армії мав відрізати «червоним» військам можливість відступу з Кримського півострова. Таким чином, на Північному фронті, за підрахунками А. Денікіна 50-тисячному угрупованню «білих» протистояло лише 95-105 тис. «червоних» під командуванням Гіттіса²¹.

У Харкові та Катеринославі більшовики створювали нові вузли оборони, підтягуючи відбірні частини матросів, курсантів та закликаючи населення до поголовного озброєння, обіцяючи в жодному випадку не здавати Харків. Одночасно, в районі Синельникового, формувалася ударна група,

¹⁹ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 9.

²⁰ Там само. – С. 10.

²¹ Там само. – С. 50.

з окремих частин колишньої 2-ї Української армії, що склали нову 14-ту армію під командуванням К. Ворошилова. Завданням цього угруповання був наступ від Синельникового на Слов'янськ-Юзівку для зупинення наступу добровольців на Харків та спільний удар із харківською групою для повернення під контроль Донецького кам'яновугільного басейну²².

Формування 14-ї армії ще не було завершено, коли між 23-25 травня 1919 р. Кавказька дивізія О. Шкуро розгромила частини Н. Махна під Гуляй-Подем і рушивши на північ, в напрямку Катеринослава, погнала й частини К. Ворошилова. У той же час, діючи південніше, група генерала Виноградова успішно просувалася у напрямку Бердянська та Мелітополя, а 3-й армійський корпус, почавши наступ 5 червня, погнав «червоні» частини з Криму. Таким чином, прикривши західний напрямок, генерал В. Май-Маєвський не припиняв тиск 1-го армійського корпусу генерала Кутепова та Терської дивізії генерала Топоркова на Харків. Пройшовши за місяць 300 верст ці війська 1 червня зайняли Куп'янськ і на 11 червня, обійшовши Харків з півночі та північного заходу, перервали сполучення харківської групи більшовиків з напрямком на Ворожбу та Брянськ і знищили кілька ешелонів з підкріпленнями. Права частина військ генерала Кутепова 10 червня захопила Білгород, відрізавши, таким чином, сполучення Харкова з Курськом, а 11, після 5 денних боїв, зайняла Харків. 16 червня закінчилося очищення Криму, а до кінця місяця війська А. Денікіна оволоділи й нижньою течією Дніпра, до Катеринослава, що був захоплений 16 червня, за власною ініціативою генерала О. Шкуро²³.

Таким чином А. Денікін констатував повний розгром противника – він наводив і наказ голови Реввійськради республіки, в якому констатувався повний розгром 8, 9, 13 та 14 армій та випадки безпідставної паніки на кожному кроці²⁴.

20 червня 1919 р. генерал А. Денікін віддав військам директиву, що у військових колах отримала назву «Московської». У стратегічному відношенні, директива передбачала нанесення головного удару в напрямках найбільш близьких до центру – курському та воронезькому, прикриваючись із заходу рухом по Дніпру та до Десни²⁵.

²² Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 51.

²³ Там само. – С. 51-52.

²⁴ Там само. – С. 52.

²⁵ Там само. – С. 56.

Кінець червня та перша половина липня відзначені черговими успіхами: на заході формування Добровольчої армії, відкинувши 13-ту радянську армію та групу Беленковича, взяла Полтаву; у пониззі Дніпра 3-й армійський корпус, за сприяння Чорноморського флоту та англійського крейсера «Карадог», зайняв Кінбурзьку косу і Очаків. Залишки радянських армій відійшли на Полтаву та за Дніпро²⁶.

Але у цей же період, головнокомандувач Добровольчої армії констатував і значні суперечності серед командування добровольців, викликаних у першу чергу малочисельністю контингенту та проблемами у постачанні та забезпеченні: кожен командувач фронту вважав саме його визначальним і болісно реагував на будь-яку передислокацію військ. Зокрема, автор мемуарів згадує, що генерал Ерделі виступав категорично проти відведення військ з Північного Кавказу, мотивуючи це можливістю виступу гірських народів; генерал П. Врангель вимагав підкріплення від командування Добровольчою армією, яка, на його думку, рухалася до Москви, майже не зустрічаючи опору; одночасно генерал В. Май-Маєвський стверджував, що у випадку відтягнення частини підпорядкованих йому сил, прийдеться або залишити Катеринослав, або оголити полтавський напрямок. Найбільш небезпечним у ситуації, яка склалася було те, що таким чином створювалася нетерпима атмосфера та антагонізми – спочатку між штабами, а потім і у військах. А. Денікін стверджував, що, як виявилось пізніше, у «вияснення відносин» втягувалося і англійське представництво²⁷.

Одночасно білогвардійське командування було змушене розпорозувати і без того не багато чисельні сили: зокрема, після незапланованого взяття дивізією генерала О. Шкуро Катеринослава, Добровольча армія була змушена розтягнути свій фронт додатково ще на 200 верст – аж до Знам'янки. Ставка генерала А. Денікіна прийняла рішення утримувати Знам'янку, а 3-му армійському корпусу генерала Шиллінга, за підтримки Чорноморського флоту, захопити Херсон і Миколаїв, вийшовши на лінію Вознесенськ-Роздільна та взявши Одесу²⁸.

Головнокомандувач Добровольчою армією наводив цифри кількості своїх сил, та їх зростання з наступом: станом на 5 травня 1919 р. в Донецькому басейні в лавах «добровольців» перебувало біля 9600 бійців, але

²⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 57.

²⁷ Там само. – С. 57-58.

²⁸ Там само. – С. 69-70.

вже до 20 червня бойовий склад армії налічував 26 тис. чол., до 20 липня – 40 тис. чол.; для наступу в київському напрямку Добровольча армія, у кінці липня виділила групу усього в 6 тис. чол.²⁹.

А. Деникін констатував, що радянське командування вживало надзвичайних заходів для відновлення свого Південного фронту: були реорганізовані українські армії, був зміщений з посад ряд високопоставлених військових начальників, зокрема головнокомандувача збройними силами радянської Росії Вацетіса змінив полковник С. Каменєв, революційні трибунали, загороджувальні та каральні загони шляхом жорстокого терору відновлювали у військах дисципліну; був помітний масовий вплив агітаторів, нові мобілізації 18-45 річних посилили притік поповнень. На Південний фронт було перекинуто 6, 5 дивізій зі Східного і 3 дивізії із Західного фронтів. Цими заходами на середину липня радянському командуванню вдалося довести склад своїх південних армій до 180 тис. чол. при 700 гарматах³⁰.

Незважаючи на переважання сил противника Добровольча армія не припиняла наступ на Москву, прикриваючись, із заходу рухом групи генерала Юзефовича на Київ та 3-го (окремого) корпусу генерала Шиллінга на Одесу³¹.

5-й кавалерійський корпус захопив Конотот і Бахмут, перервавши прямий зв'язок Києва з Москвою, у той час, коли 2-й армійський корпус, рухаючись обома берегами Дніпра та тиснучи 14-ту армію, йшов на Київ і Білу Церкву. 17 серпня 1919 р. війська генерала Бредова, форсувавши Дніпро, увійшли в Київ, одночасно з військами С. Петлюри. Успішним був і наступ генерала Шиллінга. Оволодівши на початку серпня Херсоном і Миколаєвом, корпус продовжив рух на Вознесенськ і Роздільну. 12-та радянська армія, що займала фронт Київ-Одеса-Херсон, була відкинута на схід. У ніч на 10 серпня ескадра капітана 1-го рангу Остелецького, спільно з суднами англійського флоту, висадила десант біля Сухого Лиману, який об'єднавшись з повсталими одеськими офіцерськими організаціями, захопив місто Одесу, перервавши евакуацію радянських організацій³².

²⁹ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 70.

³⁰ Там само. – С. 71-72.

³¹ Там само. – С. 76.

³² Там само. – С. 77.

А. Денікін згадує ситуацію з радянськими репресіями проти населення на звільненій Добровольчою армією території, терор, розпочатий проти сільського населення. Стосовно стану промисловості, головнокомандувач Добровольчою армією наводив наступні факти – заводи та фабрики перетворилися на кладовища: без сировини, без кредиту, з величезними заборгованостями. Перед приходом Добровольчої армії вони були частково евакуйовані, частково розграбовані. Видобуток вугілля, який в 1916 р. у Донецькому басейні складав 148 млн. пуд. (на місяць), після першого захоплення більшовиками (січень-травень 1919 р.) скоротився до 27 млн. пуд., і піднявшись знову за час зайняття України німцями, до 48 млн. пуд., під час другого захоплення «червоними» впала до 16-17 млн. пуд. Південні та Північно-Донецькі залізниці, у порівнянні з 1916 р., за 5 місяців більшовицького управління, зменшили кількість перевезень на 91,33%, та збільшення витрат вугілля на 108,4% та загальний дефіцит у 110 млн. руб.³³.

У зв'язку з більшовицькими методами управління А. Денікін згадує й про ріст повстанського руху, особливо на Правобережній Україні. У цьому регіоні головнокомандувач Добровольчою армією згадує про 22-х, найбільш популярних отамани: виділяв він серед інших, за вагою та впливом – Д. Зеленого, Н. Григор'єва та Н. Махна. Далі генерал знайомить читачів з причинами, психологією, стратегією та тактикою повстансько-партизанського руху³⁴.

Натомість А. Денікін досить гостро критикував «союзників» і в першу чергу Францію: він не хотів розуміти позиції керівництва цієї країни, що постачаючи військове спорядження, яке залишилося після закінчення Першої світової війни (яке було не потрібним і вимагало додаткових витрат на його зберігання та утилізацію), французи з серпня 1919 р. вели переговори про економічну компенсацію. Така позиція французьких урядовців ставила командування Добровольчої армії та Особливу Наряду у складне становище, оскільки матеріальних можливостей задовольнити французькі апетити у тих не було. Більш зрозумілу позицію займало керівництво Великобританії³⁵.

На початок жовтня 1919 р. А. Денікін констатує на території України проти сил «добровольців»: війська Київської області (генерал Драгоми-

³³ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С 82-88.

³⁴ Там само. – С. 88-97.

³⁵ Там само. – С. 148-185.

ров), у кількості 9 тис. чол. – розташовувалися біля Києва і по Десні, до Чернігова включно; Добровольча армія (генерал В. Май-Маєвський) у кількості 20,5 тис. чол. – розташовувалася від Чернігова до Орла та Дону, «червоне» командування виставило: 12-ту армію, до 25 тис. чол. по обидва боки Дніпра від Мозиря, огинаючи Житомир і по Десні у напрямку на Чернігів до Сосниці. До того ж генерал констатує, що сили «добровольців» були послаблені внутрішніми повстаннями на контрольованих «білими» територіях та боротьбою проти військ під командуванням С. Петлюри. Не маючи вільних резервів, командування Добровольчою армією могло відповідати на наступ радянських військ лише перегрупуванням наявних сил. Унаслідок 30-тиденних боїв, які почалися в другій половині жовтня 1919 р., Добровольча армія відступила на лінію Конотоп – Глухів – Дмитрієв – Касторна. Війська Київської області, що не зуміли значно поповнити свій особовий склад, займалися очищенням правого берега Дніпра та лівого берега Десни, розбивши противника, що наступав на Чернігів. Але вже на кінець жовтня, внаслідок наступу по всьому фронту 12-ї радянської армії, примусив «білих» залишити Чернігів і Макошинську переправу, а 5-го листопада був втрачений Бахмач, що створило пряму загрозу лівому флангу Добровольчої армії. У цей період А. Денікін констатував нову небезпеку, що була викликана черговим виступом Н. Махна, що з незначними силами прорвався з оточення біля Умані та став реальною загрозою тилу Добровольчої армії, захопивши навіть Маріуполь, який знаходився у 100 км. від Таганрога, де перебувала Ставка А. Денікіна. Фактично з початку вересня до 10 листопада білогвардійські війська, маючи складну ситуацію на зовнішньому фронті, вели боротьбу за очищення Лівого берега Дніпра від махновських загонів³⁶.

Через нестачу сил білогвардійське командування було змушене залишити Курськ і, на середину листопада лінія фронту проходила по межі Суми – Лебедянь – Білгород – Новий Оскол, а в найближчому тилу Добровольчої армії (Харківська та Полтавська губернії) її головнокомандувач констатував ріст народних повстань³⁷.

Таким чином на кінець листопада 1919 р., за свідченнями генерала А. Денікіна, Добровольча армія ще трималася на р. Ірпінь і біля Фастова,

³⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 245-251.

³⁷ Там само. – С. 255.

але ліве крило радянської 12-ї армії з боями рухалося з боями лівим берегом Дніпра у напрямку Києва, одночасно загрожуючи Черкасам і Кременчуку. У центрі, віддавши Полтаву та Харків, Добровольча армія вела бої від Дніпра на Костянтиноград – Зміїв – Куп'янськ³⁸.

Загальна ідея білогвардійського командування в подальшій боротьбі, полягала в намаганні забезпечивши фланги, прикриваючись Дніпром і Доном, нанести удар по радянським силам, які наступали у напрямку на Воронеж – Ростов.

З цього часу головнокомандувач Добровольчої армії в черговий раз зустрівся з особливою позицією новопризначеного (на заміну генерала В. Май-Маєвського) командувача Добровольчою армією П. Врангеля: відірватися від Донської армії та відводити власне добровольців на територію Кримського півострова. А. Денікін категорично заперечив такий план. У цей час прийняло катастрофічних розмірів дезертирство серед кубанців і П. Врангель прийняв рішення про зняття кубанських формувань з фронту та відведення їх на місця постійної дислокації для поповнення, що стало тяжким ударом по підрозділах, які продовжували боротьбу³⁹.

Станом на 3 грудня 1919 р. війська Київської області, під тиском 12-ї армії, залишили Київ і Лівий берег Дніпра. Частина сил була залишена, під командуванням генерала Шиллінга, для прикриття Новоросії та Криму, при тому, що більша частина військ була спрямована під Катеринослав для звільнення від боротьби проти Н. Махна, корпусу генерала Слащова. Таким чином війська під командуванням Шиллінга з боями відійшли на лінію Вапнярка – Бобринська. На кінець грудня 1919 р. війська генерала Шиллінга прикрив корпусом генерала Слащова Північну Таврію, корпус генерала Промтова та війська колишньої Київської області, під командуванням генерала Бредова, були розгорнені на лінії Бірзула – Долинська – Нікополь, генерал Слащов, перекинувши свої частини до Криму, контролював територію між Чорним і Азовським морями на висоті Мелітополя. І саме в цих районах протягом другої половини грудня 1919 р. війська генерала Шиллінга вели бої проти 12-ї, 13-ї та 14-ї радянських армій, формувань Н. Махна та інших повстанських формувань, які діяли у Новоросії⁴⁰.

³⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооружённые силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / А. И. Деникин. – Минск: Харвест, 2002. – 464 с. – С. 249.

³⁹ Там само. – С. 298-299.

⁴⁰ Там само. – С. 253-254.

Таким чином ми можемо прийти до висновку про значну кількість фактичного матеріалу, що містять спогади колишнього головнокомандувача Добровольчої армії А. Денікіна. До того ж автор не лише аналізував стан, тактичні операції та стратегічні плани білогвардійських сил, але й знайомив читачів з загальним станом речей не лише у діючій армії, а й на звільнених територіях, у противника.

УДК 94 (477):303.6

**Олена Дьякова
(Харків, Україна)**

СПОГАДИ ПРО ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ХАРКІВЩИНІ

Серед наукових проблем, що привертають до себе увагу багатьох дослідників, митців, політиків, є історія Великої Вітчизняної війни. Ще в 1941 році керівництво СРСР поставило завдання збирати матеріальні свідчення та фіксувати згадки учасників і свідків про події, що відбувалися на місцях. Збирання та збереження інформації про ті страшні дні продовжується і сьогодні.

Метою даної статті є визначити основні етапи появи спогадів про війну, пов'язаних із Харківською областю.

Перша хвиля спогадів про Велику Вітчизняну війну з'явилася вже у воєнні роки. Ці мемуари не мали традиційного вигляду. До них можна віднести рапорти або пояснення оточенців, звіти і доповіді партизанів і підпільників, опитування пересічних громадян, що пережили окупацію, доповідні остарбайтерів. Ці матеріали можна визначити як документальні, утім часто відповіді на питання мають оповідальний характер. Такі матеріали, зокрема, зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області¹ або архіві Управління Служби Безпеки України Харківської області².

Після звільнення області були створені спеціальні комісії із уповноважених НКВС і партійних працівників, яким доручалось збирати інформацію про життя місцевих громадян в умовах нацистської окупації або на примусових роботах у Західній Європі. Члени комісій ретельно

¹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).

² Архів Управління Служби Безпеки України Харківської області (далі – Архів УСБУ Харківської області).

фіксували усю надану інформацію. Цікавились вони різними аспектами повсякденності: поведінкою окремих громадян (особливо тих, хто співпрацював із окупантами), умовами життя пересічних громадян, структурою влади, заходами окупантів та їх поплічників тощо³.

На підставі цих документів почалось формування концепції окупаційного режиму на Харківщині. Вони були засекречені і знайомитися з ними могло обмежене коло науковців. Лише наприкінці 1980-х років вони стали доступними широкому загалу дослідників.

Пов'язане це було, перш за все, з тим, що більшість інформації поступало до уповноважених НКВС, а, по-друге, люди, яких опитували, часто надавали відомості, які не влаштовували радянську владу. Наприклад, люди розповідали про доброзичливі стосунки між окупантами і місцевим населенням, або негативне ставлення пересічних громадян до партизанів і підпільників, про поведінку радянських офіцерів, партійних, комсомольських, радянських керівників в екстремальних ситуаціях. Серед незручних тем для влади, які стосувались особисто Харківщини, були питання про діяльність підпільного обкому партії та зв'язок місцевих месників із Великою землею. Крім того, слід визнати, що у звітах партизанів і підпільників надавалась відверто викривлена інформація, що виявлялось у ході перевірки фактів.

Перевірка наданої у 1943-1945 рр. інформації проводилась і у подальшому, частина її була визнана неправдивою. Так, 26 березня 1945 року Валківський райком КП(б)У прийняв постанову «Про затвердження звіту про роботу підпільної групи більшовиків» (під керівництвом Ф. Тупиці), у якій відзначалося, що більшість фактів, наданих у звіті, не підтвердилась⁴. З'ясувалось це шляхом опитування валківчан, що пережили окупацію, адже навіть ті, кого Ф. Тупиця називав своїми соратниками, не підтверджували його слова.

За період другої половини 1940-х – 1950-х рр. збереглися лише кримінальні справи щодо колабораціоністів. Взагалі кримінальні справи на таких людей з'явилися ще у 1942 р., коли взимку цього року у ході Барвенківсько-Лозівської операції була звільнена частина Харківської

³ ДАХО. – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17: Матеріали окупаційного режиму в г. Харькове в період временної окупації німцями (стенограма бесід). – 143 л. та ін.

⁴ ДАХО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 84: Матеріали расследования работы т.н. «подпольной группы» на временно оккупированной німцями території Валківського району. – Арк. 1.

області. Серед арештованих уповноваженими УНКВС були поліцаї та старости. Також бралися під варту люди, які під час окупації опинились у німецьких тюрмах і з різних обставин були звільнені окупантами. Цих громадян вважали агентами гестапо, нібито їх нацисти завербували і залишили вдома вести підривну роботу проти радянської влади. У зв'язку з цим були ув'язнені деякі партизани і підпільники, залишені для боротьби з окупантами, але через переслідування останніми не змогли виконати поставленого перед ними завдання. На допитах, у пояснювальних записках поліцаї, наприклад, відзначали яким чином вони потрапили на службу до німців, як грабували і знищували місцеве населення⁵. Партизани і підпільники називали причини своєї бездіяльності⁶. За їх розповідями можна з'ясувати прізвища людей, що входили до місцевої адміністрації, як з боку місцевих жителів, так і з боку німців, дізнатися, які підприємства, господарські двори працювали, наскільки бідували мешканці того чи іншого населеного пункту під час окупації.

Аналізуючи публікації з історії Великої Вітчизняної війни на Харківщині, що побачили світ у 1943-1950-х рр., можна зробити висновок, що із отриманих відомостей використовувався лише негативний матеріал стосовно нацистів та колабораціоністів (про вбивства, знущання, пограбування ними місцевого населення) і позитивний щодо бойової діяльності Червоної Армії, радянських партизан і підпільників (звільнення ними населених пунктів, здійснення народними месниками диверсій проти гітлерівців та їх посіпак)⁷.

Велика кількість спогадів з'явилась у 1960-х – 1970-х роках. Пов'язано це із постановою ЦК Компартії України від 19 грудня 1961 р. «Про недоліки, допущені при обліку учасників антифашистського підпілля та партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941-

⁵ Архів УСБУ Харківської області. – Спр. 035099: Уголовное дело по обвинению Гармаш Григория Андреевича; Спр. 18165: по обвинению Тройняк Макара Ивановича и Гречко Григория Ильича та ін.

⁶ Архів УСБУ Харківської області. – Спр. 024014: Дело по обвинению Марии Ивановны Зайцевой и др.; ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 1. – Спр. 3415: Личное дело заключенного № 75277 Коваленко Арсентий Матвеевич; Оп. 2. – Спр. 2656: Дело по обвинению Соколовского И. С. та ін.

⁷ Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: (зб. док.) / Упр. держ. архівами НКВС УРСР, наук.-вид. від. – К.; Х., 1944; Довженко О. Не хазяїнувати німцям на Україні / О. Довженко. – [Б. м.] : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943; Партизаны Украины в борьбе против немецко-фашистских захватчиков. Сб. статей. – К., 1947 та ін.

45 рр.»⁸. Для збирання спогадів була сформована спеціальна обласна комісія у складі 9 осіб на чолі з секретарем обкому партії Ю. Ф. Бухаловим. Такі комісії були сформовані в усіх районах міста та області. До складу комісій входили історики, архівісти, журналісти, працівники партійних комітетів та місцевих Рад народних депутатів, учасники бойових дій, підпільники і партизани. І хоча постанова ЦК Компартії України стосувалася Руху Опору, спогади писали й учасники бойових дій. Також залишали спомини керівники і робітники підприємств, що були евакуйовані у східні райони Радянського Союзу (до цього часу мемуарів такого типу не зустрічалось).

Серед мемуаристів були воєначальники, офіцери і рядові бійці Червоної Армії, керівники партійних і радянських органів влади, визначні учені, партизани і підпільники та ін.

Причому спогади писали не тільки харків'яни та мешканці області, а й жителі інших міст Радянського Союзу і навіть громадяни Чехословаччини (у лютому-березні 1943 р. на Харківщині прийняв бойове хрещення Окремий Чехословацький батальйон під командуванням Л. Свободи). Серед мемуарів, що були надруковані або зберігаються у ДАХО чи історичному музеї, є такі, що належать воєначальникам, котрі захищали або визволяли наш край (М. К. Попелю⁹, М. С. Шумілову¹⁰), Героям Радянського Союзу (П. Бельдієву¹¹ і П. Вернігоренку¹²), керівникам партійних і радянських органів влади (О. І. Смирнову¹³, Ф. К. Сирову¹⁴), партизанам і підпільниками (І. Ф. Гаркуші¹⁵, І. В. Гришкіну¹⁶, О. М. Камишану¹⁷), родичам загиблих харків'ян (дружинам І. І. Бакуліна¹⁸ та О. Г. Зубарева¹⁹,

⁸ ГАХО. – Ф. П-2. – Оп. 5. – Спр. 1152: Подлинники постановлений к протоколам № 397-399 заседаний бюро ОК КП(б)У. – Арк. 7.

⁹ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 59: Воспоминания М. К. Попеля.

¹⁰ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 164: Воспоминания М. С. Шумилова.

¹¹ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 5: Воспоминания П. Бельдыева.

¹² ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 11. – Воспоминания П. Вернигоренко.

¹³ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 70, 71: Воспоминания А. И. Смирнова.

¹⁴ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 70, 73а: Воспоминания Ф. К. Сырова.

¹⁵ Харківський історичний музей (далі – ХІМ). – ПДФ № 3783: Воспоминания И. Ф. Гаркуши.

¹⁶ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 19а: Воспоминания И. В. Гришкина.

¹⁷ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 35а: Воспоминания А. М. Камышана.

¹⁸ ХІМ. – НДФ № 3781: Воспоминания К. И. Бакулиной – жены секретаря подпольного обкома партии И. И. Бакулина.

¹⁹ ХІМ. – НВФ № 461: Воспоминания жены секретаря подпольного обкома комсомола А. Г. Зубарева.

матері Г. О. Нікітіної²⁰), бійцям Першого Окремого Чехословацького батальйону (З. Коржнар²¹, М. Квапилової-Пишловой²²) та ін.

Про своє перебування у Холодногірській тюрмі Харкова та співпрацю із місцевим підпільником лікарем О. І. Мещаніновим згадував доктор медичних наук із Іркутська К. С. Седов²³. Разом вони допомогли втекти із в'язниці майже 2 тисячам червоноармійців.

Величезна кількість спогадів цього періоду знаходиться у фондах краєзнавчих музеїв, музеїв підприємств області. Причому вони практично не введені до наукового обігу.

Зібрані матеріали частково були надруковані у місцевій пресі. Окремим виданням вийшла збірка спогадів «В боях за Харьковщину»²⁴. У ній були виділені розділи, присвячені доокупаційному періоду, окупації області гітлерівцями, бойовим діям на Харківщині, боротьбі партизан і підпільників. Окремою книгою були видані спогади евакуйованих на схід мешканців області²⁵. У цей період у Москві виходила серія книжок «Военные мемуары», де друкувалися спогади визначних воєначальників Великої Вітчизняної війни. У цих публікаціях згадувались і бойові дії, що відбувались на Харківщині у 1941-1943 рр.²⁶

При дослідженні мемуарів 1960-х – 1970-х рр. можна побачити вплив сформованої вже на той час концепції історії Великої Вітчизняної війни. Це особливо яскраво видно у спогадах партійних робітників і воєначальників – визволителів харківської землі.

Ситуація, що склалася навколо подій Великої Вітчизняної війни, викликаних збиранням мемуарів, призвела до гіпертрофованої глорифікації

²⁰ ХІМ. – НВФ 3462; НВФ № 3770: Воспоминания Н. В. Павленко – матери связной подпольного обкома комсомола Г. А. Никитиной.

²¹ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 33: Воспоминания З. Коржнар.

²² ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 37: Воспоминания М. Квапиловой-Пишловой.

²³ ДАХО. – Ф. П-10417. – Оп. 5. – Спр. 66: Воспоминания К. С. Седова.

²⁴ В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны / Отв. ред. С. З. Голиков. – Изд. 3-е, испр. и доп. – Харьков: Прапор, 1973.

²⁵ Далеко от линии фронта: Воспоминания. Док. и материалы: [Героич. труд харьковчан в восточ. р-нах страны в годы Великой Отеч. войны / Под ред. Г. М. Скляднева, Е. В. Данелева]. – Х.: Прапор, 1977.

²⁶ Гречко А. А. Годы войны / А. А. Гречко. – М.: Воениздат, 1976; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1972; Строкач Т. А. Наш позивний – свобода / Т. А. Строкач. – К.: Політвидав України, 1979; Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. – Кн. 1 і 2: [пер. з рос.] / С. М. Штеменко. – К.: Політвидав України, 1987 та ін.

окремих особистостей і подій того часу. І все ж були люди, які намагалися писати про події, що виставляли державне та партійне керівництво країни у неприглядному вигляді.

Серед таких спогадів слід виділити записи В. О. Рибалова, який у роки війни був завідувачем воєнного відділу і секретарем міськкому партії²⁷. Його мемуари не надруковані й досі, хоча можуть надати цікаву інформацію для науковців. У них автор розповідає про діяльність працівників обкому партії з перших днів війни до її завершення: розділи рукопису присвячені заходам обкому партії напередодні окупації (червень-жовтень 1941 р.), перебуванню обласних керівників спочатку у м. Куп'янську (Харківської обл.), а потім у м. Енгельсі Саратовської обл. (куди партпрацівники евакуювалися після поразки Червоної Армії влітку 1942 р.), відновленню влади та економіки області після звільнення Харкова від загарбників (1943 р.). Цікавим є враження В. О. Рибалова від зустрічі із харків'янами, що залишались в окупації: він вважав їх морально «трошки зіпсованими» під впливом німецької буржуазної культури.

Написали свої спогади про роботу підпільного обкому партії його члени І. О. Корзін²⁸ та І. Ф. Гаркуша²⁹, донька однієї із зв'язкових Л. О. Полякова (Кручиніна)³⁰, які також не були надруковані, оскільки не відповідали існуючій тоді концепції щодо керівної ролі Компартії у боротьбі на окупованій гітлерівцями території.

Отже, збір інформації у 1960-х – 1970-х рр. показав, що населення не тільки пам'ятало як відбувались евакуація, воєнні дії, окупація на Харківщині, а й намагалося зафіксувати факти, що дійсно мали місце у нашому краї.

Наступний поштовх щодо написання мемуарів про війну стався у 2010-х рр. Ініціатором його виступив фонд «Русский мир», який виділив кошти на видавництво збірки спогадів «Город и война»³¹. Ще одна із причин добре висловлена у спогадах харків'янки Л. Р. Алксніс: «Только теперь, в весьма преклонном возрасте, начинаешь понимать, насколько важны свидетельства очевидцев. Никакие фильмы, даже

²⁷ ХІМ. – Інв. № Д-12742: Рыбалов В. А. Записки заведующего военным отделом горкома партии: рукопись. 1962 г.

²⁸ ХІМ. – Інв. № 13196, НВФ-2139: Воспоминания И. А. Корзина.

²⁹ ХІМ. – ПДФ № 3783: Воспоминания И. Ф. Гаркуши.

³⁰ ХІМ. – НДФ № 3777: Воспоминания Л. А. Поляковой (Кручининой).

³¹ Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны / Сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова. – СПб.: Алетей, 2012.

документальные, никакие романы, рассказы и повести не дают о ней полного представления, если этого не пережил сам, не испытал на собственной шкуре»³².

Під час підготовки публікації були зібрані спогади дітей війни, що зараз мешкають у Харкові. Спомини цих людей є цікавими, перш за все, тим, що розкривають ще одну грань історичної пам'яті: враження дитини від того, що відбувалося навколо. Адже до цього часу мемуари писали в основному люди, яким під час війни було від 18 років і старше. І, звичайно, їх судження про війну відрізняються від того, що переживали діти.

Порівнюючи спогади 1940-х, 1960-х – 1970-х і 2010-х рр., можна побачити спільне і відмінне у викладенні матеріалу. По-перше, є певні співпадіння тем, яких торкаються мемуаристи. Це стосунки між людьми, пристосування до нових умов життя, Голокост, смуток через відступ Червоної Армії і радість через визволення від окупантів.

А ось виклад матеріалу є різним. І різниця полягає не тільки у особистій манері подачі матеріалу, а й в умовах написання, впливі оточуючого середовища та існуючого ідеологічного пресингу.

Люди, яких опитували у 1943-1945 рр., покладалися лише на свої знання і це були щойно пережиті події.

Мемуаристи 1960-х – 1970-х рр. писали тоді, коли вже події віддалились і на них можна було «дивитися» вже більш спокійно. За 15 і більше років після Перемоги людина могла проаналізувати певні події, якісь деталі забути, якісь обдумати і переосмислити, дізнатися, що передувало подіям і до яких наслідків вони призвели. Нарешті, люди, що писали мемуари, могли довідатися про невідомі для них деталі від інших учасників подій. Крім того, значний вплив на мемуаристів мала створена концепція історії війни та існування закритих тем.

Щодо спогадів останніх років, то можна побачити можливість вільного висловлення думки і, в той же час, вплив засобів масової інформації на розкриття певних питань. Так, майже усі автори 2010-х рр. згадували про Голокост. З одного боку, це дійсно була вражаюча подія, та, з іншого, про це часто говорили по радіо і телебаченню. Можливо, під впливом масмедіа люди згадали і про своїх знайомих євреїв, які загинули або вижили у час окупації. Так само могла «впливти» зачеплена багатьма мемуаристами тема мінки (обміну речей на продукти харчування). Ще діти війни

³² Из воспоминаний харьковчанки Л. Р. Алкснис о жизни в Харькове в годы войны // Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны. – СПб.: Алетейя, 2012. – С. 462.

згадують і про добре ставлення до них німецьких солдатів і офіцерів (пригощали солодощами, гралися з ними, розповідали про свою малечу).

Окремо слід виділити спогади харків'ян, які у 1943 р. емігрували на захід³³. Серед них були політичні діячі, працівники місцевих органів влади, поліцаї. Мемуари емігрантів датуються 1940-ми – 1970-ми рр. Частина їх була надрукована в Україні після проголошення незалежності, частина потрапила до нашої держави при створенні канадської книгозбірні в українських бібліотеках, у тому числі й у Харківській державній науковій бібліотеці ім. Короленка. Крім того, вони широко представлені в мережі Інтернету.

Емігранти описували діяльність місцевої адміністрації, визначали стосунки із німецькою владою. Червоною ниткою через їх спогади проходить ненависть до радянської влади. Із спогадами, написаними в Україні, їх поєднує одна тема – боротьба за виживання і пошуки можливості прогнати ворога.

Звичайно, у мемуарах є помилки, пов'язані із незнанням хронології подій (наприклад, мемуаристи називають різні дати окупації Харкова), іноді викривлено прізвища керівників місцевих органів влади тощо. Однак цінність спогадів полягає не стільки у правильності викладення фактів, скільки у передачі соціальної атмосфери того періоду, що дає можливість читачу ХХІ ст. відчутти «дух того часу».

Отже, аналізуючи мемуарну літературу, можна виділи три поштовхи, які стимулювали людей до написання спогадів про події Великої Вітчизняної війни на Харківщині. Перший – 1943-1945 рр. – це звільнення області від окупації й уточнення умов життя і боротьби місцевих жителів. Другий – 1960-ті – 1970-ті рр. – пов'язаний із виконанням постанови ЦК Компартії України. Третій – бажання покоління, що відходить, залишити відомості, які зможуть допомогти нащадкам зрозуміти жайття війни.

Таким чином, існуюча мемуаристика про події на Харківщині в роки Великої Вітчизняної війни дає можливість доповнити або переглянути деякі аспекти існуючої концепції воєнних подій на Харківщині і зробити її більш змістовною і різнобічною.

³³ Доленко В. А. В Харкові під німецькою окупацією / В. А. Доленко // Пам'яті В. А. Доленка: зб. ст. / уклад. Ю. Семенко. – Мюнхен, 1975. – С. 41-54; Харків у роки німецької окупації. 1941-1943: спогади / Л. Дражевська, О. Соловей. – Нью-Йорк, 1985. – Ч. 2; Семененко О. Харків, Харків... / Олександр Семененко. – Х.: Березіль; Нью-Йорк: М. Р. Kots, 1992; Щоденник Любченка Аркадія [2/XI-41 р. – 21/II-45 р.] / упоряд., авт. передм. Ю. Луцький; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів, від-ня]. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999 та ін.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алписбес Махсат Алписбесули – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Євразійських досліджень Євразійського національного університету ім. Л. М. Гумільова.

Боднар Галина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

Боровик Микола Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завідувач навчальної лабораторії «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Винницька Іроїда – архівіст Українсько-Канадського Дослідчо-Документаційного Центру.

Горбовий Олександр Анатолійович – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Грінченко Гелінада Геннадіївна – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Дем'яненко Наталія Дмитрівна – молодший науковий співробітник Музею народної архітектури та побуту середньої Наддніпрянщини національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Дмитренко Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Дробкова Наталія Василівна – старший лаборант навчальної лабораторії «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дукенбасва Зада Оразгалієвна – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту Історії Держави.

Дьякова Олена Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету.

Єнсенов Канат Алексеевіч – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Історії Держави Комітету науки Міністерства освіти і науки Республіки Казахстан.

Жугенбасва Гульбану Саламадіновна – доктор історичних наук, завідувач кафедри загальної історії Казахського Національного педагогічного університету імені Абая.

Зубер Світлана Миколаївна – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Козлова Наталія Веніславівна – культуролог, аспірант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кривоший Олександр Петрович – кандидат історичних наук, директор інформаційно-аналітичної агенції «Krialles».

Кусаїнова Мейрамгул Айгіковна – кандидат історичних наук, асоційований професор при школі соціально-гуманітарних наук Назарбаєв університету.

Лапан Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лахно Віта Іванівна – лаборант творчої майстерні історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Лопата Мар'ян – аспірант кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мастика Андрій – магістр Європейського гуманітарного університету.

Молдавська Тетяна Іванівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Подрига Володимир Миколайович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Потапенко Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Ралко Роман Сергійович – здобувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Теріце Маріус Орест – кандидат історичних наук, науковий дослідник інституту Історії, Держави і Права Академії Наук Молдови.

Тимофєєва Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, керівник регіонального центру усної історії у м. Вороніж, доцент Центрального філіалу Російської академії правосуддя.

Чебан Олена Іванівна – випускниця аспірантури кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Чорномаз Богдан Данилович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Шелеп Юлія Ігорівна – аспірантка Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

Щеглова Тетяна Кирилівна – доктор історичних наук, професор, завідувача кафедрою вітчизняної історії, завідувача Центру усної історії та етнографії Лабораторії історичного краєзнавства Алтайської державної педагогічної академії.

Юхименко Наталія Олександрівна – молодший науковий співробітник Музею пам'яті Поліського району Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

ЗМІСТ

УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА

Грінченко Г. УСНА ІСТОРІЯ В СВІТЛІ ТЕОРІЙ КОМУНІКАЦІЇ: КОНТУРИ МОЖЛИВИХ РЕФЛЕКСІЙ	10
Жугенбаева Г. ИСТОРИЧЕСКИЙ ТЕКСТ В ДИСКУРСЕ ИЗУЧЕНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ ФУНКЦИЙ ИНФОРМАЦИИ (К ВОПРОСУ О МЕТОДАХ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ УСТНОЙ ИСТОРИИ)	15
Дмитренко В. ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИК УСНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ У РАДЯНСЬ- КОМУ СОЮЗІ	25
Потапенко Я. ПРОБЛЕМАТИКА ТІЛЕСНОСТІ ЯК ЗНАКОВО-КО- МУНІКАТИВНОЇ СИСТЕМИ У ПРОСТОРІ КУЛЬТУРНО-АНТРОПО- ЛОГІЧНИХ СТУДІЙ	31
Нагайко Т. ЕСЕЙ ДО ТЕМИ: «УСНА ІСТОРІЯ ТА КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ПОСТМОДЕРНУ»	38

УСНА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРИЧНА ПРАКТИКА

Щеглова Т. УСТНАЯ ИСТОРИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕС- КОЙ ПРАКТИКЕ 1920-1930-Х ГОДОВ: ОПЫТ И ЗНАЧЕНИЕ	44
Алпысбес М. ОБ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ ШЕЖИРЕ У КАЗАХОВ В КОН- ТЕКСТЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ И ИСТОРИОГРАФИИ	56
Молдавська Т. УСНОІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ЯК ДЖЕРЕЛО З РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ: ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	69

Ралко Р. УСНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ СТУДБУДЗАГОНІВ В УРСР 1960-1970 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНТЕРВ'Ю УЧАСНИКІВ СТУДЕНТСЬКОГО БУДІВЕЛЬНОГО РУХУ) 78

Винницька І. «УСНІ СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В ЛИХОЛІТТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ» 86

УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Чорномаз Б. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І МИ 98

Боднар Г. ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ МЕШКАНЦІВ ЛЬВОВА ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ УСНОЇ ІСТОРІЇ) 110

Тимофеева Н. НЕМЦЫ И ГЕРМАНИЯ В ПАМЯТИ РОССИЙСКИХ ВЕТЕРАНОВ ВОЙНЫ: ПАРАДОКСЫ ВОСПРИЯТИЯ 123

Енсенов К. ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ КАЗАХСКОГО НАРОДА И ТРАДИЦИЯ УСТНОЙ ПЕРЕДАЧИ ИСТОРИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ 131

Кусаинова М. РОЛЬ УСТНОЙ ИСТОРИИ В ВОССТАНОВЛЕНИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА 135

Лопата М., Мاستика А., Тэріцэ М. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ У ЛУЖАНАХ, ТОПОРІВЦІ, МАГАЛІ, БОЯНАХ, ГАЮ, ДИНІВЦЯХ І МАЛІНЕСТАХ (ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ) У СЕРПНІ 2012 р. 142

Лапан Т. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ПРО ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ У РАЙХУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 149

УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ

Ляхно В. ДОЛЯ ЛЮДИНИ НА ІСТОРИЧНОМУ ТЛІ ЕПОХИ: СЛОВО ПРО КНИГУ «МАЛЕНЬКІ ЛЮДИ НА ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ: УСНІ ІСТОРІЇ ОСТАРБАЙТЕРІВ ТА В'ЯЗНІВ КОНЦТАБОРІВ З ПОЛТАВЩИНИ»... 160

Горбовий О. СПОРУДЖЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО КАСКАДУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОСОБИСТОГО ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ ІНЖЕНЕРІВ-ГІДРОБУДІВНИКІВ 163

Шелеп Ю. ОБРАЗ ПРЕДСТАВНИКА ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1970-1980 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ) 168

Козлова Н. ТРИ СПОСОБИ РОЗПОВІСТИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ: ШЛЯХ МАТЕРІ, ОBOB'ЯЗОК ЛІКАРЯ, ПОДОРОЖ МАНДРІВНИКА 178

УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ

Кривоший О. ВОЄННА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРІЖЖЯ У МОВНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ 187

Боровик М. КОЛАБОРАЦІЯ І ОПІР У ПОВСЯКДЕННОМУ СПРИЙНЯТТІ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ УСНОІСТОРИЧНОГО ПРОЕКТУ «УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ») 196

Дробкова Н. ПРОЕКТ З УСНОЇ ІСТОРІЇ: «РАДЯНСЬКА ПОВСЯКДЕННА КУЛЬТУРА 1970-Х – ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ: ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ» 202

Чебан О. ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОВСЯКДЕННОГО ПОБУТУ МІЩАН ОДЕСИ 208

УСНА ІСТОРІЯ ТА СОЦІОГУМАНІТАРНЕ ЗНАННЯ: ГОРИЗОНТИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Юхименко Н. УСНІ СВДЧЕННЯ ТА СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОМИНАЛЬНИХ МОТИВІВ У КАЛЕНДАРНО-ПОБУТОВІЙ ОБРЯДОВОСТІ ПОЛЩУКІВ	212
Зубер С. СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ У ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ: ЛІВОБЕРЕЖНІ ТА ПРАВОБЕРЕЖНІ СЕЛА (XX СТ.)	217
Подрига В. ПОБУТУВАННЯ АПОКРИФІЧНОЇ БОГОРОДИЧНОЇ МОЛИТВИ НА ПОЛТАВЩИНІ ТА КИЇВЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ: ДО ПИТАННЯ ПОЕТИКИ	234
Дем'яненко Н. ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ ТА УСНІ СПОГАДИ ПОБУТУВАННЯ ДИТЯЧОЇ КЕРАМІЧНОЇ ІГРАШКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В СЕРЕДИНІ ХХ СТ.	238
Дукенбаева З. АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ В КАЗАХСКОЙ УСТНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	244
Лисенко А. ПОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І-Ї ЧВЕРТІ ХХ СТ. У СПОГАДАХ А. І. ДЕНКІНА	254
Дьякова О. СПОГАДИ ПРО ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ХАРКІВЩИНІ	265
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	273

Наукове видання

КОМУНІКАТИВНІ ГОРИЗОНТИ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Матеріали Міжнародної наукової конференції
17-18 травня 2013 р.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій. Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на дане видання. Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти надісланих матеріалів.

Адреса редакції:

08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського 30, ауд. 222.

Тел. 8(04567)5-17-13.

E-mail: phdpu_oralh@mail.ru.

Під. до друку . Формат . Папір .
Ум. друк. арк. . Наклад прим. Зам. .

Виготівник: ФОП О. М. Лукашевич, свідоцтво про державну реєстрацію
№ 2 358 000 0000 002997 від 12.10.2011 р.

08400, Київська область,
м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Покровська 49, к. 12.

Тел.: 097-750-27-17.

E-mail: lom80@ukr.net.